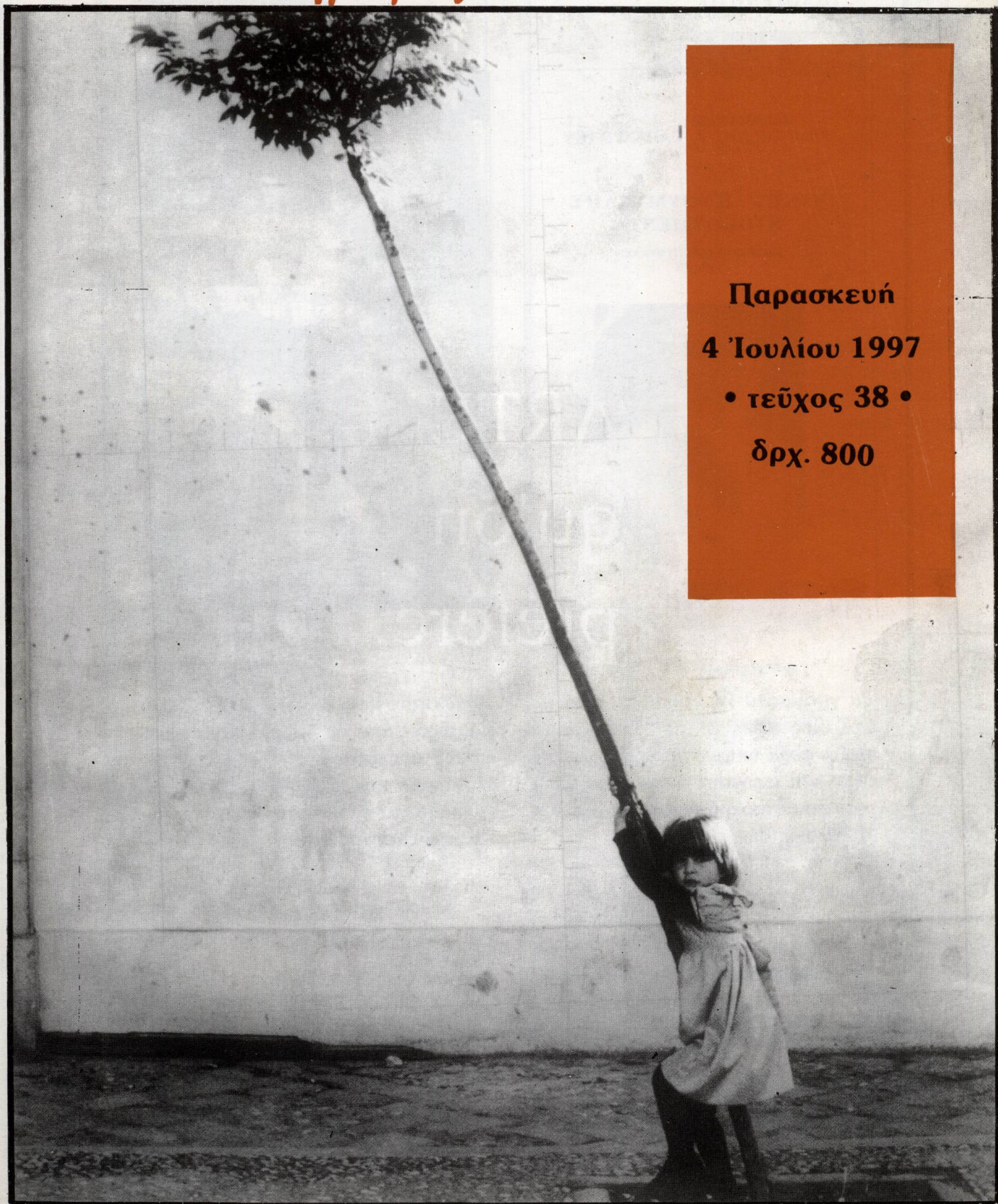

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

δεκαπενθήμερος

Παρασκευή
4 Ιουλίου 1997
• τεύχος 38 •
δρχ. 800

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Δεκαπενθήμερος
Παρασκευή 4 Ιουλίου 1997
τεύχος 38 • δρχ. 800

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα
Ετήσια (24 τεύχη): 15.000 δρχ.
Εξαμηνιαία (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Φοιτητική (24 τεύχη): 10.000 δρχ.

Ευρώπη
Ετήσια (24 τεύχη): 17.000 δρχ.
Άλλες χώρες
Ετήσια (24 τεύχη): 20.000 δρχ.

ΕΚΔΟΤΗΣ
Αγγελος Ήλεφάντης
Κέκροπος 2 Αθήνα 105 58
Τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ, Γράφουν οι:
Σ. Μπουρνάζος, Α. Ελεφάντης, Γ. Φαράκλας..... 5

Β. ΖΟΥΝΑΛΗΣ, "Αμστερνταμ: ένα δῆμα πίσω,
δύο δῆματα εμπρός" 11
Λ. ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ, Περιβάλλον και ἀγροτικός τομέας:
κάτι ἀλλάζει ἐπιτέλους; 15
Γ. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Ποιός είναι ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ κόσμου; . 20
Β. ΚΙΝΤΗ, Γιά τήν κλωνοποίηση 23
Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐμπάθεια, συμπάθεια
καί μαζική δημοκρατία 26
Σ. ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ, Σχόλια σέ ἀντιδράσεις 29

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Ν. ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Γιά τό βιβλίο τοῦ Ν.Β. Ροτζώκου,
«Ἐπανάσταση καί Ἐμφύλιος στό Εἰκοσιένα» 32
Κ. ΒΟΥΓΑΡΗΣ, Ὁ Μεσοπόλεμος, ὁ Καρωτάκης,
ἡ Ἄριστερά 34
Δ. ΠΛΑΤΑΝΙΤΗΣ, Σημεῖα τῆς ποιητικῆς
τοῦ Τ. Σινόπουλου 40
Μ. ΤΣΙΑΝΙΚΑΣ, Ἐκπληξη καί ἄρνηση στήν ποίηση
τοῦ Λ. Μαδίλη 44

ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΠΟΥΛΑΤΖΑ

Ἡ σκέψη τοῦ Νίκου Πουλατζᾶ ἀφοροῦσε προβλήματα καί προβληματισμούς τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ἄρα ξεπεράστηκε, ἤ ὁ μαρξισμός του καί οἱ ἀναλύσεις του μποροῦν νά χρησιμεύσουν γιά τήν κατανόηση τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, ἄρα τό ἔργο του εἶναι ἀκόμη ἐπίκαιρο;

Ἡ πεποίθησή μας ὅτι τό ἔργο τοῦ χαμένου φίλου καί συντρόφου εἶναι ἀκόμη ἐπίκαιρο μᾶς ἐπιβάλλει, ἀκριβῶς, νά δείξουμε τήν ἐπικαιρότητά του ὡς θεωρητικοῦ ἐργαλείου γιά τήν κατανόηση τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτό Ὁ ΠΟΛΙΤΗΣ καί τά ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (ΑΣΚΙ) διοργανώνουν τό φθινόπωρο διήμερη συνάντηση ἀφιερωμένη στό ἔργο τοῦ Νίκου Πουλατζᾶ. Τά σημεῖα τῆς συζήτησης καί ἀναζήτησης, μέ βάση τό ἔργο τοῦ Πουλατζᾶ:

- Τό κράτος-ἔθνος στό πλαίσιο τῆς παγκοσμιοποίησης καί τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀλοκλήρωσης.
- Οἱ ἱστορικές μορφές κράτους ἐκτάκτου ἀνάγκης (φασισμός, ναζισμός, δικτατορίες) καί οἱ σημερινές μορφές νεοφασισμού.
- Οἱ κοινωνικές τάξεις σήμερα.
- Οἱ «μετασχηματισμοί» τῆς δημοκρατίας, ἡ σχετική αὐτονομία τοῦ κράτους, τό νόημα τῆς πολιτικῆς.

Οἱ λεπτομέρειες, τό πρόγραμμα τῶν συζητήσεων καί τά ὀνόματα τῶν εἰσηγητῶν θά ἀνακοινωθοῦν ἀργότερα.

Εἰς ὑπερεκατοντούτης ἀναμιμνήσκειται...

Ἐν Ἀθήναις τῇ 23ῃ τοῦ μηνός Ἰουνίου, ἡμέρα Δευτέρα,
ἔτει χιλιοστῶ καὶ ἑννιακοσιοστῶ
καὶ ἑνενηκοστῶ ἐβδόμῳ

Ἐλλογιμώτατε Κύριε Διευθυντά τοῦ «Πολίτου Δεκαπενθημέρου»,

Ἐπερεκατοντούτης ὦν καὶ ἤδη πρό πολλοῦ εἰς τό κλεινόν, οὕτως καλούμενον, ἄστῳ διαμέ-
νων, ἐπί εἰκοσαετίαν τακτικός τυγχάνω ἀναγνώστης ἅμα τε καὶ συνδρομητής τῷ ὑφ' ὑμῶν ἐκδι-
δομένῳ περιοδικῷ συγγράμματι. Ὅποια ἀγαλλίασις ὅτε, δις τοῦ μηνός, ἡ ταχυδρομική σάλ-
πιγξ, τυμπανιαίως ἤχουσα, καὶ αὐτός οὗτος ὁ διανομέυς, στεντορεῖα τῇ φωνῇ, τὴν τοῦ Πολίτου
ἔλευσιν ἀγγέλουσιν!

Ἡ ἀνάγνωσις δέ τοῦ ὑμετέρου περιοδικοῦ συνιστᾷ δι' ἐμέ, ἔλλογιμώτατε Κύριε, ἀληθῆ ἀνα-
γέννησιν, πνευματικόν ἐμβαπτισμόν καὶ καθαρόν εἰς ἀστείρευτον πηγὴν, ἐξ ἧς ἀναβλύζουσι
τά ζωογόνα νάματα τοῦ μαρξισμοῦ, ἰδία δέ τοῦ γαλλικοῦ καὶ δὴ τοῦ ἀλτσεριανοῦ τοιοῦτου.
Λούονται δέ εἰς τοῦτα ἅπαντες οἱ ἀναγνώσται, ἔνιοι δέ ἐξ αὐτῶν λαμβάνουσι καὶ δεῦτερον βάπτισμα
ἐκάστην Παρασκευὴν, εἰς τοὺς ρύακας τοῦ νέκταρος ὕπερ, ἄφθονον καὶ εἰς ἀρίστην ποιότητα,
ῥέει, εἰς τόν, ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ Κέκροπος κειμένῳ, κῆπον τοῦ Πολίτου.

Κῆπος Χαρίτων, ὁ κῆπος οὗτος! Ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, ὡς τό τοῦ δρόμου ὄνομα, τό οἶκμα!
Δίκην ἀληθοῦς ἀμβροσίας πεπαρασχευασμένον τό ἔμβαμμα τοῦ τερψιλαρυγγίου ἐδέσματος,
ὃ καὶ σπαγέτιον οἱ τῶν Λατίνων ἐπίγονοι καλοῦσι! Μάνθος δέ, οὐχί ὁ Ἀθηναῖος, ἀλλ' ὁ κύων,
ἀκοίμητος φρουρός καὶ ἀληθῆς Κέρβερος τοῦ κῆπου τούτου. Προσέτι δέ ἡ συνύπαρξις καὶ ὁ συγ-
χρωτισμός, ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ καὶ χρόνῳ, σεβασμίων καθηγητῶν, διδασκτόρων, πλανοδίων
μουσικῶν καὶ ὀργανοπαικτῶν, σπουδαστῶν, ἰατροφιλοσόφων, καλλιπύγων νεανίδων, θερα-
πόντων τῶν Τεχνῶν, ἑραστῶν τῆς Ἐπιστήμης —ἀλλά καὶ ἀπλῶν ἑραστῶν—, φιλοσόφων,
ἱστοριοδιφῶν, πολιτικῶν ἀνδρῶν, σουφραζετῶν, δεινῶν στοχαστῶν, εὐειδῶν κυριῶν καὶ εὐχύμων
δεσποινίδων, καθιστᾷ, συνελόντι εἰπεῖν, τό ἐπί τῆς ὁδοῦ Κέκροπος εὐρισκόμενον κατάστημα
πραγματικόν τέμενος τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῶν Τεχνῶν, ἀληθῆ ζωοδόχον πίδακαν ἐξ οὗ, μετ'
ἀπιστεύτου τινός δυνάμεως καὶ ροπῆς, ἐξέρχονται κρουνηδόν τά νάματα τῆς πολιτικῆς καὶ κοι-
νωνικῆς θεωρίας, λούοντα πάντα διερχόμενον καὶ ὑδρεύοντα ἀδιακρίτως ἄρρενας καὶ θήλεις.

Δέν ἀποτελεῖ ὅμως, ἀξιότιμε Κύριε, ὁ ἔπαινος τόν ἀποκλειστικόν σκοπόν τῆς ἐμῆς ἀποστο-
λῆς. Ἀναγιγνώσκων οὖν τὰς συνεχεῖς, οὐ μὴν ἀλλά καὶ ἀγωνιώδεις ἐκκλήσεις ὑμῶν πρὸς τοὺς
ἀναγνώστας διὰ τὴν τῶν συνδρομῶν ἀνανέωσιν (ἢ μᾶλλον, ὀρθότερον εἰπεῖν, ἀναπαλαίωσιν),
συμπάσχων, ἀνεμιμνήσθην τῶν τῆς νεότητος χρόνων. Μικρός ἔτι παῖς, νήπιος σχεδόν, ἐν ἔτει
χιλιοστῶ καὶ ὀκτακοσιοστῶ καὶ ἐξηκοστῶ ἔκτω, δύο ἐνθυμοῦμαι συμβάντα συγκλονίσαντα τότε
τό Πανελλήνιον.

Πρῶτον μὲν τό τοῦ Ἀρχαδίου Ὀλοκαύτωμα, δεῦτερον δέ τὰς τοῦ Δημητρίου Πανταζῆ παροι-
μιώδεις πρὸς τοὺς συνδρομητάς ἡρωικάς ἐκκλήσεις, πρὸς ἀποφυγὴν δευτέρου —τῆς ἐφημερίδος
αὐτοῦ— Ὀλοκαυτώματος.

Ἐπῆρξε δέ ὁ Δημήτριος Πανταζῆς ἀνὴρ λόγιος, περὶ τὰ φιλολογικά τὰ τε ἀρχαιολογικά
λαμπρῶς ἐνδιατρίψας χαλκέντερος ὦν, ὑπὲρ τὰς ἑκατὸν πενήκοντα διατριβάς καὶ διδασκτικά
ἔγχειρίδια συνέγραψε, διετέλεσε δέ ἐπί εἰκοσι καὶ ὀκτῶ συναπτά ἔτη συντάκτης καὶ διευθυντής

τῆς Ἐφημερίδος τῶν Φιλομαθῶν. Ἐξεδίδετο δέ ἡ ἔφημερίς αὕτη ἐν Ἀθήναις, ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος εἶχε «τόν τύπον μᾶλλον περιοδικοῦ ἢ συνήθους ἔφημερίδος, ἐδημοσίεου δέ κατὰ προτίμησιν ἄρθρα παιδαγωγικά, ἱστορικά καί ἀρχαιολογικά, πάσας τάς ἀνακαλυπτομένας ἀρχαίας ἐπιγραφάς, πρὸς δέ καί λαϊκᾶς παροιμίας καί ἐπιστημονικὰς γνώσεις, χρησίμους εἰς τόν λαόν», ὡς ἡ τοῦ Παύλου Δρανδάκη «Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία» ἀναγράφει.

Πρὸς δέ τοῦ λόγου τό ἀσφαλές, ἀποστέλλω ὑμῖν δύο ἐκ τῶν τοῦ Δημητρίου ἐκείνου πρὸς τοὺς ἀναγνώστας «Εἰδοποιήσεων», περιφήμων μετέπειτα καταστασῶν. Ἴδού ἡ πρώτη τῶν ἐκκλήσεων, ἣ τό θέρος τοῦ 1866 καταχωρεῖται:

«Παρακαλοῦνται, καθικετεύονται, προσλιπαροῦνται οἱ συνδρομηταὶ τῆς ἔφημερίδος ταύτης, οὐχί πάντες, οἱ ἀμνήμονες μόνον, νά ἐνθυμηθῶσι καί νά συλλογισθῶσι ὅτι, ἵνα ἐκδίδωται ἔφημερίς, ὁ τυπογράφος θέλει τυπωτικά, ὁ χαρτοπώλης θέλει χρήματα διά τόν χάρτην, ὁ διανομεύς θέλει δραχμάς διά τήν διανομήν, ὁ διεκπεραιωτής θέλει μισθόν νά ἐτοιμάξῃ τά φύλλα διά τό ταχυδρομεῖον, τό ταχυδρομεῖον θέλει ταχυδρομικά καί ὁ συντάκτης ψαλτικά ταῦτα δέ πάντα πληρώνονται ἐκ τῶν συνδρομῶν ὅθεν ἀνάγκη νά στέλλωνται αὐταὶ ἐγκαίρως, νά πληρώνονται ἐτόίμως, ἄν μή γίγηται οὕτω, πολλὰ ἀναφύονται σκάνδαλα. Ἡ ἀμέλεια πολλῶν συνδρομητῶν μᾶς λυπεῖ, μᾶς ἐνοχλεῖ, μᾶς περιπλέκει καί μᾶς προικίζει μέ κλήσεις καί ἀγωγάς. Τά τοιαῦτα δέ βάσανα δέν εἶναι νόστιμα. Οἱ συνδρομηταὶ ἡμῶν εἶναι φρόνιμοι διά τοῦτο καί ὀλίγα τοῖς λέγομεν πρὸς τόν παρόν».

Τοῦ προειρημένου οὖν διαβήματος μή εὐοδωθέντος, ἄπελπισ τῷ μηνί Δεκεμβρίῳ τοῦ ἰδίου ἔτους, ὁ τάλας Δημήτριος εἰς νέαν ἀγωνιώδη ἐκκλήσιν προβαίνει:

«Κύριε συνδρομητά,

Ὅστις καί ἂν εἶσαι, φίλος μου ἢ συνήθης ἢ γνώριμος ἢ ὄ, τιδήποτε, μάθε ὅτι μετὰ τοῦ ἔτους 1866 λήγει καί τό ἰδ' ἔτος τῆς ἔφημερίδος ταύτης, καί ἂν μὲν ἐπλήρωσας τήν συνδρομήν σου καί οὐδέν ὀφείλεις, Χαῖρε, ὅτι δέν ἔγινας συμμετοχος ἐκείνων, οἵτινες μή πληρώνοντες ἐνέβαλον ἡμᾶς εἰς δυσκολίας καί ἀνησυχίας δυσαρέστους. Σὺ δέ ὅστις δέν ἐπλήρωσας καί δέν πληρώνεις, εὐλογημένε ἄνθρωπε, ὅστις καί ἂν εἶσαι, διατί γίνεσαι παραίτιος κακοῦ εἰς ἄνθρωπον ὅστις κακόν δέν σοὶ ἔκανε;

Συνδρομητά, ὅστις καί ἂν εἶσαι, ὑπόθεσ ὅτι τό ἀνάγνωσμα τοῦτο εἶναι ἐπιστολή ἰδιαιτέρα πρὸς σέ παρ' ἐμοῦ χειρόγραφος καί διά τοῦ ταχυδρομείου ἐπιστελλομένη ἐπιστολή φιλική, ἱκετήριος δικαιοσύνης καί εὐγενείας καί καλῆς προθυμίας. Ὅθεν σπεῦσον νά πληρώσεις, καί ἂν θέλῃς ἀπό τῆς πρώτης τοῦ νέου ἔτους 1867 νά μὴ λαμβάνῃς τήν σχολαστικὴν Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν, ἐπέστρεψον ταύτην πρὸς ἐμέ ἵνα σέ διαγράψω ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν συνδρομητῶν. Οὕτω ποιῶν μέ ὑποχρεῶνεις περισσότερον παρά λαμβάνων τήν ἔφημερίδα καί μὴ πληρώνων».

Ἀποστέλλων οὖν τὰς ἀνωτέρω ἐκκλήσεις εὐελπιστῶ, ἐλλόγιμε Κύριε ἐκδότα, ὅτι ταῦτα θέλουσιν ἀσκήσει ἀγαθὴν τινὰ ἐπίδρασιν καί ἐπὶ τῶν ὑμετέρων συνδρομητῶν, φρονηματίζουσαι καί νοθετοῦσαι αὐτούς. Διά δέ τοὺς ἀμετανοήτους, ἰσχύει ἀπαράλλακτος ἡ τοῦ «Περιηγητοῦ τῶν Ἀθηνῶν» παράκλησις, ἣτις ἐν τῇ ἔφημερίδῃ Ἀύγῃ (οὐχί ἐν τῇ συγχρόνῳ, ἀλλὰ τῇ ἀρχαίᾳ ἐκείνῃ, ἣτις ἐν Ἀθήναις τό δεύτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἐξεδίδετο) μετὰ δύο ἐνιαυτούς (1868) ἐδημοσιεύθη: «Ὅσοι τῶν ἐγγραφέντων συνδρομητῶν (τοῦ Περιηγητοῦ τῶν Ἀθηνῶν) δέν σκοπεύουσι νά πληρώσουσιν, ὡς ἐνίστε συμβαίνει, νά γνωστοποιήσωσι τῷ ἐκδότῃ τήν διάθεσίν των ταύτην, ἵνα θέσῃ τά ὀνόματά των εἰς τόν κατάλογον τῶν Παροραμάτων».

Ἐρρωσθε

Εὐστράτιος ὁ τοῦ Χαραλάμπους ὁ Κρής
ἐξ Ἀρμένων τῶν Ἴπποκορωνίων ὀρμώμενος

Πῶς ὁ Πολίτης μπορεῖ νά βάλει τήν Ἑλλάδα στήν ΟΝΕ καί τό Εὐρώ

Πῶς γίνεται, ἡ Ἑλλάδα (ἄρα καί οἱ Ἕλληνες), πού εἶναι σαφῶς πιο πλούσια χώρα ἀπό τήν Πορτογαλία, ἐξίσου πλούσια ἢ καί περισσότερο ἀπό τήν Ἰσπανία καί δέν ἔχει νά ζηλέψει πολλά πράγματα ἀπό τήν Ἰταλία, νά μήν τηρεῖ κανέναν ἀπό τούς 4 ὄρους σύγκλισης τοῦ Μάαστριχτ; Αὐτές οἱ ἄλλες φτωχές χώρες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Νότου, γιά τήν ὥρα, καλύπτουν 3 ἀπό τούς 4 ὄρους κι ἔτσι, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, θά συμμετάσχουν στήν ΟΝΕ· μόνο ἡ Ἑλλάδα θά μείνει ἐκτός νυμφῶνος τό 2001.

Τό σκέφτηκα πολύ τό πράγμα καί κατέληξα στό συμπέρασμα ὅτι γι' αὐτή τήν ἐθνική πενία φταίει ὁ Πολίτης. Σωστά διαβάσατε, φταίει ὁ Πολίτης, ἢ γιά νά εἴμαστε ἀκριβοδίκαιοι φταίει καί τό ἀνά χεῖρας περιοδικό. Ἄν δέ πάρουμε ὑπόψη τά ὅσα ἱστορεῖ, στίς προηγούμενες σελίδες, ὁ τοῦ Χαραλάμπους Εὐστράτιος, ὁ ἐξ Ἀρμένων τῶν Ἱπποκορωνίων ὀρμώμενος Κρής, τό φαινόμενο τῆς ἐθνικῆς οἰκονομικῆς κακοδαιμονίας, μέ συμπρωταγωνιστικούς ὀλετήρες διάφορα ἔντυπα, εἶναι πολύ παλαιό, παρά τό γεγονός ὅτι τά ἔντυπα αὐτά εἶχαν τάξει σκοπό τῆς ζωῆς τους νά σώσουν τό λαό καί τόν τόπο.

Καί ἰδοῦ διατί καί πῶς. Δέν διαφεύγει τῆς προσοχῆς τουλάχιστον τῶν ἀναγνωστῶν καί ἀναγνωστριῶν τοῦ Πολίτη ὅτι ὁ βασικότερος λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ Ἑλλάδα δέν ἀνταποκρίνεται στά κριτήρια τῆς σύγκλισης εἶναι ὅτι τά ἐλλείμματα τοῦ Δημοσίου καί τό δημόσιο χρέος εἶναι πολύ μεγαλύτερα τοῦ 3% τοῦ Ἀκαθάριστου Ἐθνικοῦ Προϊόντος. Ἔτσι, κι ἂν ἀκόμη χάρη στή νίκη τῶν ἀριστερῶν στήν Εὐρώπη ὑπάρξει στό μέλλον κάποια σχετικοποίηση τῶν κριτηρίων, ἀφοῦ ἀκόμη καί ἡ Γερμανία καί ἡ Γαλλία εἶναι δύσκολο ἢ καί ἀδύνατο νά ἀνταποκριθοῦν σέ αὐτά τά ἐπόμενα δύο ἔτη, ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται πολύ μακριά· μέ πληθωρισμό ἄνω τοῦ 4% καί ἐλλείμματα τῆς τάξεως τοῦ 6%, ὅπως προβλέπεται γιά τήν ἐλληνική περίπτωση, δέν γίνεται τίποτε, ὅσα μέτρα λιτότητας, περικοπές δημοσίων δαπανῶν καί φορολογίες νά ἐπιβάλλει ἡ κυβέρνηση. Κι ὅμως ἡ Ἑλλάδα εἶναι πιο πλούσια ἀπό τήν Πορτογαλία· εἶναι ἀλλά δέν φαίνεται. Δέν ἐμφαίνεται ὁ πλοῦτος της στίς στατιστικές, τίς μόνες πού ἀναγνωρίζουν οἱ ὑπηρεσίες τῶν Βρυξελλῶν καί τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τράπεζας. Οἱ Ἕλληνες ἔχουμε τραβήξει μιὰ σαφή διαχωριστική γραμμὴ ἀνάμεσα στό δημόσιο καί τό ἰδιωτικό, τό ἰδιωτικό τό περιποιούμεστε καί τό φροντίζουμε μέ ἄκρα σχολαστικότητα καί κυρίως τό θωρακίζουμε ὥστε νά ἔχει ὅσο τό δυνατόν τίς ὀλιγότερες παρενοχλήσεις καί ὅσο τό δυνατόν τίς περισσότερες ἀπολαβές ἀπό τό δημόσιο. Δέν καταλήγω, βέβαια, στό συμπέρασμα ὅτι ὑπάρχει πρὸς τοῦτο κάποια ἀνθρωπολογική ἰδιότητα τοῦ Ἕλληνα, ὅτι προσιδιάζει στή φύση του· ἔτσι τό ἔφεραν τά πράγματα, ἔτσι πλάστηκαν οἱ συμπεριφορές μας, αὐτές μᾶς βολεύουν, μ' αὐτές πορευόμαστε. Ἄλλωστε, καί τό Δημόσιο τό ἴδιο κάνει· στήν ὑπηρεσία τοῦ ἰδιωτικοῦ ἔχει ταχθεῖ, ἔστω κι ἂν μπορεῖ νά καταγράψει κανεῖς τίς τεράστιες μεροληψίες του, ἀφοῦ γιά τό Δημόσιο μερικοί ἰδιῶτες εἶναι περισσότερο ἰδιῶτες ἀπό τούς ὑπόλοιπους. Κι ὅπως τό Δημόσιο, ἐν τέλει, ἀδιαφορεῖ ἂν χρωστᾷ στό ἐξωτερικό καί τό ἐσωτερικό τά κέρατά του, ἔτσι κι ἐμεῖς ἀδιαφοροῦμε γιά τά χρέη μας πρὸς τό Δημόσιο, γνωρίζοντας πολύ καλά ὅτι ὅσα περισσότερα χρωστᾷς, ὅσα περισσότερα δέν ἀποδίδεις ἢ δέν ἐπιστρέφεις ἀπό τά χρεωστούμενα, τόσο περισσότερο δέν θά σοῦ βάλουν χέρι. Κι ἂν μερικοί καταλήγουν στόν Κορυθαλλό γιά χρέη, ἀπλῶς πρόκειται γιά δυσλειτουργίες διαδρομῆς. Μέ τέτοια ἦθη, ἄνωθεν καί κάτωθεν ἐπιβαλλόμενα, πῶς νά ἀνταποκριθοῦμε στά κριτήρια τοῦ Μάαστριχτ-Ἀμστερνταμ;

Ἐπί παραδείγματι, διάβαζα πρό ἡμερῶν ὅτι οἱ πρὸς τὸ ΙΚΑ ὀφειλόμενες ἀσφαλιστικές εἰσφορές ἀνέρχονται στὸ ἓνα τρισεκατομμύριο δραχμές: ἂν ὑπῆρχε τρόπος αὐτὰ τὰ ἀστρονομικά ποσὰ νὰ καταβάλλονταν μέσα σέ ἓνα χρόνο, ἐκεῖνο τὸ 3% τοῦ συμφώνου σταθερότητας δέν θά ἀποτελοῦσε πρόβλημα γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Δέν εἶναι τῆς ὥρας νὰ δοῦμε ποίους χρωστᾶ τὰ χρήματα αὐτὰ στὸ ΙΚΑ, ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ πού δέν ἔχουν καταβάλει τίς ὀφειλόμενες ἀσφαλιστικές εἰσφορές γιὰ δεδουλευμένα ἡμερομίσθια. Σίγουρα ἓνα μεγάλο μέρος εἶναι μεγάλες ἐταιρεῖες, ἰδιωτικές καὶ δημόσιες. Οἱ μεγάλοι πού λέμε. Ἀλλὰ αὐτοί, ἂν τὸ ΙΚΑ τοὺς στριμώξει, ἔχουν ἔτοιμη τὴν ἀπάντηση: τὸ κλείνουμε τὸ μαγαζί, μένουν στὸ δρόμο ἑκατό, διακόσιοι, χίλιοι ἐργαζόμενοι, ἄρα κοινωνικό πρόβλημα, αὔξηση ἀνεργίας, ἄρα δέν πληρώνουν προσώρας. Ὡσπου νὰ γίνει κάποιος διακανονισμός, δόσεις, διαγραφή τῶν προστίμων, ἐν τέλει διαγραφή τῶν ὀφειλῶν καὶ πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή. Αὐτὰ εἶναι τὸ ἔργο τῆς πολιτικῆς.

Ξέρουμε ἐπίσης —καὶ οἱ εἰδικοί μποροῦν νὰ τὸ δείξουν μὲ ἀριθμούς λίγο-πολύ ἀκριβεῖς— ὅτι τὸ μεγαλύτερο χρέος πρὸς τὸ ΙΚΑ ὀφείλεται ἀπὸ μικροεπιχειρήσεις τῶν δύο, τριῶν, πέντε, δέκα ἐργαζομένων πού εἴτε ὀλιγωροῦν εἴτε δυστροποῦν εἴτε, κυρίως, καθῶς εἶναι στριμωγμένες καὶ πανταχόθεν βαλλόμενες, τὴν πρώτη τοῦ μηνός δέν ἀγοράζουν τὰ ἐπιβαλλόμενα ἔνσημα τῶν ἐργαζομένων τους. Πληρώνουν, ἂν τὸ μποροῦν, τὰ ἀνελαστικά ἔξοδα, νερό, νοίκι, ἠλεκτρικό, μισθοὺς, πρώτες ὕλες, δόσεις γιὰ μηχανήματα καὶ, δεδομένου ὅτι τὸ ΙΚΑ δέν σοῦ κλείνει τὸ μαγαζί ἀμέσως, ἀφήνουν τὰ ἀσφάλιστρα γιὰ ἀργότερα. Κι ἐπειδὴ ἀργότερα δέν μᾶς ἐπισκέπτονται οἱ παχιές ἀγελάδες, ἔρχονται καὶ τὰ (ἀπαράδεκτα γιὰ τὸ τοκογλυφικό τους ὕψος) πρόστιμα, ὁ λογαριασμός ἀνεβαίνει: δύο, τρία, πέντε ἑκατομμύρια δραχμές καὶ βάλει. Τὰ ὀφειλόμενα στὸ ΙΚΑ, πολλαπλασιαζόμενα ἐπὶ πολλές δεκάδες χιλιάδες ἐπιχειρήσεις μᾶς κάνουν πολλές ἑκατοντάδες δισεκατομμύρια δραχμές, ἐπιμεριζόμενα σέ κάποια «ἀσήμαντα» ποσοστὰ ἀνά ἐπιχείρηση τῆς τάξεως τοῦ 0,003% ἢ τοῦ 0,001%. Φυσικό εἶναι ὅταν βλέπουμε αὐτὸ τὸ ἀσήμαντο 0,003% νὰ ἀναφωνοῦμε: ἀπὸ μᾶς θά σωθεῖ τὸ ρωμαίικο; Ἄς πιάσουν τοὺς μεγάλους. Δέν εἶναι σωστὸ ὅμως αὐτό, δέν εἶναι ἠθικό. Ἐπειδὴ εἴμαστε μικροὶ δέν σημαίνει ὅτι εἴμαστε ἀνύπαρκτοι, χαμένοι κάπου δεξιά τῆς ὑποδιαστολῆς τοῦ ποσοστοῦ. Ἄλλωστε τὴν διεκδικοῦμε τὴν ὑπαρξή μας, μαζὶ μὲ τὰ βάρη πού φέρει ὅπως κάθε ὑπαρξή.

Καὶ ὁ Πολίτης, γιὰ πολλοὺς λόγους διεκδικεῖ τὴν ὑπαρξή του, ἡ ὁποία ὅμως φέρει τὸ βᾶρος τοῦ χρέους τοῦ 0,003% (ἀκριβῶς) τοῦ συνολικοῦ πρὸς τὸ ΙΚΑ χρέους τῆς κοινωνίας. Ἦτοι χρέους ἀπαιτητοῦ, καὶ μὲ κατάσχεση τῆς «περιουσίας» του διεκδικούμενου ἀπὸ τὸ ΙΚΑ, ποσοῦ 3 ἑκατομμυρίων δραχμῶν γιὰ μὴ ἐπικολληθέντα ἐδῶ καὶ χρόνια ἔνσημα τῆς Γιάννας καὶ τῆς Ἀλίκης, ἔνσημα πού ἐπιπλέον τὰ χρειάζονται τὰ κορίτσια γιὰ τὴ σύνταξή τους, ὅταν θά ῥθει ἡ ὥρα ἢ καλή.

Τὰ ὑπόλοιπα, ἀγαπητοὶ ἀναγνώστες, εἶναι σαφῆ καὶ μαθηματικῶς ἐξαγόμενα. Ὁ Πολίτης μὴν πληρώνοντας ὡς ὀφείλει τὸ ΙΚΑ διότι δέν ἔχει, συμβάλλει κατὰ 0,003% στὸ χρέος του καὶ κατὰ τὸ ἴδιο ποσοστὸ στὴ μὴ ἀνταπόκριση τῆς χώρας μας στὰ κριτήρια τοῦ Μάαστριχτ. Καὶ μπορεῖ τὰ κριτήρια τοῦ Μάαστριχτ νὰ εἶναι ἄκρως μονεταριστικά καὶ εἰς βᾶρος τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, τὸ πρόβλημα, ὅμως, δέν λύνεται μὲ τὸ νὰ μὴν πληρώνω ἐγὼ τὸ ΙΚΑ τῆς Γιάννας, οὔτε ἂν τὸ ΙΚΑ κλείσει τὸν Πολίτη, ὅπως ὀφείλει ἄλλωστε νὰ κάνει. Ὅποτε;

Ὅποτε ἀρχίζουμε τούς λογαριασμούς τοῦ Καραγκιόζη: ἂν οἱ τριακόσιοι συνδρομητές τοῦ Πολίτη, τῶν ὁποίων ἔληξε ἡ συνδρομή, πληρώσουν τὴ συνδρομή τους $\times 15.000 = 4.500.000$. Πληρώνεται τὸ ΙΚΑ, πληρώνεται τὸ ΤΕΒΕ, μειώνεται κατὰ 0,003% τὸ χρέος τοῦ ΙΚΑ, προσεγγίζουμε τὰ κριτήρια τοῦ Μάαστριχτ, ἡ Ἑλλάδα μπαίνει στὴν ΟΝΕ καὶ τὸ Εὐρώ, διότι ἐκτός ἀπὸ τὰ 3.000.000 τοῦ Πολίτη μὴ ξεχνᾶμε τὴν ἰδεολογικὴ ἐμβέλεια, τὸ παράδειγμα, (παράδειγμα πού εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐμπνεύσει ὁ ἐπίσης ἐξ' Ἀρμένων τῶν Ἴπποκορωνίων ὀρμώμενος Κρῆς ὑφυπουργός Οἰκονομικῶν κ. Χριστοδουλάκης λόγω ἐκσυγχρονιστικῆς πρεσβυωπίας) πού μπορεῖ νὰ κινητοποιήσει πολλοὺς ἀπὸ τούς δεκάδες χιλιάδες ὀφειλέτες νὰ πράξουν τὸ ἴδιο. Καί τότε ὁ ὑπερεκατοντούτης ὁ τοῦ Χαραλάμπους Εὐστράτιος, ἐξ' Ἀρμένων τῶν Ἴπποκορωνίων ὀρμώμενος Κρῆς, ὀφείλει νὰ ὁμολογήσει ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς νεότητός του, ἐπὶ Χαριλάου Τρικούπη, Δεληγιώργη καὶ Κουμουνοδούρου, κάτι ἔχει ἀλλάξει σ' αὐτό τὸν τόπο: ὄχι μόνο ἔχουμε μίᾶ λαμπρὴ ὁμάδα καλαθοσφαίρας πού λαμπρύνει τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος καὶ μᾶς καθιστᾶ ἔθνικῶς ὑπερήφανους, ἀλλὰ καὶ ὅτι... τώρα τί νὰ πῶ. "Ἄς τ' ἀφήσουμε.

"Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ταχυδρομικὴ ἐπιταγή, Κέκροπος 2, Ἀθήνα 10558 ἢ στὸν τραπεζικὸ λογαριασμό: "Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, ὑποκατάστημα 146, Πλατεία Μητροπόλεως. ἀριθ. λογαριαμοῦ: 403988-23. "Ἡ ἀπὸ τὰ γραφεῖα, νὰ τὰ ποῦμε κιόλας.

Ἡ νεολαία ὡς ἰδεολόγημα καὶ ὡς κοινωνικὴ κατηγορία

Συνεχίζεται καὶ φέτος ἡ λεγόμενη «Βουλὴ τῶν Ἐφήβων», ὅπου μαθητὲς ἔρχονται στὸ Κοινοβούλιο νὰ διαβάσουν τίς ἐγκεκριμένες ἀπὸ τούς καθηγητὲς των ἐκθέσεις ἰδεῶν. "Ἐνα ἔθιμο, λοιπόν, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ὑφιστάμεθα τίς οἶδε μέχρι πότε; Ἐκθέσεις ἰδεῶν, ναί, γιατί αὐτὸ παράγουν οἱ ἔφηβοι. Ἀλλὰ οἱ ἰδέες αὐτές δὲν ἐμπνέονται πάντα ἀπὸ τὰ ἀνιδιοτελεῖ ἰδεώδη γιὰ τὰ ὁποῖα φημίζεται ἡ νεότης· τὸ διαπιστώσαμε πέρυσι. Ἐμπνέονται ἀπὸ τὰ «Σκόπια, τὰ Ἴμια», ὅπως εἶπε μίᾳ φετινῆ συμμετέχουσα μαθήτρια. Ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν προάσπιση τοῦ τρισημιτοῦς πολιτισμοῦ (ὀκταχιλιετῆς κατὰ τὸ ἔγχυρο ἐπιστημονικὸ ἔντυπο Δαυλός).

Εἶναι γνωστὸ, τίς μεγαλύτερες ἐπιτυχίες του, τὸ ναζιστικὸ κόμμα τίς σημείωνε στοὺς νέους. Οἱ νέοι εἶναι ἰδεαλιστές, λένε. Ἀλλὰ ὁ ἰδεαλισμὸς τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ δὲν περιέχει τὴν ἀνιδιοτέλεια, ἓνα στοιχεῖο πού συνήθως χαρακτηρίζει τὴ χρῆση μας τῆς λέξης «ἰδεαλισμός». Ὁ Μπρέχτ δίνει μίᾳ ἐνδιαφέρουσα ἐρμηνεία γιὰ τὴ στρατολόγηση τῶν νέων ὑπὲρ αὐτοῦ τοῦ ἐθνικιστικοῦ καὶ ρατσιστικοῦ «ἰδεαλισμοῦ»: «Ἐχει μεγάλη, ὄχι ὅμως ἀποφασιστικὴ σημασία τὸ τί λέει κανεὶς στοὺς νέους ἀνθρώπους. Ἀποφασιστικὴ σημασία ἔχει τὸ πού βρίσκονται, ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη, τὴν ὥρα πού τούς μιλάνε», τονίζει ὁ Μπρέχτ. Ὁ τόπος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀκοῦν. Αὐτός, ὅμως, ὁ τόπος εἶναι στὴν περίπτωσή του ἄτοπος.

Ὅντως, ἡ ἐξήγηση τοῦ τύπου «οἱ νέοι ἐπηρεάζονται» δέν ἐξηγεῖ τίποτα, μόνο ἀναδιατυπώνει τό πρόβλημα. Ἄρα ὑπάρχει ἓνας λόγος γιά τόν ὁποῖο οἱ νέοι εἶναι ἐπιδεκτικοί σ' ἓναν ὀρισμένου τύπου λόγο, ὅπως λ.χ. στίς ψευδοαξίες τοῦ ἐθνικισμοῦ (ἡ «Χρυσή Αὐγή» αὐξάνει ὀλοένα τήν ἐπιρροή της). «Χωρισμένοι ἀπό τήν παραγωγή, ἐλεύθεροι ἀπό τήν ἀνάγκη νά κερδίσουν τό ψωμί τους, εἶναι ἐκτεθειμένοι σέ μία προπαγάνδα πού μονάχα μέσα στή σφαῖρα τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς μπορεῖ νά χάσει τή δύναμή της» λέει ὁ διορατικός Γερμανός λογοτέχνης. Αὐτό σημαίνει, ὅμως, ὅτι ἡ πραγματικῆ ἀνιδιοτέλεια προϋποθέτει τό συμφέρον! «Στή νεολαία, οἱ ἐθνικοσοσιαλιστικές ἰδέες δέν συγκρούονται ἄμεσα μέ ἀντίθετα συμφέροντα».

Οἱ νέοι ζοῦν στό χωῖο τῶν ἰδεῶν, ἄν οἱ «ἰδέες» εἶναι σκέψεις ἀμιγεῖς συμφεροντολογικῶν ὑπολογισμῶν. Ἄλλά οἱ νέοι δέν εἶναι ἀνιδιοτελεῖς, ἐνῶ παραδόξως ἡ ἐπαφή μέ τά (κοινωνικά) συμφέροντα τούς κάμνει λιγότερο ἐπιρρεπεῖς στόν ἐθνικισμό, ἄρα τούς κάμνει λιγότερο ἰδιοτελεῖς, λιγότερο συμφεροντολόγους. Ὁ μαρξιστικός ὕλισμός μᾶλλον δέν εἶναι μία (κοινότητα) ἄλλωστε σήμερα) ὄντολογική θέση, ἀλλά κυρίως ἓνας τρόπος σκέψης ἱκανός νά διαγνώσει ὅτι ἡ ἀνιδιοτέλεια δέν ὑπάρχει ἐκτός συμφερόντων, ὅσο παράδοξο κι ἄν τυχόν ἀκούγεται αὐτό. Ἡ ἀνιδιοτελής ἐπιδίωξη τῆς ἀπελευθέρωσης ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ἄν ὑπάρχει, ὑπάρχει μόνον ὡς ἓνα ἀπό τά κοινωνικά διαπιστώσιμα συμφέροντα. Ἐνῶ ἡ ἀφαίρεση, πού εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ὑπεράνω τῶν συμφερόντων τῶν (ἐκάστοτε κοινωνικά προσδιορισμένων) ἀνθρώπων, μπαίνει στήν ὑπηρεσία ἓνός ὁποιοῦδήποτε ἰδιαιτέρου συμφέροντος (σύμφωνα μέ ἓνα τυπικό ἐγελιανό ἐπιχείρημα ἐνάντια στήν ὑπερβατικότητα).

«Παραδοξολογώντας λίγο», λέει ἀκόμη ὁ Μπρέχτ, «θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς ὅτι ἡ πιό μεγάλη ἐλπίδα τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ θά ἦταν νά εἶχε νά κάμει μονάχα μέ τή νεολαία, νά μὴν ὑπῆρχαν καθόλου ἐνήλικες, δηλαδή νά μὴν ὑπῆρχε καθόλου παραγωγή». Ἡ νεολαία εἶναι ἡ κοινωνική ὁμάδα πού ἐκ θέσεως δέν πιστεῖει στόν κοινωνικό διαφορισμό. «Ἡ νεολαία ἔπεσε στήν ἐπιρροή τοῦ Χίτλερ ἐπειδή εἶναι ἡ νεολαία, καί σ' αὐτήν τήν πρόταση ἡ "νεολαία" εἶναι κοινωνική κατηγορία... Τό παραμῦθι πῶς τάχα δέν ὑπάρχουν τάξεις μπορεῖ κανεῖς νά τό πεῖ πιό εὐχολα στή νεολαία ἀπ' ὅσο στους ἐνήλικες, πού ἀποτελοῦν τίς τάξεις» (Μπ. Μπρέχτ, *Πολιτικά κείμενα*, Στοχαστής, Ἀθήνα 1971, σσ. 50-51).

Οἱ νέοι εἶναι πιό ἰδεαλιστές, λένε. Ἄλλά ὁ ἰδεαλισμός τους, πού μπορεῖ εὐχολα νά πάρει τή μορφή τοῦ ἐθνικισμοῦ ἢ τοῦ ρατσισμοῦ, γίνεται πιά στοιχεῖο ἰδεολογίας. Ἀλήθεια, γιατί ὑπάρχουν ποτά, ροῦχα, ἐστιατόρια, περιοδικά γιά ἐφήβους; Γιατί αὐτά ἐπιβάλλονται στήν καρδιά τῆς καθημερινότητάς μας καί στό κέντρο τῶν πόλεων μας; Γιατί ἐκλείσαν ὁ «Παπασπύρου» καί τό «Ἐβερντέυ» στό Σύνταγμα καί ἔγιναν «φαστφουντάδικα»; Γιατί ἐκλείσαν τά Ἐπίκαιρα καί ὁ Ταχυδρόμος καί ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τά «κλικογενῆ» μέ τήν ἰδιόμορφη ἡμιαγγλική γλώσσα καί τίς ἡμίγυμνες κοπέλες (ἡ ἐφηβική στέρηση, βλέπετε);

Καί μία ἀκόμη ἐρώτηση: Γιατί ὑπάρχουν «νεολαῖες» τῶν παρατάξεων;

Ἀπό πότε τέλος πάντων ἡ νεότητα εἶναι αὐταξία καί ἐγγύηση ἀρετῆς; Μήπως ἀπό τότε πού οἱ περισσότεροι δέν ξέρουν τί θέλουν καί ἔτσι μόνο νοσταλγοῦν τήν περίοδο πού μπορούσαν ἀκόμη νά θέλουν κάτι ἄλλο ἀπ' ὅ,τι τελικά ἐπέλεξαν, πού εἶχαν ἔστω τήν ψευδαίσθηση ὅτι μπορούσαν νά διαλέξουν ἄλλη ζωή;

Γιῶργος Φαράκλας

ΑΜΣΤΕΡΝΤΑΜ: ΕΝΑ ΒΗΜΑ ΠΙΣΩ, ΔΥΟ ΒΗΜΑΤΑ ΕΜΠΡΟΣ

του Βασίλη Ζουναλή

Οι σχεδόν οι σχολιαστές συμφωνούν ότι τα πεπραγμένα της Συνόδου Κορυφής στο Άμστερνταμ (16-17 Ιουνίου) είναι κατώτερα των περιστάσεων. Οι θεσμικές αλλαγές που θεωρούνται αναγκαίες για την επιτυχία της προαναγγελθείσας διεύρυνσης, οι επί μακρόν συζητούμενες αλλαγές στον αριθμό των ανά χώρα επιτρόπων, οι ψηφοί στο Συμβούλιο Υπουργών, καθώς και η θεσμοθέτηση κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας απασχόλησαν ελάχιστα τους δεκαπέντε. Δεν αποφασίσθηκαν ουσιαστικές αλλαγές, εκτός ίσως από την απόφαση-ευχή για καλύτερο συντονισμό στην εξωτερική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης (δημιουργία «μονάδος σχεδιασμού και εγρήγορσης», ανάθεση της ευθύνης στον γ.γ. του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου). Ο καθγός, λένε, μεταξύ Ζοσπέν και Κόλ για την επικύρωση του Συμφώνου Σταθερότητας και τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων, σε κοινοτικό επίπεδο, για την απασχόληση (μείωση της ανεργίας) δεν άφησε πολλά περιθώρια για πρόοδο στα έκκρεμα ζητήματα της ημερήσιας διάταξης. Ορισμένοι, μάλιστα, απευθυνόμενοι στο ευρύτερο κοινό, εκ του ασφαλούς μιά και ο πολύς κόσμος δεν παρακολουθεί από κοντά ή/και άγνοει το κοινοτικό αλισβερίσι, ανέκραξαν: οι ελπίδες αναθεώρησης της Συνθήκης του Μάαστριχτ, ελπίδες που αναπτερώθηκαν με τις πρόσφατες εκλογικές νίκες των Έργατικών (Άγγλία) και της Αριστεράς (Γαλλία), διαψεύστηκαν «πριν αλέκτωρ λαλήσαι τρίς»!

Έχουν, όμως, έτοιμα πράγματα; Ο Λιονέλ Ζοσπέν, ο Τόνι Μπλέρ και οι υπόλοιποι «κεντροαριστεροί» ηγέτες (δώδεκα στους δεκαπέντε!) πήγαν στο Άμστερνταμ για να επικυρώσουν το γερμανικό δόγμα της δημοσιονομικής και νομισματικής πειθαρχίας, χωρίς να δώσουν τη μάχη τους; Πρόδωσαν τις εντολές των ψηφοφόρων τους; Σταμάτησαν το αριστερό αέρακι που άρχισε να μᾶς δροσίζει μέσα στο κατακαλόκαιρο;

Άς μήν διαστούμε να αποφανθοῦμε. Άς σταθοῦμε λίγο, αξίζει τον κόπο, σ' αυτή την ίδια τή Σύνοδο του Άμστερνταμ και στο κλίμα της.

Κατ' αρχάς, στο Άμστερνταμ συμφωνήθηκε ένα νέο ευρωπαϊκό «σύνταγμα», ή *Συνθήκη του Άμστερνταμ*, ή όποια συνιστά αναθεώρηση της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Αυτή η αναθεώρηση ήταν μιά *προσυμφωνημένη* αναθεώρηση. Η ίδια ή Συνθήκη του Μάαστριχτ, ή όποια είχε ως κύριο αντικείμενο

τήν Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE), προέβλεπε την αναθεώρηση των μέσων και των ρυθμών προώθησης του στόχου της *πολιτικής ενοποίησης* (εμβάθυνση, διεύρυνση και τά συναφή). Δεν προέβλεπε, όμως, αναθεώρηση της ONE, ή όποια είχε τεθεί εκτός αναθεωρητικής διαδικασίας από την αρχή. Έτσι, όσοι από τό χώρο της ευρύτερης ευρωπαϊκής Αριστεράς είχαν σηκώσει (και σηκώνουν) τή σημασία της «αναθεώρησης» του Μάαστριχτ, έχοντας κατά νου τήν αναθεώρηση της ONE μιά και σ' αυτήν συμπεκνώνεται τό Μάαστριχτ, όφειλαν νά γνωρίζουν, όσοι δεν τό γνώριζαν, πώς τό Άμστερνταμ δεν παρείχε αυτή τήν ευκαιρία. Άλλου τύπου αναθεώρηση προετοίμαζαν οι πολύμηνες συζητήσεις στή Διακυβερνητική Διάσκεψη. Βέβαια, υπάρχει πάντοτε ή ευκαιρία νά χτυπήσει κανείς τή γροθιά στό τραπέζι και νά θέσει ζητήματα εκτός ημερήσιας διάταξης και ό,τι ήθελε προκύψει. Άν, πάντως, ενδιαφέρεται νά προκύψει (από μιά τέτοια ενέργεια) κάτι θετικό και όχι ένα γενικό μπάχαλο, όφείλει νά προετοιμάσει κατάλληλα τό έδαφος. Καμία, όμως, από τίς δεκαπέντε κυβερνήσεις δεν είχε θέσει ζήτημα αναθεώρησης της ONE στή νέα Συνθήκη του Άμστερνταμ. Άπ' αυτή τήν άποψη δεν υπάρχουν νικητές και ήττημένοι λόγω του περιεχομένου αυτής της συνθήκης.

Υπάρχουν, μόνον, λιγότερο ή περισσότερο ικανοποιημένοι: ή πολιτική ενοποίηση, ή «όμοσπονδιοποίηση» της Εύρώπης, κάπως κόλλησε στό Άμστερνταμ. Άλλωστε, αυτό τό μεγαλεπήβολο σχέδιο που έχει μακράν ιστορία πολλών δεκαετιών έχει τεθεί από τά πράγματα (σ' αυτό θά επανέλθουμε) σε δεύτερη προτεραιότητα ως προς τήν ONE και από τούς Γερμανούς, τούς πλέον ένθερμους υποστηρικτές του.

Κλείνοντας, προσωρινά, τό κεφάλαιο «αναθεώρησης», αναφέρουμε ενημερωτικά τά δέκα κύρια σημεία της Συνθήκης του Άμστερνταμ:

1. Οι χώρες της Ε.Ε. συμφώνησαν, για πρώτη φορά, νά συντονίσουν τίς οικονομικές πολιτικές τους, εστιάζοντάς τες στην ανάπτυξη και στή δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

2. Τό κοινωνικό κεφάλαιο του Μάαστριχτ για τήν προστασία των εργαζομένων ενσωματώθηκε στην αναθεωρημένη συνθήκη.

3. Προστέθηκε ένα κεφάλαιο για τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα πού ἀποσκοπεί στήν κατάργηση τῶν διακρίσεων φύλου, φυλής, θρησκείας, σεξουαλικῆς προτίμησης, ἡλικίας ἢ δεξιότητων.

4. Ἡ Ε.Ε. ἀπέκτησε ὑπόσταση νομικοῦ προσώπου πού τῆς ἐπιτρέπει νά διαπραγματεύεται ὡς ὄντοτητα.

5. Τό δικαίωμα τῶν πολιτῶν νά ἔχουν πρόσβαση στά ἔγγραφα τοῦ Συμβουλίου τῶν Ὑπουργῶν διασφαλίζεται μέ ρήτρα διαφάνειας, ἐκτός ἐάν ἀντιτίθενται στήν πρόσβαση τρεῖς χώρες.

6. Ἡ Ε.Ε. θά ἐκπροσωπεῖται τυπικά, στή λήψη τῶν ἀποφάσεων, ἀπό τόν γ.γ. τοῦ Συμβουλίου τῶν Ὑπουργῶν.

7. Ἡ Συνθήκη τοῦ Σένγκεν καθίσταται ὑποχρέωση τῆς συνθήκης. Ἡ Ἀγγλία καί ἡ Ἰρλανδία διασφάλισαν τήν αὐτοεξαιρέση τους καί ἡ Δανία ἐξασφάλισε ὀρισμένες ἐξαιρέσεις.

8. Πάγωσαν τά σχέδια ἐνσωμάτωσης τῆς Δυτικοευρωπαϊκῆς Ἐνωσης στήν Ε.Ε.

9. Καμία ἀλλαγῆ, ἀκόμη, στόν ἀριθμό τῶν ἐπιτρόπων ἢ στή διαδικασία ψηφοφορίας τῶν ὑπουργῶν.

10. Προβλέπονται κυρώσεις στά κράτη-μέλη γιά παραβιάσεις τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἐφαρμογῆς (σὴν ἐπικράτειά τους) τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου.

[Πηγή: *The European*, 19-25 Ἰουνίου]

Ἄσφαλῶς, ὡς πρὸς τό «ὄραμα πολιτικῆς ἐνοποίησης» τῆς Εὐρώπης. Ἡ πτώση τοῦ Τείχους τοῦ Βερολίνου δέν εἶναι ἄμοιρη αὐτῆς τῆς στασιμότητας καί ὄχι μόνον. Σ' αὐτά, πάντως, θά ἐπανέλθουμε.

Ἐκτός ἀπό τή Διακυβερνητική Διάσκεψη, τό περιορισμένο ἔργο τῆς καί τῆς νέας Συνθήκης τοῦ Ἀμστερνταμ, ἔλαβε χώρα ἐκεῖ καί ἡ ἐπικύρωση τοῦ *Συμφώνου Σταθερότητας*. Αὐτό, μάλιστα, τό ζήτημα ἀναδείχθηκε ὡς τό πιό «ἐνδιαφέρον» γεγονός, πάνω σ' αὐτό ἐστίαστηκαν τά φῶτα τῆς δημοσιότητας.

Τό γερμανικῆς ἐμπνεύσεως *Σύμφωνο Σταθερότητας* (δέσμευση δημοσιονομικῆς πειθαρχίας καί μετά τήν εἴσοδο στήν ΟΝΕ τό 1999, μέχρι νεοτέρας) εἶχε ἀποφασισθεῖ στή Σύνοδο τοῦ Δουβλίνου τόν Δεκέμβριο τοῦ 1996 καί ἔμενε ἡ τυπική ἐπικύρωσή του στή Σύνοδο Κορυφῆς τοῦ Ἀμστερνταμ. Γύρω ἀπ' αὐτή τήν πράξη ἐπικύρωσης στήθηκε ἕνα διήμερο γαϊτανάκι ἀντιπαραθέσεων στήν κυρίως σκηνή τῆς Συνόδου Κορυφῆς. Γι' αὐτό τό θέμα λέχθηκαν καί γράφθηκαν τά περισσότερα «ἐμβριθῆ» σχόλια. Ἄς πάρουμε, ὁμως, τά γεγονότα μέ τή σειρά.

Κατά τή διάρκειά τῆς προεκλογικῆς καμπάνιας στή Γαλλία, ὁ Λιονέλ Ζοσπέν εἶχε χαρακτηρίσει τό *Σύμφωνο Σταθερότητας* ὡς «παράλογη παραχώρηση πρὸς τοὺς Γερμανούς». Μετά τήν ἐκλογική νίκη τῆς Ἀριστερᾶς ἡ νέα γαλλική κυβέρνηση ἄφησε νά ἐννοηθεῖ ὅτι θά ἀπαιτήσει, τουλάχιστον, ἀναβολή τῆς ἐπικύρωσης τοῦ *Συμφώνου Σταθερότητας* γιά νά τό «μελετήσῃ» καί νά τό συνδέσει μέ νέα κοινοτικά μέτρα γιά τήν ἀνάπτυξη καί τήν ἀπασχόληση στήν Ε.Ε. Στό Ἀμστερνταμ ὁ νέος πρωθυπουργός τῆς Γαλλίας ἐπέμενε, κατ' ἀρχάς, στήν ἀναβολή τῆς ἐπικύρωσης. Δέν τήν πέτυχε καί ἀντ' αὐτῆς ζήτησε ἀνταλλάγματα: Θά δεχόταν νά ἐπικυρώσει τή συμφωνία πού εἶχε ἤδη ὑπογράψει ὁ πρόεδρος τῆς Γαλλίας Σιράκ στό Δουβλίνο (ἕξι μὴν τό ξεχνᾶμε, ἔπρεπε νά ἔχει λόγους νά τινάζει στόν ἄερα ἀπό τήν πρώτη στιγμή τῆς ἀνάληψης τῆς πρωθυπουργίας τῆ «συγκατοίκηση» ἀρνούμενος τήν ἐπικύρωση τοῦ συμφώ-

νου), ἄν καί ἡ Γερμανία προσυπέγραψε μιὰ ἀντισταθμιστική δέσμευση γιά ἀναπτυξιακή στρατηγική στήν Ε.Ε. καί γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἀνεργίας. Δυστυχῶς γι' αὐτόν, δυστυχῶς γιά τοὺς ψηφοφόρους του, δυστυχῶς γιά τοὺς φίλους τῆς γαλλικῆς Ἀριστερᾶς καί γιά ὅσες εὐρωπαϊκῆς μάξες ἀναθάρρησαν μέ τήν πρόσφατη ἐκλογική τῆς νίκη, δέν τοῦ ἔγινε οὔτε αὐτό τό χατίρι. Ὁ Λιονέλ Ζοσπέν φάνταζε ἔτσι ἀδύναμος μπροστά στόν Κόλ ἢ/καί ἀκόλουθος ὡς πρὸς τίς νωπές προεκλογικῆς του ὑποσχέσεις. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, φάνταζε ἠττημένος. Γιά νά καλυφθεῖ, κάπως, αὐτή ἡ ἴττα τοῦ Γάλλου πρωθυπουργοῦ καί τῆς γαλλικῆς Ἀριστερᾶς, προστέθηκε μιὰ γενικόλογη ἀπόφαση, πού δέν δεσμεύει τήν Ε.Ε., ὅτι ἡ ἀπασχόληση παραμένει «σταθερά ὡς πρώτη προτεραιότητα στήν πολιτική ἡμερήσια διάταξη». Τό ζήτημα, τέλος, παρεπέμφθη σέ μία εἰδική σύνοδο στό Λουξεμβούργο (Ὀκτώβριος 1997). Ἡ Γερμανία τοῦ Κόλ κέρδισε, ἔτσι, ἀλώδητο τό *Σύμφωνο Σταθερότητας* πού ἐπιζητοῦσε.

Κάπως ἔτσι ἔχουν τά πράγματα. Αὐτές οἱ ἐντυπώσεις πέρασαν στόν κόσμο. Οἱ «κακοί» κέρδισαν, οἱ «καλοί» ἔχασαν, σχεδόν ἀμαχητί, ἢ δέν εἶχαν σκοπὸ νά κερδίσουν, τόσον καιρὸ μᾶς κοροϊδεύουν. Σκάρτοι στό «πρῶτο κίβλας τέστ».

Ἐντυπώσεις, πάντως, πού ἀδικοῦν τοὺς πρωταγωνιστῆς τοῦ Ἀμστερνταμ καί κυρίως τόν Ζοσπέν. Ὅπως ἀναφέρουμε στή ἐπόμενη, ὁ Ζοσπέν δέν εἶχε κανένα ὄπλο καί κανένα ἐρεισμα γιά νά ἐπιμείνει μέχρι τέλους στήν ἀναβολή ἐπικύρωσης τοῦ *Συμφώνου Σταθερότητας* καί νά πετύχει τή λήψη συγκεκριμένων μέτρων γιά τοὺς 20 ἑκατομμύρια ἀνέργους τῆς Ε.Ε.. Μέ δεδομένη τήν ἐπιμονή τοῦ Κόλ στίς πάγιες γερμανικῆς θέσεις καί τήν ἀρνησί του νά προβῆ στήν παραμικρή ὑποχώρηση, τό καλύτερο πού θά μπορούσε νά πετύχει ὁ Ζοσπέν, σέ κοινοτικό ἐπίπεδο, ἦταν αὐτό πού πέτυχε: νά ἀναδείξει ὡς μείζον τό τεράστιο πρόβλημα τῆς ἀπασχόλησης.

Περαιτέρω ἐπιμονή τοῦ Ζοσπέν στήν ἀρχική του προσπάθεια θά τόν ἔφερνε σέ ἀνοικτὴ ρήξη μέ τόν Κόλ. Αὐτό θά εἶχε ὡς συνέπεια περαιτέρω ἐμπλοκές καί ἴσως μοιραία πλήγματα στίς διαδικασίες τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης, ἀναβολή τῆς ΟΝΕ, δημογραφία πανικοῦ καί κρίσης στίς εὐρωπαϊκῆς χώρες, μέ πρῶτο θύμα τήν ἴδια τή Γαλλία καί τή νέα τῆς κυβέρνησή. Ἄν ἡ παγκοσμιοποίηση καί ὁ «μέχρι τελικῆς πτώσεως» ἀνταγωνισμὸς δημιούργησαν καί δημιουργοῦν τόσο τεράστια προβλήματα στίς χώρες τῆς Ε.Ε. (ποῖος μπορεῖ νά τό ἀρνηθεῖ;), τό ζητούμενο εἶναι πῶς θά δράσουμε ὅλοι μαζί καί ὄχι κατά μόνος γιά τήν «ὑπέρβαση» τῆς «μοναδικῆς σκέψης» πού μᾶς ταλαιπωρεῖ. Καλοὶ καί ἐπιθυμητοὶ εἶναι οἱ καθγάδες, καλὴ καί ἐπιθυμητὴ ἡ ἐπιμονή στή διεκδίκηση καί στήν ἐπιβολή ἐκείνων τῶν πολιτικῶν πού θά μᾶς ἐλευθερώσουν ἀπὸ τὰ δεσμά τῆς ΟΝΕ, τῆς παγκοσμιοποίησης τοῦ νεοφιλευθερισμοῦ. Ἀλλὰ εἶναι πολὺ κακὸ πρᾶγμα τό τυφλὸ πείσμα, ὁ ἀριστερισμὸς, πού ἔχει ὡς προοπτικὴ τό γενικὸ μπάχαλο.

Ἀνέφερα παραπάνω ὅτι ὁ Ζοσπέν δέν εἶχε «κανένα ὄπλο καί κανένα ἐρεισμα». Γιά τοῦ λόγου τό ἀληθές ἀρκεῖ νά ριξε κανεὶς μιὰ ματιά στὰ ἐπικριτικά σχόλια πού τοῦ ἔγιναν, κυρίως ἀπὸ τήν «ἀριστερή» πτέρυγα τοῦ κόμματός του καί ὄχι τόσο ἀπὸ τό Κομμουνιστικὸ Κόμμα τῆς Γαλλίας πού τηρεῖ στάση ἀναμονῆς ἐν ὄψει τῆς πολιτικῆς πού θά ἀκολουθήσει ἡ νέα κυβέρνηση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, ὅπου ἐγκαλεῖται ὅτι δέν ἐπέδειξε «φρόνημα ὑψηλόν», «πολιτικὴ βούληση», «ικανότητα ἀνάληψης ὑψηλοῦ κινδύνου», ἐγκαλεῖται δηλαδή γιά τό ὅτι δέν ἔπραξε ὡς νέος Δόν Κιχώτης! (Βλέπε, μεταξύ ἄλλων *Le*

Monte, Julien Dray «La reculade d' Amsterdam», 19 Ιουνίου.) Κι αυτές είναι οι μόνες κατηγορίες που μπορεί να του προσάψουν γιατί ακόμη και οι επικριτές του γνωρίζουν πώς δεν είχε «κανένα όπλο», μυστικό ή φανερό, παρά μόνο τό πείσμα του. Όσον αφορά τὰ «ἐρείσματα», πέραν και ἐκτός των προστριβών μέ τόν «συγκάτοικο» Σιράκ, ούτε ο Τόνι Μπλέρ ἔτεινε χεῖρα βοηθείας, ούτε οι καλοπροαίρετοι διαδηλωτές που ἀνέλαβαν αὐτοδούλως ἢ/καί ἀπό ἐπαγγελματική-συνδικαλιστική ὑποχρέωση νά ἐκφράσουν τή «δυσανεμία των ἐργαζομένων τῆς Εὐρώπης» στό Ἄμστερνταμ εἶχαν τήν ἀπαιτούμενη σεντόρεια φωνή, ὥστε νά τόν στηρίξουν μέσα στήν αἴθουσα τῆς Συνόδου Κορυφῆς. Τέλος, ἡ ἀνυποχώρητη θέση τοῦ Κόλ ἦταν ἀναμενόμενη, μιά και ὡς καγκελάριος τῆς Γερμανίας ἔχει αὐτές τίς θέσεις ἐπί σειρά ἐτῶν (πῶς νά τίς ἀλλάξει ξαφνικά και γιατί;) και μ' αὐτές τίς θέσεις κι αὐτή τήν πολιτική κρατοῦσε και κρατᾶ τήν καρέκλα του. Τώρα που αὐτή ἡ καρέκλα τρίζει και στίς ἐπερχόμενες γερμανικές ἐκλογές (1998) εἶναι πολύ πιθανόν νά κερδίσουν οἱ σοσιαλδημοκράτες τοῦ Σρέντερ, εἶναι προφανές ὅτι θά χάνονταν και οἱ τελευταῖες ἐλπίδες ἐκλογικῆς νίκης τῶν χριστιανοδημοκρατῶν ἂν υἰοθετοῦσε κάτι ἀπό τήν πολιτική τῶν ἀντιπάλων του.

Ποῦ μᾶς ὀδηγοῦν, λοιπόν, οἱ παραπάνω σκέψεις γιά τὰ συμβάντα στό Ἄμστερνταμ; Ἄς μὴν διαστοῦμε νά ἐκφέρουμε τό «διά ταῦτα» πρὶν σκαλίσομε, εὐρύτερα και βαθύτερα, τήν εὐρωπαϊκή πραγματικότητα. Ἄν σκάψομε πῶς προσεκτικά πάνω στή νέα γαλλογερμανική ἀντιπαράθεση στό Ἄμστερνταμ θά ἀντιληφθοῦμε ὅτι αὐτή συνιστᾶ μιά συγκυριακή ἐκφραση

«ἀριστεροδεξιᾶς» ἀντιπαράθεσης (ὁ ἀριστερός Ζοσπέν ὑπὲρ τῶν ἐργαζομένων, ὁ δεξιός Κόλ ὑπὲρ τοῦ χρηματιστηριακοῦ κεφαλαίου) που πηγάζει ὄχι μόνον ἀπό τίς διαφορετικές ιδεολογικοπολιτικές καταβολές τους, ἀλλά και ἀπό μιά μακρόχρονη φιλονικία: ἡ Γαλλία, ὡς Γαλλία και ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἐκάστοτε πολιτικό στίγμα τοῦ προέδρου και τῆς κυβέρνησῆς τῆς, ἐπιθυμεῖ ἀπό καιρό τήν ἐπιβολή κάποιου πολιτικοῦ ἐλέγχου στήν οικονομική πολιτική τῆς Κεντρικῆς Γερμανικῆς Τράπεζας (Bundesbank). Δέν θέλει νά ἀφῆσει ἐντελῶς ἐλεύθερους τοὺς Γερμανοὺς νά ἀλωνίζουν.

Ἡ νέα κυβέρνηση τοῦ Ζοσπέν ἔχει και πρόσθετους λόγους νά διεκδικεῖ ἰσότιμο ρόλο μέ τοὺς Γερμανοὺς τραπεζίτες, ὅσον ἀφορᾶ τήν κατεύθυνση τῆς εὐρωπαϊκῆς οικονομικῆς πολιτικῆς. Ἰδιαιτέρα μετά τήν 1η Ἰανουαρίου 1999, ὅταν θά ἐνεργοποιηθεῖ τό Σχῆμα Σταθερότητας, ἐπιθυμεῖ νά ὑπάρξει ἕνα εἶδος εὐρωπαϊκῆς οικονομικῆς κυβέρνησης, «κάτι ὡς ἀντίβαρο στή μελλοντική Κεντρική Εὐρωπαϊκή Τράπεζα», ὅπως δήλωσε πρόσφατα και ὁ Γάλλος ὑπουργός Οἰκονομικῶν Ντομνίκ Στρώς-Κάν. Αὐτή ἡ φιλονικία, που ἔχει κωδικοποιηθεῖ ὡς «Εὐρώπη τῶν Τραπεζιτῶν» (Γερμανία) ἢ «Εὐρώπη τῶν Πολιτικῶν» (Γαλλία), δέν εἶναι, μέ τή σειρά τῆς, παρά ἐκφραση τῆς βασικῆς ἀντιπαλότητας γιά τήν εὐρωπαϊκή ἡγεμονία μεταξὺ τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους-κράτους και τοῦ γαλλικοῦ κράτους-ἔθνους (προτιμῶ τόν ὄρο ἔθνος-κράτος γιά τή Γερμανία και κράτος-ἔθνος γιά τή Γαλλία, ὅπως προτιμῶ τόν ὄρο ἔθνος-κράτος γιά τήν Ἑλλάδα και κράτος-ἔθνος γιά τήν Ἰταλία, θέλοντας νά τονίσω τήν ἱστορική προτεραιότητα τοῦ «ἔθνους»

ή του «κράτους» που αντιστοιχεί στην κάθε περίπτωση, ζήτημα πάντως που δεν μπορούμε να συζητήσουμε εδώ).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρά τις φιλότιμες και όσες προσπάθειες τόσων δεκαετιών, φαντάζει ακόμα τόσο ασταθής και τόσο ευθραυστή μπροστά στα «σκληρά καρδιά» που είναι τα έθνη-κράτη της Ευρώπης. Έπ' ευκαιρία της Συνόδου Κορυφής του Άμστερνταμ, όχι άπλως άξιζει τον κόπο, επιβάλλεται κιόλας να ξανασκύψουμε μπροστά σ' αυτή την πραγματικότητα και να ανατρέξουμε στα όσα έχουν γραφεί τα τελευταία χρόνια περί αυτών (για να εύλογήσουμε και τα γένια μας, έχουν γραφεί σημαντικά πράγματα και στα κοντινά μας έντυπα, Πολίτης, Αύγη, Έποχή).

Γ' αυτό και είναι λάθος να σταθούμε στα επιφανόμενα του Άμστερνταμ, αναθεματίζοντας «ελαφρά τη καρδιά» τον Ζοσπέν, τον Μπλέρ και τους άλλους «κεντροαριστερούς» ηγέτες πώς τάχα παραδόθηκαν άμαχητί στον γερμανικό μονεταρισμό. *Κανείς δεν παραδόθηκε άκομη σέ κανέναν!* Απλώς ή, μέχρι νεότερας, Ευρωπαϊκή Ένωση φέρει τη γερμανική σφραγίδα των χριστιανοδημοκρατών του Κόλ, αλλά ο δρόμος της ένοποιήσης της είναι όχι άπλως δύσβατος, είναι και μακρύς, πάρα πολύ μακρύς. Επιπλέον, δεν είναι εκείνος ο δρόμος που κάποιιο κοσμοπολίτες πολιτικοί, επικουρούμενοι από τη «μοναδική σκέψη» του νεοφιλελευθερισμού, μάς υπέδειξαν, και πριν, αλλά κυρίως μετά από την κατάρρευση του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», τό γράμισμα του Τείχους του Βερολίνου και τη γερμανική ένοποίηση, αυτός ο δρόμος δρίσκει στα χέρια των έθνων-κρατών και πρωτίστως στα χέρια της Γερμανίας, της Γαλλίας και της Άγγλιας. Είναι, μάλιστα, ή Άγγλια του Τόνι Μπλέρ που κατά τη γνώμη μου πρόσφερε τό κύριο πιάτο στό Άμστερνταμ μέ την κωδική όνομασία «Ευρώπη των Λαών». Αυτό θά μπορούσε να είναι τό άλλο όνομα της «Ευρώπης των έθνων-κρατών». Αυτή ή πολιτική ιδέα θά οργανώσει, ακριδέστερα θά όφειλε να οργανώσει, τό κοινό ευρωπαϊκό μας περρωμένο.

Αντί της «Ευρώπης των Τραπεζιτών» ή της «Ευρώπης των Πολιτικών», άς κρατήσουμε από τό περιθώριο του Άμστερνταμ την «Ευρώπη των Λαών». Άς τό συζητήσουμε, λοιπόν, λίγο περισσότερο.

Τί έκανε ο Ζοσπέν μετά την αναχώρησή του από τό Άμστερνταμ και την έπιστροφή του στό Παρίσι; Στίς προγραμματικές δηλώσεις της νέας κυβέρνησης ανακοίνωσε, μεταξύ άλλων, τό σταμάτημα των ιδιωτικοποιήσεων, τή δημιουργία έπτακοσίων χιλιάδων θέσεων εργασίας, τή αύξηση των κατώτατων μισθών (μικρό τό ποσοστό αύξησης 4%, πλήν ποσοστό αύξησης), κοντολογίς προσπάθησε να φανεί συνετής μέ τίς προεκλογικές υποσχέσεις της γαλλικής Άριστεράς, «άδιαφορώντας» για τίς συνέπειες αυτής της πολιτικής στή διεύρυνση του ελλείμματος (θά ξεπεράσει τό 4%, άρκετά μεγαλύτερο από τό 3% που επιτάσσει τό Μάαστριχτ) και στό ένδεχόμενο άδυναμίας εισόδου στην ΟΝΕ. Για ποιά ΟΝΕ, όμως, θά πρόκειται σ' αυτήν τή περίπτωση; Μέ τή Γαλλία εκτός, τή Βρετανία αναποφάσιστη ακόμα για τό αν θά συμμετάσχει ή όχι στην ΟΝΕ παρά τό ότι ικανοποιεί τά κριτήρια συμμετοχής, ή Γερμανία και τό Λουξεμβούργο θά εγκαινιάσουν τήν ΟΝΕ; Αν και είναι άμφίβολο κατά πόσον ή Γερμανία θά ικανοποιεί τότε τά κριτήρια, έστω ότι τό πετυχαίνει, θά βαδίζει μόνη της από τό μάγκο στό Ευρώ; Παράλογο θά ήταν κάτι τέτοιο. Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανό αυτά για τά όποια κόπτεται σήμερα ο Κόλ — τήρηση των έπιταγών του Μάαστριχτ, τήρηση του χρονοδια-

γράμματος της ΟΝΕ, ενεργοποίηση του Συμφώνου Σταθερότητας — να τεθούν εκ νέου στό τραπέζι των διαπραγματεύσεων όσονούπω.

Πλέον πιθανοί συνομιλητές του Ζοσπέν και του Μπλέρ θά είναι τότε μάλλον οί σοσιαλδημοκράτες του Σρέντερ παρά ο Κόλ. Τί έμποδίζει, συνεπώς, τον Ζοσπέν να ακολουθήσει εκείνη τήν οικονομική πολιτική που θά δώσει μιá ανάσα (έστω!) στον γαλλικό λαό; Πάντως όχι ή «ήττα» του στό Άμστερνταμ! Άλλωστε, αυτό δεν κάνει πράξη και ο Κόλ, όσον άφορά τήν οικονομική πολιτική στή χώρα του; Αυτό δεν προτίθεται να κάνει και ο Μπλέρ; Αυτή τήν πρακτική δεν θά ακολουθήσει και ο Σρέντερ, αν κερδίσει τίς εκλογές του 1998; Άν, τέλος, αυτές οί διαφορετικές στίς λεπτομέρειές τους «έθνικές» πολιτικές πετύχουν και μειώσουν τήν ανεργία, ανακουφίσουν όσους σήμερα αντιμετώπιζουν τεράστιες δυσκολίες στην καθημερινότητά τους, επιτρέψουν τήν έλπίδα για ένα καλύτερο μέλλον, θά φέρουν και πιό κοντά τό ζητούμενο: τήν ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Δεν ύπάρχει, έξάλλου, βασιλική όδός γι' αυτόν τό στόχο.

Αυτή ή τρίτη άποψη, ή πολιτική ιδέα «Ευρώπη των Λαών», επειδή δεν διαγράφει μέ κοσμοπολίτικη εικόλια τά έθρικά κράτη της Ευρώπης, ούτε παραπέμπει τήν αντιμετώπιση των έπειγόντων προβλημάτων σε κάποιο ιδεατό υπερεθνικό λογιστήριο ή σε κάποιο άνύπαρκο, πολιτικό υπερεθνικό διευθυντήριο, επειδή σέβεται τίς ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας και τίς πολιτικές που αυτές επιλέγουν για τά έσωτερικά τους θέματα, και επειδή ταυτόχρονα καλεί σε στενή συνεργασία (αυτό δεν σημαίνει επίσης «Ευρώπη των Λαών») όλες τίς ευρωπαϊκές κυβερνήσεις για τήν προώθηση του κοινού ευρωπαϊκού όράματος, είναι και ή πλέον ειλικρινής.

Αυτό δεν σημαίνει ότι μάς ένθουσίασε τόσο πολύ ο «κεντρούς εκσυγχρονιστής» Τόνι Μπλέρ και οί σύμμαχοί του Όλλανδοί, Σκανδιναβοί, όρισμένοι Γερμανοί έπιχειρηματίες και ο κοντινός σ' αυτούς ηγέτες των Γερμανών σοσιαλδημοκρατών Γκέραρντ Σρέντερ που δήλωσε ότι «είδε τήν Άγγλια ως κινητήρια δύναμη πίσω από τήν αναγέννηση της ευρωπαϊκής πολιτικής». Ούτε σημαίνει, επίσης, ότι μάς έμπνεει ο «σκληρός πυρήνας» της πολιτικής του Τόνι Μπλέρ, ο όποιος είναι «φιλελεύθερου χαρακτήρα»: τά επί μέρους έθνη-κράτη να αποδεχθούν τό καθένε: ξεχωριστά τους κανόνες της παγκόσμιας αγοράς και στή συνέχεια, έχοντας δώσει δείγμα γραφής, να προώθησουν τήν ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Μάς άρκει, αντί των θεολογικών ή κοσμοπολιτικών όμφαλοσκοπήσεων που εκλαμβάνουν τό ζητούμενο ως δεδομένο, ή δήλωση που έκανε πριν αναχωρήσει από τό Άμστερνταμ, ότι έπιθυμεί «να δώσει μορφή σε μιá Ευρώπη των Λαών πιό σχετική και πιό συντονισμένη μ' αυτό που θέλουν οί λαοί». Υπόθεση της Άριστεράς είναι να πείσει τους λαούς ότι αυτή ή «Ευρώπη των Λαών» ή θά είναι σοσιαλιστική ή δεν θά γίνει ποτέ τό δικό τους σπίτι.

Άν, λοιπόν, φάνηκε ότι στό Άμστερνταμ ή Άριστερά έκανε ένα βήμα πίσω, ή «Ευρώπη των Λαών» προχώρησε τή σκέψη μας δύο βήματα μπροστά.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

του Λεωνίδα Λουλούδη

Τό ζήτημα των σχέσεων της γεωργίας με το περιβάλλον έχει τεθεί σε δημόσια συζήτηση εδώ και τρεις δεκαετίες, τουλάχιστον. Τίς δύο τελευταίες δεκαετίες, όμως, με ιδιαίτερη ένταση καθώς, πράγματι, άλλαξαν πολλά: ή ίδια ή γεωργία, οι κατευθύνσεις της αγροτικής πολιτικής και τό ενδιαφέρον για τό περιβάλλον. Έτσι, σήμερα, οι σχέσεις της γεωργίας με τό περιβάλλον δέν μπορούν νά συζητηθούν παρά σέ σχέση με τίς εξελίξεις της ίδιας της γεωργίας, τήν ενσωμάτωση φιλοπεριβαλλοντικών ρυθμίσεων στην αγροτική πολιτική και τήν ισχυροποίηση της περιβαλλοντικής πολιτικής. Η ελληνική γεωργία παρακολούθησε αυτές τίς παγκόσμιες τάσεις ένταγμένη στό ειδικότερο πλαίσιο της ευρωπαϊκής γεωργίας. Γι' αυτό οι, όποιες, αλλαγές επήλθαν, έπέρχονται ή θά επέλθουν στην κατάσταση της ελληνικής γεωργίας από τίς νέες ισορροπίες της σχέσης γεωργίας και περιβάλλοντος, δέν μπορεί νά συζητηθούν παρά σέ αναφορά με τίς αντίστοιχες εξελίξεις της ευρωπαϊκής γεωργίας, της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και της Περιβαλλοντικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ως εκ τούτου, αυτή ή αναφορά θά προηγηθεί προκειμένου, στην συνέχεια, νά επιχειρηθεί μιά προσέγγιση των σχέσεων της ελληνικής γεωργίας με τό περιβάλλον.

Οί «τρεις γεωργίες» και ή ανάθεώρηση της ΚΑΠ

Η εξέταση των σχέσεων της ευρωπαϊκής γεωργίας με τό περιβάλλον, στά τέλη του 20ού αιώνα, προϋποθέτει τήν, έστω και σχηματική, επικέντρωση σέ δύο κρίσιμες παραμέτρους του σχετικού προβλήματος. Η πρώτη αφορά τήν ποικιλομορφία των ύφιστάμενων τύπων γεωργίας, μετά από σχεδόν τρεις δεκαετίες Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, και ή δεύτερη τήν ανάθεω-

ρηση του καθεστώτος της τελευταίας τό 1992. Στην ουσία, δηλαδή, μιά συζήτηση των αποτελεσμάτων της ΚΑΠ των έτων 1962-1992 και των προβλεπόμενων επιπτώσεων της αναθεώρησης της ΚΑΠ μετά τό 1992.

Οί στόχοι της ΚΑΠ, όπως διεγράφησαν στό άρθρο 39 της Συνθήκης της Ρώμης, άντανακλούσαν τίς προτεραιότητες των ίδρυτικών μελών στή δεκαετία του 1950. Κύριος στόχος ήταν ή εξασφάλιση της έπάρκειας τροφίμων μέσω δευτερευόντων στόχων, δηλαδή της αύξησης της γεωργικής παραγωγικότητας, της σταθεροποίησης των άγορών και της διασφάλισης ενός ικανοποιητικού επιπέδου ζωής της αγροτικής κοινότητας. Οί κύριοι μηχανισμοί επίτευξης αυτών των στόχων περιλάμβαναν μέτρα παρέμβασης στην άγορά, όπως έγγυήσεις τιμών, δασμοί εισαγωγών και ένισχύσεις εξαγωγών σέ βασικά αγροτικά προϊόντα: τά δημητριακά, τό βοδινό και πρόβειο κρέας και τό γάλα. Καθώς έντατικοποιείτο ή γεωργία, μερικώς λόγω των προαναφερθέντων στόχων της ΚΑΠ, τό δημοσιονομικό κόστος στήριξης και διαχείρισης του πλεονασματικού προϊόντος τινάχθηκε σέ άπαράδεκτα ύψη. Προσπαθώντας νά έλέγξει τήν υπερπαραγωγή ή ΚΑΠ περιέλαβε μέτρα όπως οι ποσοτώσεις γάλακτος τό 1984 και ή άγρανάπαυση, τό γνωστό set-aside, αρχικά σέ έθελοντική μορφή τό 1988. Η ανάθεώρηση της ΚΑΠ του 1992 ήταν ή πιό φιλόδοξη άπόπειρα αντιμετώπισης του κόστους της υπερπαραγωγικής γεωργίας. Θά επανέλθω σ' αυτήν, άφού πρώτα τονισθεί ότι ή υπερπαραγωγικότητα δέν ήταν τό μόνο πρόβλημα πού έπρεπε νά αντιμετωπίσει ή ΚΑΠ. Με τούς όρους της άειφόρου ανάπτυξης, πού κυριάρχησε στά διεθνή fora μετά τό 1987, ή ευρωπαϊκή γεωργία έλέγχεται σέ τρία άλληλοσυνδεόμενα επίπεδα: τό περιβαλλοντικό, τό κοινωνικό και τό οικονομικό. Αντί νά άναφερθώ σέ καθένα έξ αυτών, θά τά συμπεριλάβω στή συζήτηση ενός προβλήματος πού τά έμπεριέχει και μόνο τά τελευταία χρόνια έχει άρχισει νά άπασχολεί. Ότι δηλαδή ο αγροτικός τομέας, μετά 30 χρόνια ΚΑΠ, κάθεται άλλο παρά όμοιογενής εμφανίζεται. Διακρίνονται τουλάχιστον τρεις τύποι γεωργίας. Η γεωργία της μαζικής παραγωγής, ή γεωργία των ποιοτικών προϊόντων και ή μικρής κλί-

* Τό κείμενο πού δημοσιεύεται εδώ παρουσιάστηκε στη Συνδιάσκεψη για τό Περιβάλλον — Ευρώπη, Ελλάδα και Αειφόρος Ανάπτυξη, πού διοργάνωσε ο Συνταγματικός στις 7 και 8 Ιουνίου 1997 στην Αθήνα.

μακας γεωργία της πολυδραστηριότητας. Κάθε τύπος έχει διαφορετικές σχέσεις με το περιβάλλον και επηρεάζεται διαφορετικά από τις ασκούμενες πολιτικές.¹ Έντελως συνοπτικά:

— Η γεωργία μαζικής παραγωγής είναι ή πλέον συχνά συναντώμενη στην Ε.Ε., περιλαμβάνουσα εκμεταλλεύσεις των όποιων ή διωσιμότητα εξαρτάται από υψηλές παραγωγές, συνήθως επιδοτούμενες. Μέ δομικά χαρακτηριστικά τη μεγέθυνση, την εξειδίκευση και τις ομοιότυπες παραγωγικές πρακτικές, αυτά τα γεωργικά συστήματα δεν ευνουούν την επιβίωση των παραδοσιακών, τοπικά προσαρμοσμένων, γεωργικών συστημάτων, έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και μονοπωλώντας σχεδόν τους πόρους της ΚΑΠ συμβάλλουν στον οικονομικοκοινωνικά άδικο χαρακτήρα της τελευταίας.

— Η γεωργία των ποιοτικών προϊόντων είναι λιγότερο διαδεδομένη. Παρ' ότι η διωσιμότητά της εξαρτάται από το ύψος παραγωγής, οι αυξημένες τιμές που επιτυγχάνουν τα προϊόντα της στην αγορά μετριάζουν αυτή την εξάρτηση. Παράγοντας προϊόντα με «όνομασία προελεύσεως», αυτός ο τύπος γεωργίας, αν και εξειδικεύεται, εμφανίζει ποικιλομορφία παραγωγικών πρακτικών συνδεόμενων με τα προϊόντα και τις τοπικές συνθήκες. Έξαρτώμενος από τις προτιμήσεις του καταναλωτή είναι περισσότερο ελεγχόμενος και ευαίσθητος έναντι του περιβάλλοντος, αν και με εξαιρέσεις, π.χ. οίναμπελοκαλλιέργεια.

— Η μικρής κλίμακας γεωργία της πολυδραστηριότητας, προσδιοριζόμενη από την ανεπαρκή ποσότητα και ποιότητα προϊόντος, εξαρτάται, ως προς τη διωσιμότητά της, από τα συμπληρωματικά έξωγεωργικά εισοδήματα όσων την ασκούν. Μέ μεγάλη διαφοροποίηση γεωργικών συστημάτων, απαντάται σε περιοχές χαμηλού δυναμικού γεωργικής ανάπτυξης, π.χ. βουνά, αλλά, κάποτε, σε τοπία οικολογικής, αισθητικής και ιστορικής αξίας με δυνατότητες τουριστικής ανάπτυξης. Επιβιώνοντας στο περιθώριο των, μέχρι χθές, κύριων κατευθύνσεων της ΚΑΠ, σήμερα έρχεται στην επικαιρότητα χάρις στις περιφερειακές πολιτικές της Ε.Ε., τους πόρους των διαρθρωτικών ταμείων και τα αγροτοπεριβαλλοντικά μέτρα διαχείρισης της υπαίθρου.

Έχοντας υπόψη αυτή την τριπλή εικόνα της ευρωπαϊκής γεωργίας, μετά από 30 χρόνια ΚΑΠ, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα την αναθεώρηση του 1992, τά —προσωρινά— επιτεύγματα και τους περιορισμούς της. Καρδιά της αναθεώρησης της ΚΑΠ είναι η μείωση της υπερπαραγωγής. Παρ' όλ' αυτά, ο προϋπολογισμός της Ε.Ε. για τη γεωργία δεν μειώθηκε και η παραγωγή βοδινού κρέατος παραμένει ανεξέλεγκτη. Όσον αφορά το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη, οι περιοριστικές πολιτικές της μεταρρύθμισης προβλέπεται ότι θα μειώσουν τη χρήση των λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων. Από την άλλη, εισήχθησαν τα τρία Συνοδευτικά Μέτρα, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει ο ενδιαφέρων κανονισμός 2078/92. Άλλά ο προϋπολογισμός του δεν υπερβαίνει τα 650 εκατ. ECU για το 1996 ή το 1,6% των δαπανών του Τμήματος Έγγυήσεων του FEOGA.²

Συνεπώς, μέ βάση την ψυχρή λογική των θεσμικών γεγονότων και των χρηματοοικονομικών δεδομένων, η αειφόρος ανάπτυξη και το περιβάλλον δεν έχουν ακόμη ενσωματωθεί στον πυρήνα, δηλαδή στην πολιτική τιμών και αγοράς, της ΚΑΠ. Άπό την άλλη, μία δυναμική θεώρηση των αλλαγών που συντελούνται στο πλαίσιο της ΚΑΠ μετά το 1992, ειδικότερα μέ τον κανονισμό 2078/92 στον οποίο θά επανέλθω, αφήνουν πε-

ριθώρια για πιο αισιόδοξες εκτιμήσεις. Άλλά για να τεκμηριωθεί αυτή η αισιοδοξία θά πρέπει να ανατρέξουμε σε ένα διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο, τις πολιτικές της Ε.Ε. για το περιβάλλον και τη διατήρηση της φύσης. Σκοπός μας είναι να διαπιστώσουμε αν υπάρχει σύγκλιση αυτών των πολιτικών μέ τις, περιορισμένες έστω αλλά ύπαρκτες πλέον, αγροτοπεριβαλλοντικές πολιτικές.

Περιβαλλοντικές πολιτικές της Ε.Ε. και η αγροτοπεριβαλλοντική ΚΑΠ

Η περιβαλλοντική πολιτική της Ε.Ε. κάνει διστακτικά την εμφάνισή της μόλις το 1972 αλλά αποκτά σοβαρές διαστάσεις μετά την Ένιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1987 και τη νέα Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση του 1992. Δέν είναι έδω ο χώρος αναφοράς στους πάνω από 300 οδηγίες και κανονισμούς, οι όποιοι καλύπτουν θεσμικά την προστασία του περιβάλλοντος.³

Έξ αυτών, εκείνες που περισσότερο αναμένεται να επιδράσουν στον αγροτικό χώρο είναι η οδηγία για τα πουλιά (79/409), η οδηγία για τους οικοτόπους (92/43) και η οδηγία για τα νιτρικά (91/676). Φυσικά υπάρχουν και άλλα περιβαλλοντικά μέτρα μέ σημαντική άπληρηση στον ίδιο χώρο, όπως η οδηγία των μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων (85/337) και οι οδηγίες για το πόσιμο νερό (80/778) και για την προστασία των υπόγειων υδάτων (80/68). Όστόσο, οι οδηγίες για τα πουλιά και τους οικοτόπους αποκτούν μία ιδιαίτερη βαρύτητα για τη γεωργία, καθώς εισάγουν ύποχρεώσεις προς τά κράτη-μέλη να προστατεύσουν και να διατηρήσουν ορισμένους οικοτόπους, σε μία εποχή για τη γεωργία που, όπως προαναφέρθηκε, καθορίζεται από τη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ του 1992 και την πραγματικότητα των τριών τύπων της ευρωπαϊκής γεωργίας, μέ τά ιδιαίτερα προβλήματα στις σχέσεις γεωργίας και περιβάλλοντος που παρουσιάζει καθείς έξ αυτών. Τό σημαντικότερο είναι ότι μπορεί να διαπιστωθεί μία διπλή κίνηση συνάντησης των δύο πολιτικών: της περιβαλλοντικής και της αγροτικής.

Η περιβαλλοντική πολιτική μετατοπίζει την έμφασή της από τά είδη προς τους οικοτόπους, από δλόκληρες περιοχές (sites) προς τά οικοσυστήματα και από τά έθνικά προς τά διεθνή μέτρα. Αυτές οι μετατοπίσεις της έμφασης προοιωνίζονται μία πολιτική μέ στόχους την καθιέρωση και την περαιτέρω ανάπτυξη ενός συνεκτικού ευρωπαϊκού δικτύου οικοτόπων. Αυτό τό δίκτυο (άποκαλούμενο ήδη EECONET: Ευρωπαϊκό Οικο-

1. Poux X., Baldock D. and K. Mitchell (1995), *Preparatory study for the Consultative Forum on Environment. Setting policy scenarios for a sustainable rural development*, E.C. Dir. Gen. XI-Environment, 30, 31 May 1995, Brussels.

2. Weijden van der W.J., Timmerman E.A. (1994), *Integrating the Environment with the EU Common Agricultural Policy. An Investigation into the Support for 28 Options*, Centre for Agriculture and the Environment, Utrecht, p. 1.

3. Βλέπε σχετ. Λουλούδης Λ., Μπέοπουλος Ν. (1995), « Η περιβαλλοντική πολιτική » στο Ν. Μαραβέγιας, Μ. Τσινιζέλης (έπιμ.), *Η Όλοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές*, Θεμέλιο, σελ. 616-644.

λογικό Δίκτυο) θα περιλαμβάνει όλο το φάσμα των τύπων οικοτόπων, τις πλέον σημαντικές περιοχές των διαφορετικών τύπων οικοτόπων καθώς και τις αναγκαίες διασυνδέσεις ώστε να διευκολύνεται ή διασπορά και η μετανάστευση των ειδών. Ένα μεγάλο ποσοστό των εκτάσεων που θα περιληφθούν στο δίκτυο θα είναι, όπως είναι φυσικό, γεωργικές.⁴ Οι πλέον σημαντικοί οικοτόποι της άγριας ζωής στην Ευρώπη είναι ήμικρυφικοί, είτε πρόκειται για άλπικούς λειμώνες, υγρούς βοσκοτόπους, χορτολιβάδα ξηρών στεπών, δενδρώδεις φυτείες, δασωμένους βοσκοτόπους, έλαιωνες, είτε για όρισμένες περιοχές παραδοσιακής γεωργίας οι οποίες καθίστανται, έτσι, αντικείμενα προστασίας. Αυτό σημαίνει τη θέσπιση κινήτρων για τη διατήρηση των παραδοσιακών συστημάτων, π.χ. της μετακινούμενης αίγοπροβατοτροφίας, την προμολόγηση των παραγόμενων έξ αυτών των συστημάτων προϊόντων, την προώθηση της βιολογικής γεωργίας, συμφωνίες διαχείρισης συμβατές με τις επικρατούσες τοπικές συνθήκες και τη δημιουργία μιας νέας κατηγορίας γεωργικής γης στην Ε.Ε., ή όποια θα χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερης σημασίας για την άγρια ζωή, καθώς θα στηρίζει, σύμφωνα με τη διεθνή ορολογία, τα HNV farming systems, δηλαδή τα γεωργικά συστήματα Υψηλής Φυσικής Αξίας, κάτι ανάλογο με το ισχύον σήμερα καθεστώς των λιγότερο ευνοημένων περιοχών (LFAs).

Συμπερασματικά, οι ήμικρυφικοί οικοτόποι που συνδέονται με γεωργικά συστήματα χαμηλών εισροών, όπως είναι, συνήθως, τα παραδοσιακά συστήματα, έχουν μεγάλη αξία διατήρησης.⁵ Αν στόχος μας είναι να διατηρήσουμε και να ενδυναμώσουμε τους πληθυσμούς της άγριας ζωής στην Ευρώπη, θα πρέπει, σαφώς, να έρευνήθουν συστηματικά: πρώτον, η φύση των αποθεμάτων της άγριας ζωής και των απαιτήσεων των οικοτόπων τους, και, δεύτερον, οι τύποι των γεωργικών συστημάτων και πρακτικών που ωφελούν ή ζημιώνουν τα διάφορα είδη και τους οικοτόπους, καθώς και τα μέσα ύποστηριξης των επιθυμητών τύπων γεωργίας ή οι αντίστοιχοι τύποι διαχείρισης της γης σε περιοχές όπου η γεωργία δεν είναι πλέον βιώσιμη. Η πρώτη απαίτηση ικανοποιείται, σήμερα, με τη θέσπιση και την εφαρμογή της οδηγίας των οικοτόπων και στο μέλλον της δημιουργίας του EECONET.⁶ Η δεύτερη απαίτηση ικανοποιείται με το «πρασίνισμα» της ΚΑΠ και τη θέσπιση επί εφαρμογή του άγροτοπεριβαλλοντικού πακέτου της, μετά το 1992. Αυτό είναι το σημείο σύγκλισης και μελλοντικής συνάντησης των δύο πολιτικών της Ε.Ε., της περιβαλλοντικής και της αγροτικής. Έχοντας, ήδη, μιλήσει για την περιβαλλοντική πολιτική, θα προσπαθήσω εδώ, με δυο λόγια, να εκθέσω πώς η ΚΑΠ οδηγείται στο σημείο σύγκλισης/συνάντησης των δύο πολιτικών.

Παρά τη μεταρρύθμισή της, ο πυρήνας της ΚΑΠ δεν έχει εμποτισθεί με τις αρχές της αειφορίας και της προστασίας του περιβάλλοντος. Σημαντικά μέτρα όπως η οικο-συνυπευθυνότητα (cross-compliance/ecoresponsibility),⁶ ή επιβολή φόρων στις εισροές και η οικο-σήμανση (eco-labelling) βρίσκονται ακόμη στο στάδιο των προβληματισμών και των συζητήσεων. Από την άλλη, η μεταρρύθμιση του 1992, όπως προαναφέρθηκε, άνοιξε το δρόμο για μια γεωργία χαμηλότερης έντασης στις κύριες οργανώσεις αγορών της ΚΑΠ και κάποιων νέων θεωρήσεων του αγροτικού χώρου, του ρόλου των αγροτών, της κατανομής των πόρων μεταξύ γεωργίας και περιβάλλοντος, ιδιαίτερα μέσω του άγροτοπεριβαλλοντικού πακέτου και, πιο συγκεκριμένα, του σχετικού κανονισμού 2078/92. Οι

προβλέψεις αυτού του κανονισμού — με την προϋπόθεση ότι θα αξιοποιηθούν κατάλληλα από τα κράτη-μέλη — δικαιώνουν την παραπάνω εκτίμηση. Έτσι, ο καν. 2078/92 προβλέπει: α) Έπιδοτήσεις στους γεωργούς επιλεγμένων περιοχών για τη διατήρηση παραδοσιακής, χαμηλής έντασης γεωργίας. Έδώ περιλαμβάνεται η υιοθέτηση προγραμμάτων όριοθετημένων, κατά αντίστοιχία εκείνων των Περιβαλλοντικώς Ευαίσθητων Περιοχών και άλλες συμφωνίες διαχείρισης. Πολλά προστατευόμενα τοπία της κατηγορίας V και μερικές περιοχές της κατηγορίας VI, όπως ορίζονται από τη Διεθνή Ένωση για τη Διατήρηση της Φύσης και των Φυσικών Αποθεμάτων (IUCN),⁷ θα ωφεληθούν σημαντικά από την εν λόγω όριοθέτηση καθώς οι αλλαγές στη γεωργική πρακτική συνιστούν τη μεγαλύτερη απειλή της ανεκμετάλλευσής τους. β) Τήν απελευθέρωση της γης από τη γεωργία. Υπό το καθεστώς αυτής της πρόβλεψης, αποθέματα από επιλεγμένους οικοτόπους και είδη θα μπορούσαν να δημιουργηθούν, ενδεχομένως από την ίδρυση νέων εθνικών πάρκων και δασικών πάρκων σε γη που, πλέον, δεν απαιτείται για τη γεωργία ή μέσω της επέκτασης των υπάρχοντων πάρκων. γ) Τήν έκτατικοποίηση, γενικώς, της γεωργίας. Τα περισσότερα μέτρα είναι οριζόντια (αναφέρονται, δηλαδή, εξίσου σε όλους τους γεωργούς) αλλά όρισμένα μπορούν να συνδέονται με ειδικές περιοχές. Η έκτατικοποίηση θα είναι ιδιαίτερα σημαντική, λόγω της μείωσης της χρήσης λιπασμάτων, ζιζανιοκτόνων και φυτοφαρμάκων στο έσωτερικό και την εξωτερική περιφέρεια των προστατευόμενων περιοχών.

Όλα τα παραπάνω δεν θα πρέπει να διαβαστούν ως μία υπεραϊδοδοξη εκτίμηση των προοπτικών σύγκλισης/συνάντησης της περιβαλλοντικής και αγροτικής πολιτικής της Ε.Ε. Όμως, όσα μέχρι εδώ εκτέθηκαν αιτιολογούν, νομίζω, αν όχι την πιθανότητα, τουλάχιστον τη δυνατότητα μιας θετικής αλλαγής των σχέσεων γεωργίας και περιβάλλοντος στην Ένωμένη Ευρώπη. Απομένει να δούμε τον αντίκτυπο αυτών των εξελίξεων στην ελληνική περίπτωση.

Έλληνική γεωργία και περιβάλλον μετά το 1992

Η ελληνική γεωργία μετά το 1981, όπως είναι φυσικό, δεν εξελίσσεται ανεξάρτητα αλλά σε σχέση με τις αντίστοιχες εξελίξεις της ΚΑΠ. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα περιθώρια άσκησης εθνικής πολιτικής στον αγροτικό τομέα ήταν και είναι μικρά. Άλλωστε, αυτός ο συνδυασμός σχετικής αυτονομίας και εξάρτησης έρμηνεύει τόσο τις προόδους όσο και τις καθυστερήσεις προσαρμογής της ελληνικής γεωργίας στο διεθνές πλαίσιο ένταξής της. Έτσι, η ελληνική γεωργία, όπως και η ευρωπαϊκή, δεν είναι όμοιογενής, γεγονός που θα μπορούσε να αποδοθεί στην κοινή επίδραση της ΚΑΠ. Όμως, στην ελληνική περιπτώ-

4. Bennet G. (ed) (1991), *Towards a European Ecological Network*, IEEP, Arnhem THE Netherlands, p. 25-26.

5. Beaufoy G., Baldock D. and J. Clark (1994), *The Nature of Farming. Low Intensity Farming Systems in Nine European Countries*, IEEP, WWF, Joint Nature Conservation Committee, Peterborough, UK.

6. Baldock, D., Louloudis, L. and H. von Meyer (1993), *Eco-responsibility and the Common Agricultural Policy*, Dir. Gen. Environment, Nuclear and Civil Protection; Reflections paper.

7. IUCN (1993), *Action Plan for Protected Areas in Europe*, Second Draft-November 1993, p. 8.

ση διαφέρουν τόσο ή διαχείριση του κάθε τύπου γεωργίας όσο και ή αντιμετώπιση της συνεχώς διευρυνόμενης απόστασης που έχει εγκατασταθεί μεταξύ αυτών των τύπων. Αυτές οι διαφορές συνεπάγονται σημαντικές οικονομικοκοινωνικές και ιδιαίτερα περιβαλλοντικές επιπτώσεις, με συνέπεια να διαπιστώνεται μία αυξανόμενη αδυναμία παρακολούθησης των εξελίξεων της ΚΑΠ, μετά το 1992, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας, όπως είδαμε, είναι αφ' ενός ή συνδυασμένη διαχείριση των τριών τύπων γεωργίας και αφ' ετέρου ή μείωση των κοινωνικοοικονομικών διαφορών και των περιβαλλοντικών επιπτώσεών τους.

Πιο συγκεκριμένα, και στην Ελλάδα διακρίνονται τουλάχιστον⁸ τρεις τύποι γεωργίας που, σχηματικά, εντοπίζονται και γεωγραφικά. Υπάρχει ή γεωργία των πεδινών περιοχών, όπου κυριαρχούν οι μεγαλύτεροι, οι αποδοτικότεροι και οι επαγγελματίες αγρότες. Υπάρχει ή γεωργία των όρεινων και προβληματικών περιοχών, όπου κυριαρχούν οι λιγότερο αποδοτικοί μικροί αγρότες. Υπάρχει ή γεωργία των μικρών νησιών και των παράκτιων τουριστικών περιοχών, όπου ή πολυαπασχόληση των αγροτών έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις. Αυτοί οι τρεις τύποι γεωργίας θίγονται με διαφορετικό τρόπο από τις νέες εξελίξεις στο διεθνές περιβάλλον. Σέ κάθε τύπο, συνεπώς, απαιτούνται διαφορετικά μέτρα αγροτικής πολιτικής τόσο για ή στήριξη των αγροτικών εισοδημάτων και τον εκσυγχρονισμό των αγροτικών δομών όσο και για ή προστασία του περιβάλλοντος. Στο παρελθόν αυτό δεν συνέβη και, τουλάχιστον μέχρι τά μέσα της δεκαετίας του 1980 ή μερική ευθύνη της ΚΑΠ είναι δεδομένη.⁹ Η σχεδόν μονοδιάστατη πολιτική εγγύησης των τιμών ορισμένων προϊόντων ενθάρρυνε ή έντατικοποίηση ορισμένων κλάδων παραγωγής, ή διεύρυνση των οικονομικοκοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ γεωγραφικών περιοχών και, αντιστρόφως, μείωσε τό ενδιαφέρον για ήν πραγματοποίηση των επιβεβλημένων, για τις καθυστερημένες ελληνικές αγροτικές δομές, αναδιαρθρώσεων. Ωφελήθηκαν οι πεδινές-άρδευόμενες περιοχές ής έντατικής γεωργίας και εγκαταλείφθηκαν οι όρεινες και προβληματικές περιοχές ής παραδοσιακής γεωργίας. Τό κυριότερο: εγκαταστάθηκαν αδράνειες, τόσο στήν διεθνή ούσα ήν αγροτική πολιτική (πολιτική, γραφειοκρατική, συνδικαλιστική) ήλίτ, όσο και στούς αγρότες, που καθιστούν ήν προσαρμογή στίς νέες πραγματικότητες ής διεθνούς γεωργίας και ής ΚΑΠ, μετά τό 1985 και, όριστικά μετά τό 1992, ήξαιρετικά δύσκολη. Σέ κάθε περίπτωση, ό μεγάλος χαμένος του «εκσυγχρονισμού» ής ελληνικής γεωργίας ήταν και είναι τό περιβάλλον. Στίς πεδινές περιοχές ή ρύπανση, ή διάβρωση, ή εξάντληση των ύδατικών πόρων ήξελίχθηκαν άνεξέλεγκτα. Στίς όρεινες περιοχές, έντάθηκαν ή υπερδόσωση, ή διάβρωση, οι έμπρησμοί δασών, ή αυθαίρετη δόμηση, ή εγκατάλειψη παραδοσιακών γεωργικών συστημάτων. Στίς παράκτιες περιοχές ή άστική-τουριστική επέκταση καταβρόχθισε ή γεωργική γή, ή γεωργική γή σημαντικούς ύγροτόπους-βιοτόπους και όλες μαζί αυτές οι δραστηριότητες ρύπαναν, ήπίσης άνεξέλεγκτα, τό περιβάλλον. Πολύτιμα είδη ήξαφανίστηκαν, τοπία μεγάλης φυσικής αξίας άλλιώθηκαν, προϊόντα τοπικής σημασίας και ήδιαιτηρες ποιότητας ήξαόστηκαν. Μετά από μία δεκαπενταετία άντιπεριβαλλοντικής πολιτικής, ή αναμορφωμένη ΚΑΠ, μέ τίς ένισχυμένες διαρθρωτικές ή περιβαλλοντικές διαστάσεις, προσφέρεται για ήν άνατροπή αυτών των άρνητικών εξελίξεων. Προϋποθέσεις είναι ή κατανόηση αυτών των διαστάσεων από

ήν ήθνική αγροτική πολιτική και ό συνδυασμός τους μέ τίς συγκλίνουσες εύκαιρίες που προσφέρουν οι νέες περιβαλλοντικές πολιτικές ής Ε.Ε.

Όσον άφορά τίς νέες περιβαλλοντικές πολιτικές ής Ε.Ε., συντελούνται, ήδη, σημαντικές πρόοδοι, ήδιαιτερα στήν ήφαρμογή ής όδηγίας 92/43 και ή δημιουργία του δικτύου «ΦΥ-ΣΗ 2000».¹⁰ Από ήν πλευρά ής αγροτικής πολιτικής παρατηρούνται καθυστερήσεις, άν και κάτι, όντως, έχει άρχισι να κινείται. Έτσι, όσον άφορά ήν πεδινή-άρδευόμενη έντατική γεωργία, ό περιορισμός των ήπιδοτήσεων, μετά τό 1992, σέ συνδυασμό μέ τίς αύξήσεις τιμών των παραγωγικών εισορών, ή άπελευθέρωση ής άγοράς λιπασμάτων, ή διστακτικότητα ής Ε.Ε. στή χρηματοδότηση μεγάλων άρδευτικών έργων και οι νέες τεχνικές άρδευσης προωινίζονται λιγότερες περιβαλλοντικές ήπιβαρύνσεις. Άντιθέτως ή πολύ σημαντική για τό περιβάλλον των περιοχών ής έντατικής γεωργίας όδηγία 676/91 για ή μείωση και ήν πρόληψη ής ρύπανσης των ύπογειων ύδάτων από νιτρικά και νιτρώδη δέν έχει, άκόμη, ένεργοποιηθεί. Άπό ήν άλλη, σημαντικές άν και άργές και καθυστερημένες ήξελίξεις (για τίς όποιες δέν ευθύνηται άποκλειστικά ή ελληνική πλευρά) συμβαίνουν στήν ήφαρμογή του κανονισμού 2078/92, από τόν όποιο, όπως άναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ήδιαιτερα όφέλη άναμένονται για τούς παραμελημένους, μέχρι σήμερα, τύπους γεωργίας και κατ' ήπέκταση τό φυσικό τους περιβάλλον.

Μετά από μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις, κατά τίς όποιες ό άρχικός προϋπολογισμός μειώθηκε από 193,9 δισ. δρχ. (κοινοτική συμμετοχή 75%) σέ 52 δισ. δρχ. για τρία χρόνια από φέτος, τό ύπουργείο Γεωργίας και ή Ευρωπαϊκή Έπιτροπή συμφώνησαν και βρίσκονται στο τελευταίο στάδιο ήγκρισής τους προγράμματα που ήπέβαλε, στο πλαίσιο του έν λόγω κανονισμού, ή Άθήνα.¹¹ Έσσερα από αυτά τά προγράμματα είναι

8. Στήν πραγματικότητα «οι τρεις τύποι γεωργίας» άποτελούν μία άνάλυτική άπλούστευση, όπως έχουν δείξει νεότερες έρευνες. Βλ. σχετ. Kasimis C., Papadopoulos A.G. (1994), «The Heterogeneity of Greek Family Farming: Emerging Policy Principles», *Sociologia Ruralis*, vol. XXXIV, No. 2/3.

9. Άκόμα και τό 1994, οι εισροές από ήν ΚΑΠ ήφταναν τίς 900 δισ. δραχμές περίπου, όταν τό αγροτικό προϊόν ήφθανε μόνο τίς 2,2 τρισ. δραχμές. Άντίθετα, για τόν διαρθρωτικό εκσυγχρονισμό, που τόσο είχε άνάγκη ή Ελλάδα, ή ΚΑΠ προσέφερε μόνο τό 14% από τίς συνολικές κοινοτικές δαπάνες για ήν ελληνική γεωργία. Για μία έμπεριστατωμένη και συνοπτική άπεικόνιση των ήξελίξεων ής ελληνικής γεωργίας, στήν περίοδο 1974-1994, βλ. σχετ. Μαραβέγια Ν. (1995), «Γεωργία. Συνεχής ύποχώρηση ής άνταγωνιστικότητας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 25 (2146), 22.6.1995.

10. Βλέπε σχετ. ντοκουμέντα ής συνάντησης: Καταγραφή, Άναγνώριση, Έκτίμηση και Χαρτογράφηση των Τύπων Οικοτόπων (Ένδιατημάτων) ής Χλωρίδας και ής Πανίδας στήν Ελλάδα (Όδηγία 92/43/ΕΟΚ), Δίκτυο Φύση 2000, ΥΠΕΧΩΔΕ, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας-ΕΚΒΥ, σέ συνεργασία μέ τά Τμήματα Βιολογίας των Πανεπιστημίων Άθηνών, Α.Π.Θ και Πατρών, 29 Ιουνίου 1995, ΕΣΗΕΑ, Άθήνα.

11. Όλα τά σχετικά στοιχεία παραχωρήθηκαν από τόν συνάδελφο κ. Δ. Κούμα, ής Διεύθυνσης Χωροταξίας και Περιβάλλοντος ής Γενικής Διεύθυνσης Γεωργικών Έφαρμογών και Έρευνας του ύπουργείου Γεωργίας, τόν όποιο, και από εδώ, εύχαριστώ.

έθνικά (δριζόντια) με εφαρμογή σ' όλη τη χώρα και πέντε είναι τοπικά (ζωνικά) με αποκλειστική εφαρμογή μέσα σε καθορισμένες ζώνες. Η πορεία εφαρμογής αυτών των προγραμμάτων αποτυπώνει τις ιδιομορφίες της άσκησης αγροτικής πολιτικής στην Ελλάδα. Έτσι, μόνο δύο προγράμματα, τα οποία έχουν εγκριθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή τον Μάιο του 1995, έχουν ήδη αρχίσει να εφαρμόζονται. Αυτά είναι: α) τό δριζόντιο πρόγραμμα της βιολογικής γεωργίας και β) τό ζωνικό πρόγραμμα της μείωσης της νιτρορρύπανσης στην πεδιάδα της Θεσσαλίας (αυτονόητη ή σημασία του για τό μέλλον της δαμβακοκαλλιέργειας στην εν λόγω περιοχή). Ένα άλλο δριζόντιο πρόγραμμα, πού αναφέρεται στη μακροπρόθεσμη («οικολογική») αγροανάπαυση, εγκρίθηκε από την Επιτροπή τον Μάιο του 1996 και ή εφαρμογή του άρχισε τό 1996. Επιπλέον, τρία ζωνικά προγράμματα (διατήρησης των φυλών ζώων, διατήρησης των ποικιλιών των ειδών και ποικιλιών καλλιεργούμενων φυτών και διατήρησης βιοτόπων ειδικής σημασίας) δέν έχουν ακόμη εγκριθεί από την Επιτροπή, αν και έχουν υποβληθεί από τό 1995. Τέλος, τρία προγράμματα (α) αντιδιαβρωτικής προστασίας, έκτατικοποίησης της κτηνοτροφίας, ανάπλασης της καμένης γής, διαχείρισης της εγκαταλελειμμένης γής, β) εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης του κοινού και γ) διατήρησης του αγροτικού τοπίου) δρίσκονται στο στάδιο της τελικής έπεξεργασίας και δέν έχουν ακόμη υποβληθεί στην Επιτροπή.

Συμπεράσματα

Η παρούσα έργασία θέλησε νά σχολιάσει, σύντομα, τις σχέσεις γεωργίας και περιβάλλοντος στην Ελλάδα, μετά τό 1992. Η χρονολογία δέν είναι τυχαία. Σημαντικές αλλαγές με αξιολογη προΐστορία συμβαίνουν τό 1992, τόσο στην αγροτική πολιτική όσο και στην περιβαλλοντική πολιτική, με έπιρροή στον αγροτικό χώρο, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πρόκειται, αφ' ενός, για τή μεταρρύθμιση της ΚΑΠ και ιδιαίτερα τά αγροτοπεριβαλλοντικά συνοδευτικά μέτρα αυτής και, αφ' έτέρου, τή έκδοση περιβαλλοντικών οδηγίων, όπως π.χ. αυτής για τή προστασία των οικοτόπων. Υποστηρίχθηκε ότι, καθώς ή αγροτική πολιτική προσπαθεί νά ένσωματώσει περιβαλλοντικές διαστάσεις στον πυρήνα της (κανονισμός 2078/92) και ή περιβαλλοντική νά περάσει από τήν προστασία των επί μέρους στοιχείων του περιβάλλοντος στη μέριμνα ευρύτερων έννοτήτων (EECONET) πού περιλαμβάνουν και αγροτικά συστήματα ύψηλης φυσικής αξίας (HNV), υπό προϋποθέσεις, συγκλίνουν και στο μέλλον ίσως συναντηθούν. Πρόκειται για μία συνάντηση πού ένδεχομένως άρει, έντάσσοντας στο κοινό πρόταγμα μίας άειφορικής ανάπτυξης της ύπαιθρου, τον σημερινό τριπλό τύπο ανάπτυξης της γεωργίας, χαρακτηριζόμενου από σημαντικές οικονομικοκοινωνικές ανισότητες και περιβαλλοντικές έπιβαρύνσεις. Η Ελλάδα ακολουθεί από απόσταση, ιδιαίτερα στην αγροτική της πολιτική, αυτές τις ευρωπαϊκές εξελίξεις αλλά τά πρώτα θετικά δήματα είναι πιά γεγονός με τήν εφαρμογή της οδηγίας των οικοτόπων και του αγροτοπεριβαλλοντικού κανονισμού της ΚΑΠ. Τό έρώτημα είναι αν θά αξιοποιήσουμε πλήρως αυτή τή νέα ευκαιρία ή θά μιλάμε, πάλι, σε λίγα χρόνια, για μία ακόμη «χαμένη ευκαιρία». Είναι περισσότερο από περιττό νά τονισθεί ή σημασία του ρό-

λου των άρμόδιων ύπηρεσιών του ύπουργείου Γεωργίας, του ΥΠΕΧΩΔΕ κ.ά., σε τελευταία άνάλυση του κράτους, στην ύλοποίηση αυτής της νέας πολιτικής για τήν άνάπτυξη της ύπαιθρου.

η ΑΥΓΗ

έχει λόγο

κ ά θ ε π ρ ω ί

ανανεωμένη,

αξιόπιστη,

νηφάλια

και μαχητική

κυριακάτικη
και η ΑΥΓΗ

με τα **επθέματα**

Γνώμες και Ιδέες
Λόγος και Τέχνες
όταν οι οθόνες
βουλιάζουν!

ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ;

του Γιώργου Φαράκλα

Στίς Άνδεις, στά ΒΑ τής Κολομβίας, οι τελευταίοι Ούουνα (U' Wa), πέντε χιλιάδες άτομα έναντι ίσως είκοσι χιλιάδων κατά τήν κατάκτηση τής ηπείρου τους, πολεμούν κατά τής αμερικανικής εταιρείας πετρελαίων Όξυ, συνεταιρίου τής Shell, στην οποία έχωρηθήκε η έξμετάλλιση των έδαφών τους από τήν κολομβιανή εταιρεία πετρελαίων Έξοπετρόλ. Οι Ούουνα άπειλούν μέ όμαδική άντοκτονία, άκολουθώντας τό παράδειγμα μιάς κοινότητας προγόνων τους που ρίχθηκε από έναν θράχο κατά τήν ισπανική εισβολή. Οι Ούουνα δέν θεωρούν τό πετρέλαιο πηγή μηχανικής ένεργειας: « Η γή είναι η μητέρα μας», λένε, «καί τό πετρέλαιο τό αίμα της. Δέν μπορούμε νά διαπραγματευθούμε τό αίμα τής μητέρας μας μέ τήν κυβέρνηση». Οι Ούουνα τιμούν τίς παραδόσεις τους και δέν ξεχνούν τό παιδομάζωμα των ιεραποστόλων: «Μέ πήραν δεμένο πισθάγκωνα», θυμάται ό πρόεδρος τής γενικής συνέλευσής τους. Όμως η κυβέρνηση συμφωνεί μέ τίς εταιρείες θεωρώντας «τά οικονομικά συμφέροντα από τά πολιτισμικά συμφέροντα πέντε χιλιάδων Ούουνα», ενώ διατείνεται ψευδώς, όπως άναγνώρισε ένα δικαστήριο, ότι πήρε τή συγκατάθεση των τελευταίων, σύμφωνα μέ σχετική διάταξη του συντάγματος τής χώρας.

Η κυβέρνηση μετρά οικονομικά μεγέθη, τά μόνα άληθινά κατ' αυτήν, ενώ οι ιθαγενείς άμφισβητούν τό κύρος αυτών των μεγεθών, δηλαδή τήν ιδιοκτησία. Ρωτούν: «Ποιός είναι ό ιδιοκτήτης του κόσμου; Ό δημιουργός του; Η κυβέρνηση; Η εταιρεία;» Αυτό τό έρώτημα, δηλαδή ένα έρώτημα που άφορά τήν ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, άπορρίπτει η κυβέρνηση καταχωρώντας το στά «πολιτισμικά συμφέροντα». Τό έρώτημα άφορά τήν ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, γιατί οι Ούουνα καλλιεργούν τή γή, αλλά μετακινούνται άνάλογα μέ τίς εποχές του έτους, και έτσι η ιδιοκτησία τους δέν είναι μόνο συλλογική, αλλά και έποχιακή.

Τό θέμα άπασχολεί δικαστήρια, νομικούς, έφημερίδες και διασκεψείς, όπως εκείνη που συγκέντρωσε τον Άπρλιο τρεις σχετικούς ύπουργούς και τήν Έθνική Όργάνωση Ιθαγενών

Κολομβίας. Οι Ούουνα πήραν στην Μπογοτά και κατέκτησαν τήν κοινη γνώμη. Έτσι τό παλιό δράμα συνεχίζεται υπό νέους όρους. « Ό άγωνας παραμένει άριστος. Όμως — γεγονός προσημάνει για Ινδιάνους τής Κολομβίας — οι πέντε χιλιάδες Ούουνα άντιστέκονται ήδη πέντε χρόνια στην Όξυ», γράφει η Άνν Προένζα στην έφημερίδα *Monde* τής 15ης-16ης Ιουνίου 1997 (σελ. 10), από τήν όποία άντλώ αυτές τίς πληροφορίες, πού θα ήθελα σύντομα νά σχολιάσω.

Η έρμηνεία τής προόδου ως τεχνικού φαινομένου, διαπιστώσιμη άκόμη στον Μαρξ, είναι ίσως ό όρος δυνατότητας τής μέχρι τώρα πολιτικής άντιπαράθεσης. Έννοώ πώς είναι η κοινή προϋπόθεση των αντιπάλων, η κοινή παραδοχή των διαφορών των. Τί λείπει αυτή η προϋπόθεση; Ότι η τεχνική πρόοδος είναι αυτή που έξασφαλίζει μία ευτυχέστερη ζωή, και ότι η άίτηση του δείκτη ευδαιμονίας είναι και μία δελτίωση των συνθηκών τής δικαιοσύνης, τουλάχιστον έφ' όσον όλο και περισσότερο άνθρωποι μετέχουν των καρπών τής ευημερίας. Μπορεί οι διαφορές νά παραμένουν η και νά επιδεινώνονται, αλλά στο σύνολο οι φτωχοί δελτιώνουν τή θέση τους: τρώνε, έμφολιάζονται, δύνανται τήλεόραση. Ίσως αυτή η προϋπόθεσι ισχύει ή όχι — αλλάζει τό άποτέλεσμα άνάλογα μέ τό πλαίσιο που έρμηνεία τής προόδου ως τεχνικού φαινομένου συνεχίζει νά θεωρεί τήν τεχνική πρόοδο μέσον, ότι δέν μπορεί νά τήν άναδείξει σε σκοπό. Σκοπός, άξία, παραμένουν τό εν ζην και τό δικαίως ζην.

Έδώ τοποθετείται λοιπόν η άντιπαράθεση. Έδώ όριζεται η ούσιώδης κοινή παραδοχή των αντιπάλων και τό σημειορειακή διαφωνία. Κοινή άξία είναι η ευδαιμονία και η δικαιοσύνη, η διαφωνία άφορά άκριδώς τό περιεχόμενο που άποδίδεται σ' αυτές. Υπάρχουν πολιτισμοί που δέν όρίζουν τήν ευδαιμονία ως τή δυνατότητα κατοχής τεχνικών μέσων, ίσως ούτε καν ως τή δυνατότητα μακροημέρευσης, άν και κατά κανόνα άποδίδουν μία άξία στην πρώτη, και όπωσδήποτε στή δεύτε-

Φιλοσοφούμεν γάρ...

ρη. «Πολιτισμός» είναι πάντα και μία κλίμακα αξιών. Ἀλλάζει μεταξύ πολιτισμῶν ἢ ἱεράρχηση τῶν αξιῶν, ἢ ἀξιολόγηση τῆς μίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἄλλη.

Ἄν ἡ ἄποψη ὅτι τὸ πετρέλαιο εἶναι τὸ αἷμα τῆς μητέρας-γῆς ἀκούγεται ἀσήμαντη, μεταφορική, καθ' ὃ ποιητική, στὰ αὐτιά τοῦ δυτικῆ πολιτισμοῦ, εἶναι ἐπειδὴ ἀποτυπώνει μιά διαφορετικὴ κλίμακα αξιῶν ἀπὸ τὴν δική του. Τὸ ἴδιο ἰσχύει προφανῶς γιὰ τὴ δική του ἄποψη ὅτι τὸ πετρέλαιο εἶναι πηγὴ ἐνέργειας ὅταν τὴν ἀκούν τὰ αὐτιά τῶν Οὔουα. Οἱ Οὔουα δέχονται πῶς τὸ πετρέλαιο παράγει ἐνέργεια, ἀλλὰ αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ σὲ μιά δευτερεύουσα ἀξία γι' αὐτοὺς, ὅπως ἀντίστοιχα ἢ κολομβιανὴ κυβέρνηση θεωρεῖ ὅτι τὸ πετρέλαιο εἶναι μέρος τῆς γῆς, πλὴν αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ γι' αὐτὴν σὲ μιά δευτερεύουσα ἀξία, «πολιτισμική», «περιβαλλοντική».

Γιὰ μιά σύγχρονη καπιταλιστικὴ κυβέρνηση εἶναι σημαντικό νὰ προστατεύουμε τὸ «περιβάλλον», πλὴν στὸ βαθμὸ πού αὐτὴ ἢ διαφύλαξη δὲν προσκορῶναι στίς οικονομικὲς ἐπιταγές, ἢ πάλι ἐφόσον ἀπαιτεῖται ἀπὸ μιά ὀρθολογικὴ οικονομικὴ ἀξιοποίηση τῶν φυσικῶν πόρων. Ἡ ἴδια ἢ λέξη «περιβάλλον» ἐκφράζει αὐτὴ τὴν κλίμακα αξιῶν καὶ προδίδει τὸν παραλογισμό τῆς. Ἡ φύση τάχα «περιβάλλει» τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τ' ἄλλα, καὶ σύμφωνα μάλιστα πρὸς τὸ ἄλλοτε ἀνατρεπτικὸ πνεῦμα τῆς κεφαλαιοκρατίας, εἶναι καὶ αὐτὸς «φύση». Τί εἶναι ἐκεῖνο πού «περιβάλλει» ὁ κόσμος; Ὅχι πάντως οἱ πνεύμονές μου, πού ὑποφέρουν ἀπὸ τὴ ρύπανση. Εἶναι καὶ αὐτοὶ φύση. Καὶ τὸ πιστεύω ὅτι εἶναι φύση, εἰδάλλως δὲν θὰ ἐμπιστευόμουν τὴ σημερινὴ ἱατρική, ἢ ὅποια προϋποθέτει ἀπαραιτήτως τὴ συνέχεια μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ποντικῆ ὅταν δοκιμάζει στὸν δεύτερο τὰ φάρμακα μὲ τὰ ὅποια θεραπεύει τὸν πρῶτο.

Ἡ φύση δὲν περιβάλλει τίποτα, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια τὴν καπιταλιστικὴ κοσμοαντίληψη. Μόνον ἢ παράταιρη λανθάνουσα ἐπιβίωση προκαπιταλιστικῶν δοξασιῶν ἐπικυρῶναι τὴν ἄποψη περὶ «περιβάλλοντος», πού ἀντιφάσκει κατάφωρα μὲ τὸν κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο ἐπίτευξης τῆς εὐδαιμονίας. Ὁ ὅποιος εἶναι ἐγγενῶς ἰλιστικός, ὅπως μαρτυροῦν ἐπαρκῶς οἱ ἀντικαπιταλιστικὲς ἀρές τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἴδιων προκαπιταλιστικῶν δοξασιῶν — πού διαδήλωναν προσφάτως κατὰ τοῦ 666.

Ὅμως ἢ ἰδεολογία διαφέρει ἀπὸ τὸν πραγματικὸ τρόπο λειτουργίας ἐνός συστήματος. Οἱ κεφαλαιοκρατικὲς προδιαγραφές γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ εὐ ζῆν καὶ τῆς δίκαιης ζωῆς δὲν συμφωνοῦν μὲ τίς δομικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀντίστοιχου συστήματος. Αὐτὲς καλύπτει ἢ ἔννοια «περιβάλλον», μολονότι ἢ τελευταία προϋποθέτει μιά ἰδεοκρατικὴ κοσμοθεώρηση, σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνον φυσικὸ ὄν, ἀλλὰ ἓνα πνεῦμα κατὰ ἀπὸ ἓνα σάρκινο, φυσικὸ περιδῆγμα.

Συμπέρασμα: ἢ ἰδεολογία πού ἀπαιτεῖ τὸ σύστημα τοῦ κεφαλαίου γιὰ νὰ λειτουργεῖ, γιὰ νὰ ἐκμεταλλεῖται δίχως φραγμούς κάθε φυσικὸ πόρο, δὲν ἀντιστοιχεῖ στὴν ἰδεολογία πού προτάσσει τὸ ἴδιο σύστημα ὥστε νὰ κινητοποιεῖ τοὺς ἀνθρώπους, νὰ τοὺς προσφέρει τὸ κατάλληλο κίνητρο γιὰ νὰ ταχθοῦν μὲ τὸ μέρος του. Ἡ πρώτη ἰδεολογία δὲν εἶναι συνεκτικὴ ὅπως

ἢ δεύτερη. Εἶναι ἓνας ἀντιφατικὸς συνδυασμὸς τῆς δευτέρας μὲ ἄλλες, συνήθως παλαιότερες ἰδεολογίες.

Ὅμως καὶ ἢ δεύτερη ἰδεολογία εἶναι ἀντιφατικὴ, ἐφόσον ὑποτάσσει τὰ πάντα στὸ νόμο τοῦ συμφέροντος, ὁ τύπος τοῦ ὁποίου εἶναι «τὸ κέρδος μου ὁ χαμός σου». Αὐτὸς ὁ νόμος ἐκφράζει τὸ συγκεκριμένο εἶδος ἰλισμοῦ πού ἀσπάζονται οἱ ἄστοι. Ὅμως αὐτὴ ἢ ἐρμηνεία τοῦ ἰλισμοῦ δὲν ὀδηγεῖ σὲ μιά δίκαιη οὔτε σὲ μιά εὐτυχιμένη ζωή, ὅπως θὰ ὀφείλε σύμφωνα μὲ τίς δεδηλωμένες προθέσεις τῆς ἰδεολογίας πού τὸν προτάσσει ὡς φυσικὸ κανόνα συμπεριφορᾶς. Αὐτὸ εἶναι προφανές.

Ἡ πρώτη ἀντίφαση, ἀνάμεσα στὴν ἀμιγῶς κεφαλαιοκρατικὴ ἰδεολογία καὶ τίς ἀλλότριες προσθήκες πού ἀπαιτοῦνται ἀπὸ τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ κεφαλαιοκρατικῆ συστήματος, μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει καὶ τὸ ἐξῆς παράξενο φαινόμενο. Ὁ καπιταλισμὸς καταστρέφει κάθε οἰκογενειακὸ «συγκλητικὸ δεσμό» (Μανιφέστο) πρὸς ὄφελος τοῦ νόμου τοῦ συμφέροντος. Ὁ καπιταλισμὸς κλονίζει κάθε παραδοσιακὴ πίστη — ἄλλοτε οἱ θρησκείες παγίως ἐξιδανίκευαν τὸν οἰκογενειακὸ πάλι δεσμό: Πατὴρ, Υἱός, Μήτηρ Θεοῦ. Ὅστόσο, ὁ καπιταλισμὸς στηρίζεται ἀπὸ τοὺς παραδεδομένους «πνευματικούς» θεσμούς ἐναντία στὴν ἀπειλὴ τῶν ἄθεων ἰλιστῶν. — Οἱ ὅποιοι δὲν παύουν βέβαια νὰ εἶναι «ἰδεαλιστές» στὰ μάτια τῶν καπιταλιστῶν, ἀφοῦ δὲν ὑπακούουν στὸ νόμο τοῦ συμφέροντος παρά θυσιάζονται γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ, πράγμα ἀσύμφορο, σύμφωνα μὲ τὸ δικὸ τους ἰλιστικὸ πρότυπο. Ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἰλιστικῶν προθέσεων (ἐνός ἰδιαίτερου ἰλισμοῦ), ἀλλὰ λειτουργεῖ μόνον μὲ τὴ συμβολὴ πνευματοκρατικῶν παραστάσεων.

Γιὰ τοὺς Οὔουα, ἢ ἄποψη ὅτι τὸ πετρέλαιο παράγει ἐνέργεια εἶναι μεταφορική. Βασίζεται προφανῶς σὲ μιά καταχρηστικὴ χρῆση τῆς λέξης «ἐνέργεια» ἢ μιᾶς λέξης ὅπως αὐτὴν. Γι' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει μᾶλλον ἢ δική μας κατηγορία «ποιητικὸ». Πάντως ὄχι ὡς δήλωση κάτι θρησκευτικῆ πού πάψαμε νὰ πιστεύουμε. Ἡ κάτι συγκλητικῆ ἄλλ' ὄχι δεσμευτικῆ, γιὰ νὰ τὸ πῶ μὲ γενικότερους ὅρους, ἀφοῦ δὲν ξέρω τί θὰ πῆ «θρησκευτικὸ», ἰδίως στοὺς Οὔουα. Ἀλλὰ μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι διαθέτουν κάποιον τρόπο ἔκφρασης γιὰ ἐκεῖνο πού εἶναι σημαντικό ἀλλὰ ὑποδεέστερο ἄλλων ἐνδιαφερόντων, σημαντικό ὡς δευτερεῖον, ὅπως ἢ βιομηχανικὴ παραγωγή, ἴσως καὶ ἢ ἰδιοκτησία πού δὲν εἶναι ἢ κοινοκτημοσύνη τῶν μέσων παραγωγῆς. Αὐτὲς οἱ ἔννοιες δὲν μποροῦν παρά νὰ εἶναι ὑποδεέστερες γιὰ ὅποια κλίμακα αξιῶν προκρίνει τὸ «συνεῖναι» ὡς κύριο μέσον γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἐντιμου καὶ εὐδαιμόνα βίου, καὶ ὄχι τὸ νόμο τοῦ συμφέροντος, τοῦ ὁποίου ὁ τύπος, «τὸ κέρδος μου ὁ χαμός σου», ὑπαγορεύει μιά συνύπαρξη χωρὶς συμβίωση.

Βέβαια, μποροῦμε νὰ πούμε πῶς ἢ πίστη τῶν Οὔουα, τῶν κάθε «Οὔουα», εἶναι καὶ αὐτὴ ἓνα προκαπιταλιστικὸ κατὰ λοιπο. Ὅμως, σημασία ἔχει τὸ πῶς λειτουργεῖ αὐτὴ στὸ κυρίαρχο παγκόσμιο σύστημα. Λειτουργεῖ ἐκ θέσεως ἀνατρεπτικά, ὅπως ἀνατρεπτικὰ λειτουργεῖ συχνὰ ὁ ρωμαιοκαθολικὸς χριστιανισμὸς στὴ Νότια Ἀμερική, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Βατικανό, καὶ ἴσως στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80 στὴν Πολωνία, μολονότι στηριζόταν ἀπὸ τὸ Βατικανό. Τὸ ἀνατρεπτικὸ

Φιλοσοφούμεν γάρ...

αυτών των προκαπιταλιστικῶν δοξασιῶν εἶναι συνήθως τό γεγονός ὅτι ἀποκαλύπτουν τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στή ρητή καί τή λανθάνουσα ἰδεολογία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος καί, κατά δεύτερο λόγο, τήν ἀντίφαση πού ἐλλοχεύει στήν ἴδια τή ρητή ἰδεολογία τῆς δεύτερης ἀντίφαση πού συναντήσαμε παραπάνω, ἀνάμεσα στόν προβαλλόμενον σκοπό τῆς ἰδεολογίας καί τήν καταξίωση τοῦ νόμου τοῦ συμφέροντος ἀπό τήν ἴδια.

Ὁ νόμος τοῦ συμφέροντος, «τό κέρδος μου ὁ χαμός σου», διέπει τίς σχέσεις τῆς ἐταιρείας πετρελαίων καί τῶν ἰθαγενῶν. — Ὁ προβαλλόμενος σκοπός τῆς ἰδεολογίας, ἡ εὐημερία ὡς ἐγγυήτρια τοῦ εὐ ζῆν καί τῆς δικαιοσύνης, προτάσσεται ἀπό τήν κυβέρνηση σύμφωνα μέ τίς συνταγματικές διατάξεις. — Οἱ ἱεραπόστολοι βοηθοῦν τήν ἐπιβολή τοῦ ἀστικοῦ ὕλισμου. — Καί οἱ ἰθαγενεῖς μιλοῦν γιά δαύτους μιά ποιητική καί μεταφορική γλώσσα, ἡ ὁποία ὅμως, ἐν σχέσει πρός τόν θεμελιωδῶς ἀπατηλό καί ἀνεφάρμοστο χαρακτήρα τοῦ δῆθεν κατ' ἐξοχήν ρεαλιστικοῦ νόμου τοῦ συμφέροντος, εἶναι πολύ πιά ρεαλιστική.

Μιλοῦν γιά τήν εὐτυχία καί τή δικαιοσύνη, ὄχι γιά τά μέσα πού ψευδῶς ὑπηρετοῦν αὐτές τίς ἀξίες. Οἱ ἀξίες αὐτές δέν εἶναι ἐξωπραγματικές, ὅπως νομίζει ὁ φιλάργυρος ὕλισμος — ὁ ὕλισμος δέν μπορεῖ νά εἶναι φιλάργυρος, γιατί ὁ φιλάργυρος συγγέει τά ἀργύρια καί τήν ἀνταλλάξιμη μ' αὐτά ἀξία χρήσεως. Εἶναι τό μόνο πράγμα γιά τό ὁποῖο ἀξίζει νά ζῶ — καί νά πεθαίνω. Ἔτσι κατανοῶ τήν — ἀνίερη γιά πολλούς ἀριστεροῦς — χρήση τῆς ποιητικῆς γλώσσας ἀπό τούς ἀντάρτες τοῦ Τσιάπας. Δέν εἶναι κάτι παρόμοιο μέ τήν καθαντό ἀντιφατική συμμαχία ἐκκλησίας καί ἀστικοῦ κράτους. Εἶναι πραγματική ἡ ἔκφραση μίας ἄλλης ἔννοιας τῆς ἐξουσίας,¹ ἀντίστοιχης μίας ἄλλης ἔννοιας τοῦ ὕλισμου.²

Ὁ πραγματικός ὕλισμος, αὐτός πού εἶναι συνεπής πρός τήν ἀρχή του, εἶναι ἐκείνος πού ὀδηγεῖ καί στήν αὐτοθυσία, ἐπειδή δέν μετροῦ τήν ἀξία τῆς ζωῆς μέ γνώμονα τό νόμο τοῦ συμφέροντος, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὁ θάνατός μου εἶναι πάντα μόνον μιά ἥττα (ἐνν. μιά ἥττα στόν ἀτομικό ἀγώνα γιά ἐπιδίωξη, ὅπως αὐτό ἐκφράσθηκε μεταφυσικά λ.χ. στόν Σπινόζα), ἀλλά μέ γνώμονα τό «συνεῖναι», τήν ἀλληλεγγύη, τή σύμπραξη μιά σχέση ὅπου τό κέρδος μου εἶναι τό κέρδος σου καί ὁ χαμός σου ὁ χαμός μου. Κἀτι πού ἀσφαλῶς ἀκούγεται πολύ μεταφορικό, ποιητικό, ἀν ὄχι ἱεραποστολικό καί ὑποκριτικό στά καπιταλιστικά ἐκπαιδευμένα, μηδενιστικά «ὑποψιασμένα» αὐτιά μας. Αὐτιά πού ἔμαθαν ν' ἀναρριγοῦν μόνον χλευάζοντας. Ὅπως ὅταν διαβάζουν ἠθικοπλαστικούς λόγους σάν τοῦ Χρ. Γιανναρά. «Ἡ φιλοσοφία ὅμως πρέπει νά φυλάγεται ἀπό τό νά θέλει νά εἶναι ἠθικοπλαστική».³ Ὁ ποιητικός λόγος εἶναι ἕνας ἀντικεφαλαιοκρατικός λόγος, ἐκφεύγει τοῦ νόμου τοῦ συμφέροντος.

1. Βλ. J. Holloway, «Ἡ ἔννοια τῆς ἐξουσίας καί οἱ Ζαπατίστας», Π.Δ., 27, 1996.
2. Πρὸβλ. Γ.Φ., «Τό ζήτημα μίας ὕλιστικῆς θεωρίας τῆς πράξης...», Π.Δ., 20, 1996.
3. Ἐγελος, *Φαινομενολογία, Werke in 20 Bd., Suhrkamp*, Φραγκοφούρτη 1969, τ. 3, σ. 17.

ΒΥΡΩΝ ΛΕΟΝΤΑΡΗΣ

ΚΑΒΑΦΗΣ Ο ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΣ

Δύο δοκίμια ὑπεράσπισης τοῦ ποιητῆ
ἀπέναντι στήν ποίηση

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΕΡΑΣΜΟΣ
ΔΟΚΙΜΙΑ 4

GEORGE STEINER

Η ΣΙΩΠΗ ΚΑΙ Ο ΠΟΙΗΤΗΣ

Εἰσαγωγή
ΜΑΡΙΟΥ ΜΑΡΚΙΔΗ
Μετάφραση
ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΑΣΜΟΣ
ΔΟΚΙΜΙΑ 12

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΛΩΝΟΠΟΙΗΣΗ

τῆς Βάσως Κιντῆ

Τὴν Παρασκευή 6 Ἰουνίου, στὴν *Καθημερινή*, ὁ Παντελῆς Μπουκάλας, στὸ χῶρο τῶν μονόστηλων σχολίων του, ἐπανερχεται στὸ θέμα τῆς κλωνοποίησης μὲ ἀφορμὴ τὶς προτάσεις τῆς ἐπιτροπῆς «σοφῶν» πού ὁ πρόεδρος τῶν ΗΠΑ συνέστησε γιὰ τὸ θέμα. Στὸ κείμενό του αὐτὸ ὑποστηρίζει τὰ ἑξῆς τρία πράγματα:

1. Ἡ παραγωγή ἀνθρώπινων ἐμβρύων μὲ τὴ μέθοδο τῆς κλωνοποίησης θά μᾶς ὀδηγήσει «ἀπὸ τὶς ὠδίνες (τὶς ἀναστάσιμες ὠδίνες) στὴ μηχανικὴ κατασκευή. Ἀπὸ τὸν πυρετὸ τῶν αἰσθημάτων (τῆς ἀγωνίας, τοῦ φόβου, τῆς προσδοκίας), ἀπὸ τὸ ἀνεξαγόραστο θάμβος μπροστὰ σ' ἕνα θαῦμα. [...] στὴν ἐργαστηριακὴ ψυχρότητα, στὸν ὑπολογιστικὸ σχεδιασμό, στὴν κομποραπτικὴ γενετικὸ ὕλικό».

2. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἐπιδοθεῖ στὸ παρελθόν σέ «πάμπολλους ἄλλους ἀλγεινούς («καλοπροαίρετους» ὅμως) σχεδιασμούς πού ἔγιναν εἰς δάρος μὲν τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης».

3. Ὁ ἀφανισμὸς τῶν διὰ τῆς κλωνοποίησης παραγόμενων ἐμβρύων, ὅταν ἀποδειχθοῦν ἄχρηστα, δέν εἶναι παρὰ φόνος, κραυγαλέα ὕβρις, πού τὰ «λογοπαίγνια καὶ τὰ σοφιστεύματα [...] ἀλαζόνων γνωσεομανῶν (πού ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ ἐμβρυο πού καμία μάνα καὶ κανένας πατέρας δέν τὸ πόθησε ἀλλὰ προέκυψε μέσα σέ δοκιμαστικὸ σωλήνα δέν ἔχει ζωὴ, δέν ἔχει ψυχὴ καὶ ὑπόσταση) δέν μποροῦν νὰ ἀναιρέσουν».

Τὰ πραγματικὰ περιστατικά

Στὰ παραπάνω θά ἠθελε νὰ σχολιάσω, ἀρχικά, τὰ λεγόμενα πραγματικὰ περιστατικά. Πρῶτον, ἡ παραγωγή ἐμβρύων διὰ τῆς κλωνοποίησης δέν σημαίνει ὅτι θά παράγονται παιδιά στὰ ἐργαστήρια. Δέν ἔχει ἐφευρεθεῖ ἀκόμη ἡ συσκευή πού θά ὑποκαταστήσει τὴν κυοφοροῦσα γυναίκα. Οἱ ὠδίνες, πού φαίνεται νὰ προκαλοῦν στὸν Παντελῆ Μπουκάλα δέος καὶ θαυμασμό — ὄχι ὅμως σέ μένα πού εἶμαι γυναίκα —, εἶναι ἀκόμα στὸ πρόγραμμα.

Μπορεῖ πράγματι μὲ τὴν κλωνοποίησιν νὰ ἐξαλειφθεῖ ἡ προσδοκία τοῦ ἀγνώστου. Αὐτὴ ἔχει, ὅμως, ἤδη ἐξαλειφθεῖ μὲ τὶς ποικίλες ἐργαστηριακὲς ἐξετάσεις, τὶς ἀμνιοκεντήσεις, τὰ ὑπερηχογραφήματα, τὴν ἐπιλογή φύλου καὶ τὴν ἐξωσωματικὴ γονιμοποίηση. Τὸ ἐπιπλέον πού φέρει ἡ κλωνοποίησιν εἶναι

ὅτι *γενετικά* τὸ ἐμβρυο θά εἶναι πανομοιότυπο μὲ τὸν ὄργανισμό πού προσέφερε τὸ γενετικὸ ὕλικό. Ἐξαλείφεται δηλαδή ἡ ἐκπληξὴ πού προέρχεται ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τοῦ γενετικοῦ ὕλικου τῶν γονέων οἱ ὅποιοι ἀνήκουν σέ δύο διαφορετικὰ φύλα. Ὁ «γονέας» στὴν περίπτωσιν τῆς κλωνοποίησης μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα ἄλλο ἐμβρυο — ὅπως ἔγινε πρὶν ἀπὸ 6-7 χρόνια στὴν Οὐάσιγκτον — ἢ ἕνας ἐνήλιξ, ὅπως ἔγινε στὴν περίπτωσιν τῆς Ντόλυ.

Ἐδῶ, μένοντας πάντα στὰ πραγματικὰ περιστατικά, θά εἶχα νὰ παρατηρήσω τὰ ἑξῆς: Ἡ πλήρης ὁμοιότητα στὸ γενετικὸ ὕλικό δέν προκύπτει μόνον μὲ ἐργαστηριακοὺς χειρισμούς. Ὑπάρχει καὶ στὴ φύσιν, στὰ φυτὰ, στὰ ζῶα ἀλλὰ καὶ στὸν ἀνθρώπο, στὴν περίπτωσιν τῶν μονοζυγωτῶν διδύμων. Ἐπίσης, ἡ ὁμοιότητα ἢ καὶ ἡ ταυτότητα τοῦ γενετικοῦ ὕλικου δέν σημαίνει ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε κατ' ἀνάγκην μὲ πανομοιότυπα ἄτομα, ἀφοῦ ὁ φαινότυπος, ὅπως ὑποστήριζαν πάντα, ἰδίαιτερα οἱ ἀριστεροί, δέν ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ τὴ σύστασιν τοῦ γενετικοῦ ὕλικου.

Δεύτερον, ἡ κομποραπτικὴ γενετικὸ ὕλικό δέν περιμένει τὴν κλωνοποίησιν ἀλλὰ εἶναι σήμερα ἤδη γεγονός, ἀφοῦ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν καταπολέμησιν ἀσθενειῶν, τὴν παραγωγὴν φαρμάκων καὶ ἐμβολίων.

Τρίτον, ὁ «ἀφανισμὸς ἐμβρύων», ὅπως τὸ θέτει ὁ Παντελῆς Μπουκάλας, δέν συνοδεύει κατ' ἀνάγκην καὶ μόνον τὴν κλωνοποίησιν. Λαμβάνει χώρα κατὰ τὶς ἀποβολές, τὶς ἐκτρώσεις, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐξωσωματικὴ γονιμοποίησιν, ἀφοῦ τὰ ἐμβρυα πού παράγονται μὲ αὐτὴ τὴ διαδικασία εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ πού συνήθως ἐμφυτεύονται. Ὁ λόγος εἶναι τὰ χαμηλά ποσοστὰ ἐπιτυχίας. Ἄντὶ νὰ ὑποβάλλονται οἱ γυναῖκες πού ἐπιθυμοῦν νὰ γίνουν μητέρες, ἐπανειλημμένως, στὶς ἐπώδυνες, ψυχικὰ καὶ σωματικὰ, ὁρμονοθεραπείες γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ ἀφαίρεσιν τῶν ὠαρίων πού θά γονιμοποιηθοῦν στὸ ἐργαστήριον, ἀφαιροῦνται, ἀπαξ, πολλὰ ὠάρια μαζί, π.χ. 20, τὰ ὅποια ἔχουν παραχθεῖ μὲ τὶς κατάλληλες θεραπείες (φυσιολογικὰ στὸν κύκλον τῆς ἡ γυναίκα παράγει, κατὰ κανόνα, ἕνα μόνον ὠάριον), τὰ ὅποια ἀφοῦ γονιμοποιηθοῦν καὶ ὀρισμένα ἐξ αὐτῶν ἐμφυτευθοῦν, καταψύχονται γιὰ μελλοντικὴ χρῆσιν. Ἡ κατάψυξις ὠαρίων, ἀντὶ τῆς κατάψυξης ἐμβρύων, πού θά ἦταν ἠθικὰ λιγότερο προβληματικὴ, ὅπως εἶναι καὶ ἡ κατάψυξις σπέρματος, δέν εἶναι ἀκόμα τεχνικὰ ἐφικτὴ μὲ ἀσφα-

λή και ικανοποιητικό τρόπο. Αν λοιπόν τὰ ἔμβρυα πού ἔχουν καταψυχθεῖ δέν χρησιμοποιηθοῦν μετά ἀπό ἕνα ὀρισμένο χρονικό διάστημα, καταστρέφονται. Μόλις πέρυσι τό καλοκαίρι στήν Ἀγγλία καταστράφηκαν περίπου 3.000 ἔμβρυα.

Ἐπίσης, ἔμβρυα ἡλικίας μέχρι 14 ἡμερῶν, τὰ ὁποῖα δέν προέρχονται ἀπό κλωνοποίηση, χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ καί χροῖνα γιά πειράματα τὰ ὁποῖα σχετίζονται μέ τήν ἀντιμετώπιση ἀσθενειῶν ὅπως π.χ. ἡ λευχαιμία. Τέλος, ὅπως ἀνέφερα καί προηγουμένως, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἔμβρυα «πού ὕστερα ἀπό τίς πρώτες ἐξετάσεις καί δοκιμασίες ἀποδεικνύονται ἄχρηστα καί ἀνεπιθύμητα» ἔχουμε καί στήν περίπτωση τῶν ἐκτροπῶν, ὅταν π.χ. μέ τήν ἀμνιοκέντηση ἀνιχνευθεῖ σύνδρομο Down ἢ κάποια ἄλλη, ἴσως καί λιγότερο σοβαρή, γενετική ἀνωμαλία.

Σπεύδω νά δηλώσω ὅτι ὄλ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τὰ παραθέτω ὄχι γιά νά ὑπερασπισθῶ ἐμμέσως τήν κλωνοποίηση, ἀλλά γιά νά ἐπισημάνω τή συνάφεια τῆς μέ ἄλλες μεθόδους πού σχετίζονται μέ τήν ἀναπαραγωγή ἀλλά καί γιά νά στήσω τό σκηνικό τό ὁποῖο θά μᾶς ἐπιτρέψει νά συζητήσουμε μέ περισσότερη σαφήνεια τό θέμα, πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ἠθική διάσταση τῶν σύγχρονων ἐξελίξεων στή γενετική τεχνολογία.

Τά ἠθικά ζητήματα

Οἱ θέσεις τοῦ Παντελῆ Μπουκάλα, στό ἠθικό ἐπίπεδο, σημαίνουν, κατά τή γνώμη μου, τά ἐξῆς, ἀνεξαρτήτως ἀπό τό κατά πόσον ὁ ἴδιος, ρητῶς, τά πρᾶσσει. Πρῶτον, ὅτι μιά δύσκολη, ἐπώδυνη, ἀλλά φυσική καί προπαντός μυστηριακή διαδικασία — τό ἀνεκλάητο θαῦμα — ἀποτελεῖ ἀξία ἀφ' ἑαυτῆς καί εἶναι προφανῶς ἠθικά προτιμότερη ἀπό μία ὑπολογισμένη, μηχανική παραγωγή. Δεύτερον, ὅτι ἡ ἀμβλωση εἶναι φόνος, ἀφοῦ δέν εἶναι παρὰ «λογοπαίγνια» οἱ ἰσχυρισμοί ὅτι τό ἔμβρυο, ὅπως καί στήν περίπτωση τῆς σύλληψης σέ δοκιμαστικό σωλήνα, δέν ἀγαπήθηκε ἀπό καμία μάνα καί κανέναν πατέρα. Τρίτον, πιστεύω ὅτι ὁ Π. Μπουκάλας ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀπό ἰδιοσυστασία κάτι τό δαιμονικό, θέλει νά ἀναπτύσσεται ἐρήμην τῶν ἀνθρώπων καί ἀποδίδει τελικά εἰς βλάβη τους.

Θά σχολιάσω μία μία τίς θέσεις αὐτές καί τὰ λανθάνοντα ἐπιχειρήματα πού τίς ὑποδοσάζουν, ὄχι τόσο γιά νά ἐπικρίνω ἕνα σχόλιο πού ἐκ τῆς συντομίας του καί μόνον δέν θά μπορούσε νά ὑπεισέλθει σέ λεπτομέρειες, ἀλλά γιατί τό θεωρῶ ἐνδεικτικό μᾶς στάσης πού διαδίδεται καί καλλιεργεῖται ἀπέναντι στίς ἐξελίξεις πού συνδέονται μέ τή γενετική τεχνολογία.

Εἶναι μιά στάση — καί ἀναφέρομαι τώρα γενικά καί ὄχι στό κείμενο τοῦ Π. Μπουκάλα — ἡ ὁποία ἐνώπιον ἑνός φαινομένου πού μᾶς καταλαμβάνει ἀπροετοίμαστους, νομικά, ἠθικά, ἀκόμη καί λογικά, ἀντί νά συνταχθεῖ μέ τήν ψυχραιμία, μέ τή λογική, μέ τό αἶσθημα, ἀντί νά συμβουλευτεῖ τήν ἱστορία, τή μνήμη, τούς ἀγῶνες μας, μέ τίς ιδέες καί τίς ἐμπειρίες πού αὐτοῖς ἔφεραν, ὑπό τό κράτος πανικού, ἀποστρέφει τό βλέμμα ἀναζητώντας ἀτακτα καταφυγή στή μεγάλη μητέρα φύση καί στόν μεγάλο πατέρα θεό, πού τὰ σημάδια του, ἀφραστα θαύματα, παραμένουν γιά μᾶς μυστικά. Σάν τούς πρωτόγονους πού ἀντικρίζοντας τόν κεραυνό περνοῦν γρήγορα ἀπό τήν καταπληξία στόν πανικό, ἔτσι κι ἐμεῖς, μέ ἀποστροφή, ἀναδιπλώνομαστε σέ ὅ,τι μᾶς εἶναι οἰκεῖο. Ἡ ἀπειλή αὐτή τή φορά δέν ἐρχεται ἀπό τόν οὐρανό καί τόν Δία ἀλλά ἀπό τόν προπέτη, ἀσεβῆ ἄνθρωπο, πού σάν ἀτζαμής καί ἀστόχατος μαθητευ-

όμενος μάγος ἐφτιαξε τό τέρας πού τόν ἔτρεψε σέ φυγή. Ὑπ' αὐτήν τήν ἐννοια ὁμιλεῖ καί ὁ Π. Μπουκάλας γιά ὕβρι. Εἶναι, κατά κυριολεξία, ἡ αὐθάδεια, ἡ προσβολή τῶν θεῶν καί τῶν θείων ἔργων, ἡ ἀλαζονεία.

Τά ἐπιχειρήματα

Ἄλλά ἄς δοῦμε τὰ πράγματα συγκεκριμένα καί κάπως ἀνεξάρτητα ἀπό τό σχόλιο τοῦ Π. Μπουκάλα. Ἄς τό πάρουμε ὡς ἀφορμή.

I. Λέγεται λοιπόν κατά κόρον ὅτι οἱ σημερινές ἐξελίξεις στή γενετική πᾶνε κόντρα στή φύση καί ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἠθικά ἀπαράδεκτες. Τί εἶναι ὁμως «φυσικό»; Αὐτό πού φυτρώνει στό ἔδαφος καί καρπίζει στά δέντρα; Μοῦ θυμίζει τή διάκριση ἀνάμεσα στό τί εἶναι χημικό καί τί ὄχι. Λές καί τό νερό πού τρέχει στά ποτάμια καί γεμίζει τίς λίμνες καί τούς ὠκεανούς δέν εἶναι H_2O , ἢ τό ἄλατι δέν εἶναι $NaCl$. Ἐχουμε λοιπόν κατ' ἀρχάς ἕνα πρόβλημα ὀρισμοῦ. Δέν εἶναι εἰκόλο νά τραδηῖσουμε τή διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στό φυσικό καί στό ἀφύσικο. Ἄλλωστε, θά μπορούσε κανεῖς νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι καί ἡ ἀνθρώπινη εὐφυΐα καί ἐπινοητικότητα εἶναι φυσική.

Ἄλλά ἀκόμη κι ἂν μπορούσαμε νά ὀρίσουμε μέ σαφήνεια τό φυσικό καί νά τό διαχωρίσουμε ἀπό τίς ἐπεμβάσεις τοῦ ἀνθρώπου, δέν θά ἦταν δυνατόν νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι τό «ἀφύσικο» εἶναι τό κακό. Τό πιό τετριμμένο καί προφανές ἀντιπαράδειγμα εἶναι ἡ ἰατρική.

Τό σπουδαιότερο ὁμως, κατά τή γνώμη μου, ἐπιχείρημα κατά τῆς ἀποψῆς ὅτι τό «φυσικό» ταυτίζεται μέ τό ἠθικά καλό εἶναι ὅτι ἡ φύση δέν ἔχει καμία σχέση μέ τήν ἠθική. Ἡ σχέση ἦταν πολύ στενή καί δικαιολογημένη σέ μιά θεολογική ἢ ἔστω ἀπλῶς τελεολογική ἀντίληψη τῶν πραγμάτων, πού ἀναγνωρίζει σχέδιο, ἄρμονία καί σκοπούς στή φύση. Ὅταν ὁμως, σέ μιά κοσμική τώρα ἀντίληψη, ἡ θεϊκή παρουσία, ὡς πρόνοια καί ὡς ἀρχή, ἐξέλιπε, ἔπαψε νά ἔχει ἰσχύ καί ἡ ἠθική πού ταυτίζει τό φυσικό μέ τό ἀγαθό. Τό ἠθικό ἔγινε τώρα ὑπόθεση τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, συνάρτηση τῶν ἀνθρώπινων συμφερόντων.

Εἶναι γεγονός ὅτι αὐτή ἡ μετακίνηση ἀπό τόν Θεό ἢ τή φύση στόν ἄνθρωπο ὡς πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπέτελεσε τό ὑπόβαθρο γιά ἀνακατατάξεις καί στή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση. Ἀπό ἀπλό μέρος, ἔγινε ὁ ἄνθρωπος κυρίαρχος, μέ ὅ,τι αὐτό συνεπάγεται. Ὅμως, ἡ ἀπόρριψη τῶν συνεπειῶν αὐτῆς τῆς νέας σχέσης (π.χ. οἰκολογική καταστροφή, γενετική τεχνολογία) δέν πρέπει νά μᾶς ὀδηγήσει ἠττημένους στό καταφύγιο τοῦ μυστικισμοῦ. Ἡ ἐκκοσμίκευση σημαίνει τήν ἀπο-θεοποίηση τοῦ κόσμου (θά μπορούσα νά γράψω καί «ἀποθέωση»), τόσο γιατί ὁ κόσμος ἐκδιώκει τόν Θεό ὅσο καί γιατί τόν ἀνυψώνει ἀπαλλάσσοντάς τον ἀπό μιά δουλεία — τήν ἀνάγκη νά εἶναι παρῶν καί νά τακτοποιεῖ τίς κοσμικές ὑποθέσεις). Σημαίνει, ταυτόχρονα, τήν ἀπο-ἠθικοποίησή του. Ἡ δαρβινική θεωρία, πού κατέστησε τουλάχιστον περιττή κάθε ὑπόθεση περί Μεγάλου Ἀρχιτέκτονα Δημιουργοῦ, ἀφαίρεσε κάθε πρόσχημα προσχεδιασμένης ἄρμονίας, τάξης καί τελειότητας στή φύση. Γιατί θά πρέπει ὁ ἄγριος συχνά μηχανισμός τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς, πού πάει πίσω δισεκατομμύρια χρόνια, νά ἀνταποκρίνεται στίς δικές μας ἀξιώσεις ἀγαθότητος; Ἡ ἠθική ἀφορᾷ ἐμάς τούς ἀνθρώπους, καί, καλῶς ἢ κακῶς, ἐμεῖς, μόνον καί ἀσκετεῖς, πρέπει νά ἀποφασίσουμε γιά τίς τύχες μας καί τίς ἠθικές ἀρχές μας.

II. Η αντιπαράβολη του φυσικού με τό μή φυσικό συνδέεται και με τό δεύτερο πού θά ήθελα νά θίξω. Πρόκειται για τή στάση άπέναντι στίς γυναίκες. Αυτή ή προμοδότηση του «φυσικού», ειδικά σέ σχέση με τή γενετική τεχνολογία, άγιοποιεί για τή γυναίκα τό ρόλο τής μητέρας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στό σημείωμα του Π. Μπουκάλα δοξολογούντι οι «άναστάσιμες ώδίνες» του τοκετού — άναρωτιέμαι κατά πόσον θά έκανε τό ίδιο άν έπρεπε νά τίς ύποστει— ενώ δέν γίνεται καν μνεία δικαιωμάτων τών γυναικών, έστω και άμφιλεγόμενων, έναντι του έμβρύου. Άντ' αυτού, χαρακτηρίζονται καταφρονητικά ως «λογοπαίγνια» οι ένστάσεις πού έναντιώνονται στή συλλήβδην κατηγορία του φόνου. Δέν θά άσχοληθώ έδώ με τό ήθικό ζήτημα τών άμβλώσεων. Είναι πολύ σύνθετο για νά συζητηθεί στό περιθώριο μιάς άλλης κουβέντας. Μου κάνει, όμως, κατάπληξη πώς σέ τόσο σύντομο διάστημα μπορούμε νά περάσουμε από τήν άνέμελη επανάληψη συνθημάτων για τά δικαιώματα τών γυναικών στόν θεολογικό μυστικισμό και στήν καταδίκη τής γυναίκας.

III. Κι έρχομαι στό ζήτημα τής κλωνοποίησης και τής γενετικής τεχνολογίας. Οι έξελίξεις αυτές δέν είναι ή μοιραία κατάληξη μιάς δαιμονικής επιστήμης, πού άυτονομείται, πού ξεφεύγει, από μιά ίδια δυναμική, τών νόμιμων όρίων της για νά έπιβουλευθεί τούς ανθρώπους. Οι έξελίξεις αυτές, ίσχυρίζομαι, είναι, έν μέρει, τό άποτέλεσμα τής «καταδίκης» τών γυναικών, για λόγους φυσικής τάξεως, στό ρόλο τής μητέρας. Έγώ δέν δέχομαι τή δαιμονοποίηση τής επιστήμης ούτε πιστεύω στήν ουδετερότητά της. Δέν είναι του διαδόλου, ούτε του Θεού. Είναι τών ανθρώπων, και μάλιστα όχι τών ανθρώπων έν γένει. Δέν δέχομαι ότι όπωσδήποτε ή επιστήμη θά οδηγεί στό κακό λές και τήν κινεί μιά μαγεία. Αυτά είναι λόγια τών εκθέσεων ιδεών. Και βρίσκω άφελή άν όχι γελοία τήν άποψη πού λέει ότι ή επιστήμη είναι μέν ουδέτερη, αλλά οι άνθρωποι είναι πού τή χρησιμοποιούν σωστά ή λάθος, φτιάχνοντας π.χ. φάρμακα αλλά και τήν άτομική βόμβα. Η επιστήμη, λέω έγώ, είναι αυτή πού τήν κάνουμε νά είναι.

Όταν οι γυναίκες για νά σώσουν τό γάμο τους, νά ίκανοποιήσουν τήν λεθερά τους, νά έχουν πρόσωπο στήν κοινωνία, νά μήν οικτίρονται, νά όλοκληρωθούν ως γυναίκες, πρέπει νά τεκνοποιήσουν, πώς δέν θά προχωρήσει ή γενετική τεχνολογία; Κι άν προχωρήσει, πώς δέν θά φθάσει στήν κλωνοποίηση; Τι είναι οι επιστήμονες; Η ύποστασιοποίηση του Βελζεβούλ πού τρελαμένοι μηχανεύονται πώς θά καταστρέψουν τόν κόσμο και μαζί του κάθε έννοια ήθικης; Άφού υπάρχει ή ζήτηση, μπορεί ή επιστήμη νά μήν ανταποκριθεί; Η μήπως ως σώμα είναι οι επιστήμονες τά τάγματα τών άγγέλων, τά τέρατα ήθικης, πού παρά τήν κοινωνική πίεση θά άρνούνται νά ύποχωρήσουν σέ παράλογες άπαιτήσεις; Δέν είναι σαν νά δεχόμαστε, και στίς δύο περιπτώσεις, ότι οι επιστήμονες, από άλλο ύλικό πλασμένοι, δαιμονισμένοι ή άγγελικοί, κείται πέραν του κόσμου τούτου;

Ποιό ήταν τό βασικό έπιχείρημα τής έπιτροπής «σοφών» πού συνέστησε τελικά τήν άπαγόρευση ανθρώπινων κλώνων για έμφύτευση στίς μήτρες τών γυναικών¹ (άντίθετα πρόσ ό,τι άναμενόταν ίσως); Ότι ή κλωνοποίηση δέν είναι άκόμη άσφαλής τεχνικά! Είναι αυτό ήθικό έπιχείρημα; Είναι πραγματιστικό, πού μιά ώφελμιστική όπτική τό θεωρεί άρκετό. Η αντίδραση, όμως, σ' αυτή τήν ύπολογιστική λογική δέν θά έρθει με τόν άτακτο άναχωρητισμό, κι αυτό γιατί, ύπό αυτούς τούς όρους,

ή έρευνα θά προχωρήσει και τίποτα δέν τή σταματά. Πρέπει ν' αλλάξουν οι όροι με τούς όποιους σκεφτόμαστε τίς γυναίκες, τά παιδιά, τίς σχέσεις μας, τή ζωή μας.

Ο φιλελευθερισμός τής έπιτροπής σοφών, σέ μιά λογική άκρατου άτομικισμού, δέν μπορεί παρά νά άναγνωρίζει ως ήθικώς μεμπτόν μόνον ό,τι προκαλεί άπτή βλάβη. Άποδεχόμενος τήν κατάσταση ως έχει — άφού μάλιστα μās όδήγησε σ' αυτή— δέν μπορεί παρά νά άναγνωρίσει ότι τά άτομα, άνεξάρτητα, μεμονωμένα, υπεύθυνα, έχουν δικαίωμα νά άναζητήσουν ό,τι έπιθυμούν, στό βαθμό βέβαια πού δέν βλάπτουν τούς άλλους (και σέ μερικές περιπτώσεις και τόν έαυτό τους). Στο πλαίσιο αυτής τής λογικής, ή κλωνοποίηση δέν πρόκειται ποτέ νά σταματήσει. Άν όμως, πέραν του άρνητικού δικαιώματος νά μήν περιορίζεται ή έλευθερία μας, ζητάμε από τήν ήθική κάτι θετικό και ουσιαστικότερο, θά πρέπει νά μιλήσουμε για ό,τι έχει άξία για μās, πέρα από συγκυριακά συμφέροντα και έπιθυμίες. Αυτό δέν θά τό άναζητήσουμε έν κενώ, στόν Θεό ή στή φύση πού μās επιβάλλονται έξωθεν, αλλά έντός του κόσμου και τών ανθρώπινων κοινωνιών. Πρέπει νά άναρωτηθούμε τί έχει για μās άξία άναπαλοτοριώτη, τί δέν μπορούμε νά άγγίξουμε, όχι γιατί είναι «θείο» ή «φυσικό», αλλά γιατί άποτελεί όρο για νά ύπάρξουμε με τό πλήθος τών ήθικών άρχών και κανόνων πού μās συνέχουν και μās συγκροτούν. Άν όλα αυτά διαρραγούν, τίποτα δέν θά 'ναι τό ίδιο.

Πρόκειται για μιά θέση, κατά κυριολεξία, συντηρητική, και όχι, νομίζω, συντηρητική με τήν έννοια του συρμού. Προσπαθώ νά συντηρήσω αυτά πού μου επιτρέπουν νά είμαι αυτή πού γνωρίζω, και αυτή πού θέλω νά είμαι. Όχι καθηλωμένη, αλλά άνοιχτή σέ άλλους. Όχι όμως σ' αυτές πού θά με εκμηδενίσουν και θά με κάνουν άλλη.

Γιατί όταν φθάσουμε νά έχουμε άποθήκες ανθρώπινων άνταλλακτικών, δέν ξέρω ποιά άναφορά θά έχουν έννοιες πού μιλούν για τήν άυτάξία του ανθρώπου ή τήν ανθρώπινη άξιοπρέπεια. Όταν θά φθάσουμε νά παράγουμε ανθρώπους, όχι για νά τους φέρουμε στόν κόσμο, αλλά γιατί τούς χρειαζόμαστε πολλαχώς, δέν θά 'μαστε πιά οι ίδιοι άνθρωποι.

1. Δέν συνέστησαν πάντως τήν άπαγόρευση κλωνοποίησης ανθρώπινων κυττάρων και γονιδίων για ιατρικούς σκοπούς. Αυτός είναι ένας άλλος λόγος πού ή γενετική τεχνολογία και ή κλωνοποίηση προχωράει και έχει νά κάνει με τή στάση μας άπέναντι στίς άσθένειες, στόν πόνο και στό θάνατο.

ΕΜΠΑΘΕΙΑ, ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ ΚΑΙ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ ἑλληνική τηλεόραση καί ἡ διεύρυνση τῆς δημοσιότητας

τοῦ Παναγιῆ Παναγιωτόπουλου

Ἡ ἀμηχανία τῆς συζήτησης τῶν πολιτῶν καί τό αἰσθητικό παράδειγμα

Πολύς λόγος ἔχει γίνει τελευταία γιά τή σκουπιδο-τηλεόραση, τά θεάματα τοῦ πραγματικοῦ (reality shows) καί κυρίως γιά τό «Χρυσό Κουφέτο» τῆς Ἀννίτας Πάνια. Ἐνα ἄρθρο τοῦ Ἡλία Κανέλλη πρὶν ἀπό μερικὲς ἑβδομάδες στήν Ἐποχή, ἡ «ἐπιστροφή» τῶν trash ἀπό ὁμάδες εὐαίσθητων πολιτῶν στά τηλεοπτικά κανάλια, πού πράγματι σπέρνουν τίς δθόνες μας μέ ψεκασμένα ἀπόβλητα, ἀποτελοῦν μέ τή σειρά τους τά πρῶτα ἔμπρακτα δείγματα ἐνός ἀπειθαρχητοῦ ἀντι-δραστικοῦ τοπίου περὶ τά μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας. Ἄς διευκρινίσουμε, ὁμως, ὅτι σέ ἀντίθεση μέ τίς ἐπιστημονικὲς προφυλάξεις πού συνήθως παίρνει ὁ γράφων, σέ αὐτή τὴν περίπτωση περιορίζει συνειδητὰ τὸν λόγο στά λόγια, ἢ ἀλλιῶς, τά ταυτίζει.

Νομίζω, πράγματι, ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἐμᾶς ἔχουμε συζητήσει, ἔστω γιά λίγο θίξει, αὐτὴ τὴ θεματολογία στίς παρέες μας, ὅτι τά χεῖλη μας ἔχουν κινήσει θγάζοντας ἑναρθρους ἤχους γι' αὐτά τά ζητήματα. Λίγοι ὁμως γράφουμε ἢ τοποθετοῦμαστε δημόσια καί πειθαρχημένα καί αὐτό εἴτε γιατί νομίζουμε ὅτι ἡ φωνή-γραφὴ δέν ἐπαρκεῖ γιά νά ἀντιμετωπίσει τό λόγο τῆς εἰκόνας-φωνῆς-γραφῆς τῆς τηλεόρασης, εἴτε ἐπειδὴ ἡ τελευταία τείνει εὐρύτερα νά γίνει ὁ ἀξεδιάλυτος κόμπος τῆς κριτικῆς μας ἀμηχανίας.

Ἀμηχανία πού ἀγγίζει ἀκόμα καί ὄσους, πέρα ἀπὸ τὴ φιλικὴ κουδέντα, δέν καταδέχονται νά ἀσκήσουν ἕναν πιό συστηματικὸ λόγο γιά τὴν τηλεόραση καί νά στοχαστοῦν πάνω σ' αὐτήν, ἐπειδὴ τοποθετοῦνται ἀπέναντί της ὡς νά ἦταν τό μέγιστο κοινωνικὸ κακὸ τῆς ἐποχῆς μας. Σημασία πάντως ἔχει ὅτι σὸ ἀπέραντο πλέον τηλεοπτικὸ δίκτυο — ὅπως ἴσως φανεῖ καί παρακάτω, προτείνω νά δοῦμε (κυριολεκτικά καί με-

ταφορικά) τὴν τηλεόραση ὡς ἕνα κανάλι — ἔρχεται νά ἀντιστοιχίσει ἕνα ἀνάλογο καί ἀσυνάρθρωτο δίκτυο προφορικοῦ λόγου γιά καί ἐναντίον τῆς τηλεόρασης, τῆς ὑφιστάμενης καί γνωστῆς σέ ἐμᾶς, ἀλλὰ καί κάθε δυνητικῆς. Πιάνοντας ἑαυτὸν καί οἰκείους μετὰ ἀπὸ λίγη ἢ περισσότερη παρακολούθηση νά ἀναφωνοῦν ὅτι «εἶναι ἀπίστευτο», «ἐξαιρετικά κουφό», «γελοῖο», «τρομερό», ἀναζητῶ τίς αἰτιάσεις ἐκείνες πού θά ἐπέτρεπαν τὴν ἄρση τῆς ἀμηχανίας, ὑποθέτοντας ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν μέχρι τώρα ἐκπερασμένων αἰτιάσεων, πέρα ἀπὸ τὴν ἀξία ἀλήθειας πού κομίζουν, δέν προτείνουν κάποιο ἀξιόλογο ἐρμηνευτικὸ ὄργανο γι' αὐτά τά ζητήματα.

Πιστεύω λοιπὸν ὅτι δέν ἔκκρεμει νά κατανοήσουμε γιατί «ἀρέσει σέ κάποιους» ἢ Ἀννίτα Πάνια καί τό trash, οὔτε γιατί «σέ κάποιους δέν ἀρέσει». Σημειῶνω ἐπίσης ὅτι δέν ἔχει ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον νά ἐρευνήσουμε ἂν ὅσοι παρακολουθοῦν τὴν ἐκπομπὴ τῆς ἐν λόγω Ἀννίτας ἀρέσκονται κιόλας σέ αὐτό ἂν ὠθοῦνται ἀπὸ σαδιστικά καί ἱεραρχικά συμπλέγματα ἐναντί τοῦ παρουσιαζόμενου πληθυσμοῦ, ἂν τὴν σιχαίνονται καί δέν μποροῦν νά τὴν ἀποφύγουν ἢ νά τὴν «κόψουν», ἢ ἀκόμα ἂν εἶναι ἀπλὰ ἐξακολουθητικά περίεργοι, ὅπως κάποιοι εἶναι ἐξακολουθητικά μονογαμικοί. Αὐτά τά πράγματα δέν ἐλέγχονται παρὰ μόνον ἀκολουθώντας μιὰ ἀλυσιτελὴ διάκριση τοῦ ἀντικειμενικοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς παρακολούθησης τῆς ἐκπομπῆς («τὴ βλέπει, ἄρα ἀντικειμενικά τοῦ ἀρέσει», ἢ πιό ἐκλεπτυσμένα «τὴ βλέπει, ἄρα ἀντικειμενικά φέρεται σάν νά τοῦ ἀρέσει, πού ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά τοῦ ἀρέσει») ἢ τῆς ὑποκειμενικῆς ἀξίας τῆς γνώμης καί μίας αὐτο-ἀτομικῆς γνωσιακῆς ιδιότητος («δέν βλέπει ἀναγκαστικά ὅ,τι τοῦ ἀρέσει», ἢ καί πιό καταφατικά «δηλώνω, ὄντας ὁ μόνος γνώστης τῶν κριτηρίων εὐχαρίστησης πού ἰσχύουν γιά μένα, ὅτι τὴ βλέπω χωρίς νά μοῦ ἀρέσει»). Ἄρα δέν μετράει καί πολὺ τό «τί τῆς δρῖσκουν;». Ἐξάλλου ἐδῶ θά ἔπρεπε νά διευκρινίσει ὁ ἐρωτῶν σέ ποιά δρῖ-

σκουν τί, στην έκπομπή ή την Άννίτα Πάνια. Τά παραπάνω δέν είναι τίποτε άλλο από τούς όρους παραγωγής μιάς κυκλικής και πλεοναστικής άμηχανίας πού όδηγει έν τέλει και στην παθητικότητα. Άμφισθητήσιμο μέσο κριτικής άποτελεί επίσης και κάθε επίκληση ενός προσωπικού αισθητικού κριτηρίου (άλλά τελικά και όποιοδήποτε αισθητικού κριτηρίου), διότι, εάν ό λόγος πού μās θίγει ή Άννίτα Πάνια είναι ότι «προσβάλλει τή αισθητική μου», τότε ή αισθητική συμβατότητα τής έκπομπής μέ τόν συστηματικό θεατή της θά άρκοϋσε για νά έξηγησει ότι δέν τόν θίγει.

Μέ τόν ίδιο τρόπο πού μπορεί έμεις νά αξιώνουμε πώς γνωρίζουμε ότι είναι δυνατόν νά τόν θίγει ικανοποιώντας παράλληλα τά αισθητικά του μέτρα, θά πρέπει νά μήν άρκεστοϋμε για νά άσκήσουμε κριτική στό ότι δέν μās άρέσει. Δηλαδή νά μήν κάνουμε κριτική έπειδή δέν μās άρέσει και μόνο, άλλα νά άσκοϋμε κριτική και όταν μās άρέσει, και τού άρέσει.

Κατ' αυτόν τόν τρόπο ένας άρκετικός αισθητικός σχετικισμός πού συνάδει μέ τό «περί όρέξεως οϋδείς λόγος!» όχι μόνον δέν θά άποπολιτικοποιόϋσε τήν άνάλυση περί τού θέματος, άλλα εισάγει κιόλας ένα κριτήριο οικουμενικότητας και πολιτικής ειθύνης, έφόσον έπιτρέπει τήν έκφορά ενός κριτικού λόγου πού, άρνούμενος νά τήν κρίνει, άπαξιώνει τήν ιδιαίτερη προτίμηση και ταυτότητα.

Τά παραπάνω έπαρκοϋν, νομίζω, για νά έξηγηθεί ότι ή διερεύνηση τών έσωτερικών συνθηκών πού γεννοϋν από τή μιά τήν έκπομπή και από τήν άλλη τόν θεατή ή τήν έπιθυμία του δέν άρκοϋν για νά έξηγήσουν τή διάχυση και τήν άνάπτυξη τού τηλεοπτικού καναλιού, αυτής τής συνθήκης πού εάν δέν ταυτίζει τήν τηλεόραση μέ τήν Έλλάδα, τήν καθιστά άναπόδραστο χρωματισμό της.

Έτσι λοιπόν, αυτό πού πραγματικά έκκρεμεί από τήν πλευρά τής κριτικής, είναι νά μελετηθεί ό συσχετισμός τής έκπομπής μέ τόν θεατή, ό όποιος μέ τήν πολλαπλότητα άλλα και τή μαζικότητά του μεταβάλλεται πραγματολογικά και δυνητικά σε κοινωνία ή σε κυρίαρχη έκφανση τού κοινωνικού.

Τό γεγονός διαπιστώνεται από τήν έκταση πού λαμβάνει αυτός ό παράλληλος πρós τήν τηλεόραση δικτυωτός αντιδραστικός προφορικός λόγος, όπωσ τόν ύποθέσαμε και τόν έπικαλεστήκαμε στην άρχή τού κειμένου. Καί έπειδή ό λόγος (και ό λόγος ύπαρξης) αυτού τού κειμένου εντάσσεται και έκπορεύεται από τήν ίδια μήτρα πού προφορικά άλλα και έμπρακτα στέκεται κριτικά άπέναντι στην τηλεόραση, και έπειδή άπορρίπτει έναν ντετερμινισμό τών από τά κάτω παραγόμενων συνθηκών τού συμβολικού γίγνεσθαι, έπιτάσσει νά διερευνηθεί όχι άπλά τί συμβαίνει στή σχέση τής τηλεόρασης μέ τό κοινωνικό, άλλα νά έντοπίσει τί κάνει ή τηλεόραση, για νά άπαντήσει όχι μόνον ότι είναι καλά και ότι έμεις νοσοϋμε. Τέτοιες άπαντήσεις παράγουν πολιτική άδυναμία και παθητικότητα, έν τέλει. Ποιές είναι, όμως, οι λειτουργίες πού έπιτελεί ή νεότευκτη πλην όμως κυρίαρχη σήμερα trash-είκόνα-φωνή-κείμενο-τηλεόραση και οι έπιπτώσεις της πάνω στην κοινωνική κατασκευή τής δημόσιας εικόνας στή χώρα μας:

Νά είσαι ό έαυτός σου, μέ έμπάθεια και συμπάθεια

Μέ ποιόν τρόπο έπηρεάζει λοιπόν τό κοινωνικό, ως γίγνεσθαι σε επίπεδο συμβόλων, ή έκπομπή τό «Χρυσό Κουφέτο» τής Άννίτας Πάνια: Ίδού τό έρώτημα. Μία συνολτική σύγκριση τής

έν λόγω έκπομπής μέ τήν κατά τή γνώμη μου όμολογη «Άκου νά δεις» τού Χρήστου Φερεντίνου ίσως άποβεί χρήσιμη.

Άς έξετάσουμε άρχικά τίς διαφορές τους.

Στό «Χρυσό Κουφέτο» άναπτύσσεται μιά άνιση και ιεραρχική σχέση μεταξύ τής παρουσιάστριας και τών προσκεκλημένων της. Η ύφολογική διαιότητα, πού άναγιγνώσκεται κατά τό δοκοϋν και ως χυδαιότητα, παράγει μιά κυνική παγίωση τών ταυτοτήτων πού έρχεται σε άλληλεπίδραση κατά τή διάρκεια τής έκπομπής, ήτοι Α.Π. *versus* καλεσμένοι = μή παραγωγική άλληλοαναγνώριση. Πρόκειται, έν όλίγοις, για μιά δυαδική σχέση πού δέν διαλεκτικοποιείται, πού δέν μετατρέπεται σε τίποτα, πού δέν παράγει άποτελέσματα έκτός από τήν μέ πάθος («και μέ τρέλα») έπιδιωκόμενη άκραία άνάδυση κάποιων ύποτιθέμενων χαρακτηρισιστικών παγιωμένων και όριστικών.

Ο Χρήστος Φερεντίνος, αντιθέτως, παράγει τούς όρους μιάς τηλεοπτικής συμπάθειας, μιάς άναγνώρισης πού λειτουργεί ως προϋπόθεση τής έκπομπής. Έκεί ή προσέγγιση τού άλλου, άν και κατευθυνόμενη επίσης πρós τό εϋτράπελο και τό ήδη ύπαρκτό του συνομιλητή, δέν μπορεί νά χαρακτηριστεί ως ύπερπροσδιορισμένη. Καί αυτό έπειδή οι έρωτήσεις τού Φερεντίνου άφοροϋν συνήθως τή γνώμη τού συνομιλητή του για έξωτερικά άντικείμενα (τίς συνθήκες ζωής του, τήν κοινωνία κλπ.) και όχι τήν ίδια τήν «προσωπικότητά» του, όπως συμβαίνει στό «Χρυσό Κουφέτο».

Αυτός ό παραγωγικός άπεγκλωβισμός από τούς περιορισμούς τών ιδιαίτερων και άυτοαναφερομένων χαρακτηρισιστικών έπιτυγχάνεται πέραν τής φερεντινείας μαιευτικής και από τήν τοπογραφική όργάνωση τής σχέσης. Ο Φερεντίνος βγαίνει στο δρόμο και όρίσκει τούς συνομιλητές τους στόν τόπο τής ύποκειμενικότητάς τους, δηλαδή εκεί πού είναι έξω από τόν έαυτό τους και ταυτόχρονα πιό κοντά σε αυτόν, σε πιό πραγματικές συνθήκες, δηλαδή έν κοινωνία. Γεγονός άκρως διαφορετικό από τή σκηνοθεσία τού «Χρυσού Κουφέτου», όπου ό διάλογος όργανώνεται σε τελείως προσδιορισμένες και προσδιοριστικές ύλικές συνθήκες.

Συνοψίζοντας τίς άνομοιότητες άνάμεσα στίς δύο έκπομπές, άλλα και τά δύο συγκεκριμένα πρόσωπα, θά μπορούσαμε νά μιλήσουμε για τηλεοπτική έμπάθεια από τή μιά (τήν πλευρά τού «Κουφέτου») και για τηλεοπτική συμπάθεια από τήν άλλη, αυτήν τού δρόμου πού παίρνει τό λόγο.

Ο πραγματικός έαυτός και ή άναίρεση τού κοινωνικού έλέγχου (άλλά και τής ιστορίας)

Οι όμοιότητες, όμως, μοιάζουν σημαντικότερες. Θά μπορούσε κανείς νά τίς άποκαλέσει και δομικές. Καί άφοροϋν άκριβώς τήν προαναφερθείσα λειτουργικότητα τής έλληνικής τηλεόρασης, αυτά πού ή τηλεόραση κάνει στό κοινωνικό, αυτά πού μās κάνει δηλαδή.

Τί είναι αυτό πού παράγουν και καθιστοϋν κυρίαρχο, μείζον και άυτονόητο, οι trash έκπομπές;

Νομίζω ότι διεϋρύνουν μέ έκπληκτική ταχύτητα τό μέγεθος τού κοινωνικού πεδίου δημοσιότητας, ήτοι τόν δημόσιο χώρο έτσι όπως όργανώνεται μέσα από τήν κοινωνική κατασκευή τής εικόνας. Σε τί συνίσταται, όμως, αυτή ή διεϋρυνση;

Οι άναφερθείσες έκπομπές δίνουν τό λόγο —τόν όποιο— και τήν εικόνα —τήν όποια— στόν όποιοδήποτε. Δηλαδή δυνητικά στόν καθένα. Πρακτικά, και μάλλον και κυριόλεκτικά, έμ-

φανίζον ανθρώπους πού, πρώτον, οί κοινωνικές σχέσεις έλέγχου του λόγου και τής εμφάνισης κρατούσαν παλαιότερα έκτός αυτού του δημόσιου χώρου και από τούς όποιους, δεύτερον, δέν απαιτείται παρά μόνον ό ίδιος ό έαυτός τους, ακόμα και αν αυτός διαθλάται και διαμεσολαβείται προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις μέσω ενός άμετροεπούς ύπερτονισμού τών ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του. Θέλω νά πώ μέ αυτό ότι δέν απαιτούνται ούσιαστικά άπ' αυτούς τούς εφήμερους άστέρες κανένος είδους προϋποθέσεις.

Η μεταβολή πού συντελείται έδώ είναι τεράστιας σημασίας ώς προς τήν κατασκευή τής δημοσιότητας στή χώρα μας. Αφαιρείται ούσιαστικά ή ύποχρέωση αυτού πού θά όνομάσω *πρωτύστερο κοινωνικό και ιστορικό έλεγχο*. Ο δημόσιος χώρος, έτσι όπως όργανώνεται στήν και από τήν τηλεόραση, μεγεθύνεται από τήν έλευση σέ αυτόν του καθενός, έκείνου δηλαδή πού δέν έλκει τή δυνατότητά του νά εμφανίζει τό σώμα του και ένίοτε τό λόγο του στίς όθόνες μας από κοινωνικά ή ιστορικά έλεγχόμενες ιδιότητες. Πρίν από δέκα χρόνια, γιά νά εμφανιστεί κάποιος στήν τηλεόραση έπρεπε οί ιδιότητές του (έπαγγελματικές, πολιτικές, συνδικαλιστικές, λειτουργικές) νά του προσδίδουν δικαίωμα ή ύποχρέωση λόγου προς τό κοινωνικό, είτε νά κρίνεται μιά ιδιαίτερη πτυχή τής προσωπικότητάς του, «ένδιαφέρουσα» γιά τό κοινωνικό ή έφαπτόμενη σ' αυτό, είτε νά βρεθεί σέ θέση νά καταθέσει τή μαρτυρία του γιά «σημαντικά συμβάντα». Σήμερα δικαιούται ό καθένας νά εμφανιστεί άρκεί νά είναι ό έαυτός του, ό ιδεοτυπικός και ύπερβολικός έαυτός του, άρκεί δηλαδή νά μήν είναι τίποτα από τά προηγούμενα ή ακόμα νά μήν αναφέρεται σέ αυτά.

Υπ' αυτούς τούς όρους παράγονται οί έξης καινούργιες συνθήκες:

- Ένας άπέραντος δημόσιος χώρος πού συγκροτείται κυριαρχικά στή βάση τής εικόνας.
- Η διεύρυνση αυτή του δημόσιου χώρου μπορεί, σύμφωνα μέ ένα μινυμαλιστικό πολιτολογικό κριτήριο, νά χαρακτηριστεί ώς έκδημοκρατισμός, έφόσον σέ αυτόν εισέρχονται πλέον στρώματα του πληθυσμού πού έως τότε ήταν άποκλεισμένα.
- Ο έκδημοκρατισμός αυτός, όμως, δέν κομίζει τίς αξιολογικές δεσμεύσεις πού ή κοινωνική και πολιτική θεωρία αναγνωρίζει στόν όρο. Ομοιάζει άλλα και συνυφίνεται λοιπόν μέ κάτι πού μπορούμε συμβατικά και συνοπτικά νά άποκαλέσουμε μαζικοποίηση. Οί δύο όροι μās οδηγούν άναγκαστικά και στήν πιό γνώριμη έννοια τής «μαζικής δημοκρατίας».
- Η συμμετοχή σ' αυτή τή μαζική δημοκρατία απαιτεί τό σήσιμο τών κοινωνικών και ιστορικών άναφορών τών ύποκειμένων, ένω άναδεικνύει τήν άπαίτηση μιάς ύπερατομικότητας, ενός ναρκισσιστικού έαυτού πού μετατρέπει τά προσωπικά χαρακτηριστικά — στήν ύπερβολή τους — σέ άυτονομιμοποιημένα και άυτοαναφερόμενα άντικείμενα θέασης.

Τό άποτέλεσμα τών νέων καθεστώτων κατασκευής τής δημοσιότητας στό κοινωνικό, πού περιέγραψα, άφορούν ούσιαστικά τόν τρόπο μέ τόν όποίο τό κοινωνικό-πολιτικό αίτημα τής συμμετοχής και τής δημοκρατίας διαστρέφεται σέ έναν ύπερατομισμό άπεγκλωβισμένο από τούς όρους παραγωγής τής ύποκειμενικότητας, δηλαδή τής ένταξης του άτόμου μέσα στό κοινωνικό και τό παρελθόν του, πού παρά τούς κινδύνους θά όνοματίσουμε ιστορία. Πρόκειται ίσως γι' αυτό πού όρισμένοι στήν Άριστερά μέ μεγάλη εύχαρίστηση όνομάζουν «Τέλος τής Μεταπολίτευσης».

Τό θέμα λοιπόν είναι νά δούμε ότι τό trash δέν άποτελεί ό,τι χειρότερο ή τή χειροτέρευση κάποιου πρωτύστερου, αλλά τόν νέο όρο άναγνώρισης τής ύποκειμενικότητας του καθενός (μας). Ύποκειμενικότητας στήν όποία θά πρέπει νά άνασκειάσει κανείς τόν έαυτό του προς τήν κατεύθυνση τής ίδιας τής άτομικότητάς του. Νά μήν είναι δηλαδή εύρύτερος του έαυτού του. Νά έξωθήσει τελικά έαυτόν πέρα από τήν κοινωνιολογική του σύσταση.

Ο λαός δέν είναι άλλου

Όλοκληρώνοντας, θέλω συνοπτικά νά άναφερθώ σέ δύο άκόμη παραμέτρους του προβλήματος πού σημασιοδοτούν, και έν πολλοίς έρμηνεύουν, τήν προαναφερθείσα άμηχανία από τήν πλευρά τών πολιτών άπέναντι στήν τηλεόραση και τήν trash έξειδίκευσή της.

Υπαινίχθηκα ήδη τήν πρώτη. Αφορά τά προτάγματα συμμετοχής, δημοκρατίας, έν άλλους λόγους τό αίτημα γιά διεύρυνση του δημόσιου χώρου μέσα στό κοινωνικό. Βλέπουμε σήμερα τή διεύρυνση τής δημοσιότητας νά διαλύει τό κοινωνικό τόσο ώς πραγματική όρθοεία τών πολιτικών σχέσεων όσο και ως αξία γιά τήν κοινωνία. Τό προηγούμενο έπαναφέρει στό προσκήνιο τά προβλήματα τόσο τής διάκρισης άνάμεσα στό ιδιωτικό και τό δημόσιο, όσο και τό άλυσαιτέλες ως και επικίνδυνο πρόταγμα κατάργησής της.

Η δεύτερη, πού συστήνεται στά χνάρια του πρώτου, έχει νά κάνει μέ τό πρόβλημα τής λαϊκότητας στήν Άριστερά. Τμήμα τής όργης ένάντια στό trash όφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στήν έμπλοκή τής Άριστεράς μέ τό λαϊκό στοιχείο, τό όποιο φιλοδοξεί ιστορικά νά εκπροσωπεί κατ' έξοχήν, ένω δέν διστάζει νά τό άνυψώνει, διαμεσολαβημένο συνήθως μέσω τής έννοιας τής εργασίας και του προλεταριάτου, σέ οικουμενικό ύποκειμενο τής ιστορίας. Ταυτοχρόνως, όμως, ή Άριστερά στέκεται άρνητικά άπέναντι στίς βιωμένες μορφές τής λαϊκότητας, ύποχρεώνοντας τό συλλογισμό της στήν κατασκευή μιάς δεοντικής λαϊκότητας. Ένός άλλου λαού. Έξ αυτών είναι καταννητή ή έκπληξη άπέναντι στήν ύπερπραγματική λαϊκότητα πού εμφανίζει τό trash. Οί κληρονομίες αυτές μās βαραίνουν όλους.

Έκκρεμεί άκόμη ή εφεύρεση όχι μιάς άμειπτης και συνειδητής λαϊκότητας αλλά ή κανονικοποίησή της, ή άπομυθοποίησή της ως τέτοιας, καθώς και ή άρση τής άμηχανίας μας μπροστά στήν έκπτωση του δημοκρατικού προτάγματος πού παράγει ή κατευθυνόμενη μαζικοποίησή του. Η άσχήμα μας δέν πρέπει νά μās φοβίζει. Ένώ δέν παύει έπίσης νά έκκρεμεί ή άναμέτρηση μας μέ τόν έλιτισμό τών θεωρητικών δεβαιοτήτων.

Δυστυχώς αυτά τά ζητήματα, πού μās τίθενται πλέον έπιτακτικά, έχουν τή γεύση του κουφέτου.

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

γιά τό κείμενο «'Ο βασιλιάς είναι γυμνός»

του Στέλιου Βιρβιδάκη

Στό τεύχος 36 (16.5.1997) δημοσιεύονται επιστολές τῶν φίλων καί συναδέλφων Ἀριστείδη Ἀντονᾶ καί Στάθη Γουργουρή πού ἀναφέρονται στό ἄρθρο μου «'Ο βασιλιάς είναι γυμνός» (*Πολίτης Δεκαπενθήμερος*, 34). Δέν πρόκειται νά συζητήσω λεπτομερῶς τίς ἀντιρροήσεις τους στά ἐπιχειρήματά μου σχετικά μέ τήν ὑπόθεση Σόκαλ καί τή σημασία της γιά τόν κριτικό ἔλεγχο ὀρισμένων τάσεων τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας. Θέλω μονάχα νά διασαφήσω κάποια σημεία, ἐξηγώντας καλύτερα τίς τοποθετήσεις καί τίς προθέσεις μου:

1. Ὅπως εἶχα τόνισει ἀπό τήν ἀρχή, δέν ἐπιθυμῶ νά ξεκινήσω κάποιο «κυνήγι μαγισσῶν» δαιμονοποιώντας τούς φιλοσόφους καί τούς στοχαστές πού συμπεριλαμβάνω κάτω ἀπό τόν γενικό, ἀπλουστευτικό ὄρο «μεταμοντερνισμός». Ἀσφαλῶς δέν ἐπιθυμῶ νά ρίξω ἕνα σύνολο κειμένων στή φωτιά, ὅπως φοδᾶται ὁ Ἀντονᾶς, καί εἶναι ἀδικο ἢ προσέγγισή μου νά παρομοιάζεται μέ τή συλλογιστική πού ἀποδίδεται στούς ἐμπρηστές τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ἀλλά οἱ ἀπλουστεύσεις καί σχηματοποιήσεις, ἀναλόφεικτες σέ ἕνα σύντομο ἄρθρο, χρησιμεύουν συχνά γιά νά ἀναδειχθοῦν καλύτερα τά κοινά στοιχεῖα ἀπόψεων πού μποροῦν καί πρέπει —κατά τή γνώμη μου— νά γίνονται ἀντικείμενο κριτικῆς. Ἡ κριτική, ὅσο αὐστηρή καί ὀξεία καί ἂν εἶναι, δέν συνεπάγεται πῶς «ρίχνουμε ἕνα ὀλόκληρο κομμάτι τῆς σύγχρονης φιλοσοφικῆς γραμματικῆς στά σκουπίδια» χωρίς νά τό μελετήσουμε. Ἀφοῦ, ὅμως, ἐξετάσουμε προσεκτικά τά ἀντιπροσωπευτικότερα ἔργα κάποιων φιλοσόφων (καί τῆς σχολῆς ἢ τοῦ ρεύματος στό ὁποῖο ἐντάσσονται), δέν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά συνεχίσουμε νά ἀσχολοῦμαστε μέ τά κείμενά τους καί μποροῦμε νά ἐξηγήσουμε γιατί πιστεύουμε ὅτι ἡ σκέψη τους δέν εἶναι τόσο ἐνδιαφέρουσα καί σημαντική ὅσο ὑποστηρίζεται. Μάλιστα δέν πρέπει νά διστάζουμε νά ἐφαρμόζουμε κριτήρια ἐγκυρότητας καί ὀρθότητος ἐπιχειρηματολογίας, ἂν ὄχι ἀλήθειας, καί στό χῶρο τῆς φιλοσοφίας. Δέν ἔχουμε ἀπεριόριστο χρόνο στή διάθεσή μας, καί πρέπει νά κάνουμε κάποιες ἐπιλογές στή βάση τῶν ἀξιολογήσεών μας. Βέβαια, ἡ φιλοσοφική συζήτηση μπορεῖ νά συνεχιστεῖ, γι' αὐτό ἄλλωστε καί παραπέμπω σέ μιά σειρά ἐδικῶν, τεχνικῶν ἐργασιῶν.

2. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γουργουρῆς, ὁ Σόκαλ θέλησε νά ἀντιταχθεῖ σέ μιά ὀρισμένη ἀντίληψη τῆς Ἀριστερᾶς. Ὅχι, ὅμως, νομίζω γιά νά ἐκφράσει κάποια δογματική ὀρθοδοξία — ἀναδιώχνοντας δυσάρεστες μνήμες ἐσωτερικῶν ιδεολογικῶν καί πολιτικῶν διώξεων — ἀλλά γιά νά ὑποστηρίξει κλασικά ἰδεώδη ὀρθολογικότητας πού φαίνεται νά ἀμφισβητοῦνται ἀπ' ὅσους πιστεύουν ὅτι ἡ υἰοθέτηση σχετικιστικῶν ἢ καί μηδενιστικῶν προσγγίσεων ἀποτελεῖ ἀπελευθερωτική προοπτική. Ὅπως ὅποτε, τό θέμα εἶναι τεράστιο καί θά ἄξιζε νά προχωρήσουμε σέ μιά συστηματική διερεύνησή του μέ ἀναφορά σέ συγκεκριμένα ἐπιχειρήματα καί ἀντεπιχειρήματα. Πάντως, ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα, τό περιοδικό *Social Text* — πού δέν ξέρω ἂν θά ἔπρεπε νά χαρακτηριστεῖ «μαρξιστικό» — δέν ρεζιλεύτηκε γιατί «λειτούργησε φιλελεύθερα». Γελοιοποιήθηκε γιατί οἱ ἐκδότες του στήν καλύτερη περίπτωση ἐνήργησαν

μέ ἀσυγχώρητη γιά ἐπιστημονικό περιοδικό ἐπιπολαιότητα ἢ, στή χειρότερη, θέλησαν νά ἐκμεταλλετοῦν τό ἄρθρο-παρωδία τοῦ Σόκαλ, παρ' ὅλο πού κατανοοῦσαν τά λάθη καί τίς ἀνοησίες του, γιά νά ὑπηρετήσουν τήν ὑπόθεση κάποιας ἀπελευθερωτικῆς φιλοσοφίας ἀμφίβολης ἀξίας. Καί ὁ Σόκαλ δέν ἐπικαλέστηκε τή «μαρξιστική καθαρότητα», ἀλλά τήν αὐτονόητη γιά πολλούς ἀπό μᾶς, ἀριστερούς ἢ μή, παραδοσιακή διασύνδεση τῆς ἀριστερῆς σκέψης μέ ὀρισμένες γνωστικές καί ἠθικές ἀξίες. Ἀπό κεῖ καί πέρα δέν πιστεύω ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἐγχειρήματός του, τήν ὁποία προτείνω, «συνιστᾶ κολακεία», ἂν καί βέβαια δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι μπορῶ νά ἐγγυηθῶ γιά τήν ἠθική καθαρότητα τῶν βαθύτερων προθέσεών του.

3. Σχετικά μέ τό ἂν ἡ ἀποδόμηση εἶναι ἢ ὄχι «ὑπέρ τοῦ Διαφωτισμοῦ» ἔχω σοβαρές ἀμφιβολίες γιά τήν ἀξία τῶν διαβεβαιώσεων τοῦ ἴδιου τοῦ Ντερριντά. Ἀσφαλῶς συμφωνῶ ὅτι ἡ ἀποδόμηση προβάλλεται ἀπό πολλούς ὡς ἀκραία ἀπόληξη τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας τῶ Νεότερων Χρόνων καί ἔτσι φαίνεται νά ἐγγράφεται στήν παράδοση τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὅμως ἡ προσεκτική μελέτη τῆς θεωρίας καί τῆς πρακτικῆς τῆς φανερώσει πῶς ὀδηγεῖ σέ μιά αὐτοῦπονόμηση καί αὐτοανατροπή τοῦ κριτικοῦ λόγου μέσα ἀπό τή ριζοσπαστικοποίησή του. Καί πάλι θά χρειαζόταν ἐκτενῆς φιλοσοφική ἀνάλυση γιά νά δεῖχθουν τά ἀδιέξοδα στά ὁποῖα καταλήγει. Καί ἐδῶ, ὅπως ἔχω ἤδη γράφει, ὀρίσκω σαφέστερη καί φιλοσοφικά πιό ἀποτελεσματική τήν ἐπιχειρηματολογία τῶν Σοφιστῶν, ἀλλά κυρίως τῶν Σκεπτικῶν τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος.

Στό βαθμό πού μπορῶ νά παρακολουθήσω τό ἔργο τοῦ Ντερριντά, παρατηρεῖται μιά ἐξέλιξη ἀπό ἐνδιαφέρουσες φαινομενολογικές μελέτες στά ἔργα πού ἀναπτύσσουν τίς κεντρικές ἐννοιες (ἢ «μη ἐννοιες») τῆς ἀποδόμησης, μέχρι τά παιγνιώδη καί παραδοξολογικά κείμενα τῆς ὑστερῆς περιόδου τῆς σκέψης του. Τά τελευταῖα χρόνια, οἱ διαλέξεις τοῦ Ντερριντά — ὅπως αὐτές πού παρουσιάστηκαν καί στήν Ἑλλάδα — δίνουν τήν ἐντύπωση ἐπιστροφῆς σέ παραδοσιακότερες προσεγγίσεις λογοτεχνικῶν κειμένων καί φιλοσοφικῶν προβλημάτων (ἀνάγνωσι ποιημάτων τοῦ Τσέλαν-συζήτηση τοῦ ψεύδους).

4. Ἐκεῖ πού θά διαφωνήσω ἀπόλυτα μέ τόν Γουργουρῆ εἶναι στή θέση του σχετικά μέ τήν ἄρση τῆς ἀρχῆς τῆς (μῆ) ἀντίφρασης ἀπό τόν Χέγκελ. Χωρίς νά διεκδικῶ τό κύρος τοῦ ἐιδικοῦ μελετητῆ, εἶμαι πεπεισμένος πῶς ἂν θέλουμε νά διαβάσουμε τόν Χέγκελ κατά τρόπο πού δέν ἀναιρεῖ τό ἐνδιαφέρον καί τήν ἰσχὺ τῆς διαλεκτικῆς του μεθόδου, δέν πρέπει νά τοῦ ἀποδώσουμε τήν ἀντίληψη κάποιας κατάρτησης ἢ ὑπέρβασης τῆς ἀρχῆς τῆς μῆ ἀντίφρασης, μέσα ἀπό τό σχῆμα θέσης-ἀντίθεση-σύνθεση. (Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἐρμηνεία τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ.) Ἄν τόν θεωρήσουμε ὑπεύθυνο μιᾶς στοιχειώδους λογικῆς πλάνης, τόν ἐμφανίζουμε ὡς εὔκολο στόχο ἐπικριτῶν του, ὅπως ὁ Κολλέτι καί ὁ Πόππερ.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, τέλος, νά σχολιάσω μιά ἀκόμη ἀντίδραση στό ἄρθρο μου — τελείως διαφορετικοῦ ἠθους καί ὕφους —, τήν κριτική τοῦ Γιώργου Βέλτσου στά *Νέα* (14.6.1997). Καί σέ

ὄ, τι ἀφορᾷ τούς ἠθικούς χαρακτηρισμούς πού μου προσάπτει ὑπό τὸ μανδύα ψυχολογικῶν διαγνώσεων τῶν κινήτρων καὶ τῶν διαθέσεων μου, τοῦ τούς ἐπιστρέφω μὲ ἓνα νεῦμα τῆς κεφαλῆς ἀκριβῶς σάν τὸ δικό του. Ὁφείλω, ὅμως, νὰ τεκμηριώσω τὸν ἰσχυρισμό μου σχετικά μὲ τὴ στάση τοῦ Ντερριντά ἀπέναντι σὲ κάθε κάποια θέματα copyright, παρέχοντας περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὶς πληροφορίες μου, τὴν πηγὴ τῶν ὁποίων εἶχα παραλείψει νὰ ἀναφέρω. Παρ' ὅλο πού τὸ σχετικὸ χωρίο πού παραθέτει ὁ Βέλτσος βρίσκεται σὲ ὑποσημείωση καὶ δὲν ἀποτελεῖ κύριο τμῆμα τῆς ἐπιχειρηματολογίας μου, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἀποκαλύψω «ποιά, πόσα καὶ ἀπὸ ποιούς πληροφοροῦμαι» γιὰ νὰ ἀποσείσω τὴν κατηγορία τῆς συκοφαντίας. Ἡ ὑπόθεση ἔχει ἐνδιαφέρον καὶ πιστεύω πὼς παρέχει τὸ ὕλικό γιὰ ἓνα ad hominem ἐπιχείρημα πού δὲν εἶναι διόλου «ἀπαράδεκτο».

Τὸ 1991 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ρίτσαρντ Οὐόλιν (Wolin), στὶς ἐκδόσεις Columbia University Press, ἡ συλλογὴ *The Heidegger Controversy*, πού συγκέντρωνε πολιτικὰ κείμενα τοῦ Χάιντεγκερ καὶ δοκίμια τὰ ὁποῖα συζητοῦν τὶς πολιτικὲς τοποθετήσεις καὶ συγκεκριμένα τὸ ναζιστικὸ του παρελθόν. Ἡ συλλογὴ περιλάμβανε καὶ τὴ συνέντευξη τοῦ Ντερριντά στὸν Ντιντιέ Ἐριμπόν (Eribon), μὲ τίτλο «Heidegger, The Philosopher's Hell», πού εἶχε πρωτοδημοσιευτεῖ τὴν 6η Νοεμβρίου 1987, στὸ περιοδικὸ *Le Nouvel Observateur*, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔκδοση στὴ Γαλλία τοῦ βιβλίου τοῦ Victor Farias, *Heidegger et le nazisme*. Ὅμως ὁ Ντερριντά ἀπαίτησε —ἀπειλώντας τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο μὲ μῆνυση— τὸ κείμενο τῆς συνέντευξης νὰ ἐξαίρεθεῖ ἀπὸ κάθε μελλοντικὴ ἀνατύπωση ἢ ἐπανέκδοση. Τελικὰ, τὸ βιβλίο ἐπανεκδόθηκε τὸ 1993 ἀπὸ τὸ MIT Press χωρὶς τὴν ἐπίμαχη συνέντευξη. Ὁ Γουόλιν ἀπέδωσε τὴν στάση τοῦ Ντερριντά στὴ συνειδητοποίηση ὅτι οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν προσχώρηση τοῦ Χάιντεγκερ στὸν ναζισμό εἶναι ὑπερβολικὰ ἐπιεικῆ καὶ προβληματικῆς ὡς ἔρμηνεία τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ συγγραφέα τοῦ *Εἶναι καὶ Χρόνος* (*The Heidegger Controversy*, 2nd ed., pp. xii-xx.) Μὲ τὸν Γουόλιν συμφώνησε σὲ γενικὲς γραμμές καὶ ὁ Τόμας Σήαν (Sheehan), πού παρουσίασε τὴ νέα ἔκδοση τῆς συλλογῆς στὸ *New York Review of Books* (Φεβρουάριος 1993).

Ὁ Ντερριντά ἀντέδρασε στὶς αἰτιάσεις τοῦ Σήαν μὲ γράμμα διαμαρτυρίας στὸ ἀμερικανικὸ περιοδικὸ (11.2.1993) καὶ μὲ ἀνταπάντηση στὴν ἀπάντησή τοῦ Σήαν (25.3.1993). Ἐξηγεῖ λεπτομερέστερα τούς λόγους τῆς ἀρνήσεώς του νὰ δώσει ἄδεια γιὰ νὰ δημοσιεῖται τὸ κείμενο στὸν τόμο τοῦ Γουόλιν, σὲ συνέντευξη πού περιέχεται στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τῆς συλλογῆς, *Points de Suspension, Entretiens*, Paris, Editions de Gallilée, 1992, *Points... Interviews*, 1974-1994, ed. by Elisabeth Weber, transl. by Peggy Kamuf and Others, Stanford, Stanford University Press, 1995, μὲ τίτλο, «The Work of Intellectuals and the Press (How the *New York Review of Books* and Company Do Business)», 422-56.¹ Τονίζει ὅτι αὐτὸ πού τὸν ἐνόχλησε ἦταν ἡ παράλειψη τοῦ Γουόλιν νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν ἴδιο (καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Le Nouvel Observateur*) τὴν ἄδεια μετάφρασης καὶ δημοσίευσής τῆς συνέντευξης στὸν Ἐριμπόν καὶ κυρίως ἡ κατὰ ποιότητα τῆς μετάφρασης πού τελικὰ συμπεριλήφθηκε στὴν πρώτη ἔκδοση. Ἄλλωστε, ἄλλες μεταφράσεις καὶ δημοσιεύσεις τῆς (ὅπως στὸν τόμο *Points de Suspension*, καὶ στὴν ἀγγλικὴ του ἔκδοση) ἀποδεικνύουν πὼς δὲν ὑπῆρχε καμιά παλινωδία ἢ ὑπαναχώρηση στὶς ἀπόψεις πού εἶχε ἐκφράσει γιὰ τὸν ναζισμό τοῦ Χάιντεγκερ.

Πράγματι, ὁ καλόπιστος ἀναγνώστης τείνει νὰ συμφωνῇ-

σει μὲ τὸν Ντερριντά στὸ βαθμὸ πού τὰ μεταφραστικὰ λάθη τὰ ὁποῖα παραθέτει εἶναι ἀρκετὰ σοβαρὰ ὥστε νὰ δικαιολογοῦν τὴν ἀγανάκτησή του — ἂν καὶ μᾶλλον δὲν ἀλλοιώνουν τὴν ἔκφραση τῆς οὐσίας τῶν θέσεών του. Ὅμως τὸ θέμα δὲν εἶναι οὔτε οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐμπλοκὴ τοῦ Χάιντεγκερ, μὲ τὴν ὀρθότητα τῶν ὁποίων δὲν πρόκειται νὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ μεταφραστικὰ καὶ δεοντολογικὰ ἀτοπήματα τῶν Γουόλιν καὶ Σήαν. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐρωτήματα εἶναι ἂν οἱ συνεπεῖς ἀποδομητικῆς ἀντιλήψεις συμβιβάζονται μὲ τὴν ἐμμονὴ στὴ διεκδίκηση τῆς ἀκριβείας τῶν νοημάτων, τοῦ ἀπόλυτου σθένος τῶν προθέσεων τοῦ συγγραφέα, τῆς διαφύλαξης τῶν δικαιωμάτων τῆς πατρότητος ἐνός ἔργου πού νομικὰ διασφαλίζει τὸ copyright. Ὅπως παρατηρεῖ εἰρωνικὰ ὁ Γουόλιν (*op. cit.* ix-x), ὁ ἴδιος ὁ Ντερριντά σὲ σεμινάριό του γιὰ τὴ συγγραφικὴ πατρότητα καὶ τὸ copyright, τὴ δεκαετία τοῦ '80, δίδαξε ὅτι πρέπει νὰ ἀντισταθῶμε στὶς «λογοκεντρικῆς» ἀντιλήψεις τῆς «παρῴσιας» καὶ τῆς «διαφάνειας» τῶν προθέσεων, κληρονομία τῆς δυτικῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ὑποκειμενικότητας, πού κρύβονται πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἔννοιες.

Τὸ δίδαγμα ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τοῦ κειμένου «Heidegger, The Philosopher's Hell» εἶναι νομίζω σαφές: Ὁ σκεπτικὸς γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἀναγκάζεται νὰ ἐπικαλεσθεῖ στὴν πρακτικὴ τῆς ζωῆς τὴν ἰσχύ καὶ τὸ κύρος ἐννοιῶν, ἀρχῶν καὶ θεσμῶν πού ἔχει θεωρητικὰ ἐπιχειρήσει νὰ ἀμφισβητήσει. Καὶ αἰσθάνεται κανεὶς ἰδιαίτερη ἱκανοποίηση ὅταν διαβάζει τὸν Ντερριντά νὰ κάνει λόγο γιὰ δικαιώματα, ἀρχές τοῦ λόγου, ρυθμιστικὲς ἰδέες πού πρέπει νὰ κυριαρχοῦν στὴ δημόσια ζωὴ, παραπέμποντας μάλιστα στὸν Κάντ. Βέβαια μιλάει γιὰ παραδείγματα ὀρθῆς ἀνταπόκρισης στὸ «αἶτημα δικαιοσύνης», ἀρνούμενος νὰ προσυπογράψει τὴν ἀποδοχὴ ἠθικοφιλοσοφικῶν καὶ νομικῶν κανόνων — οἱ ὁποῖοι ὅμως μᾶλλον προϋποτίθενται γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν σχετικῶν παραδειγμάτων. Διστάζει νὰ προτείνει τὴν ἐφαρμογὴ ἀκόμα καὶ «ἀναστοχαστικῶν» καὶ φυσικὰ «προσδιοριστικῶν» ἀξιολογικῶν κρίσεων, σύμφωνα μὲ τὴ διάκριση τῆς *Κριτικῆς τῆς κριτικῆς δύναμης τοῦ Κάντ*. Παρ' ὅλα, αὐτὰ, ἢ καταγγελία τοῦ Γουόλιν, τοῦ Σήαν καὶ τοῦ *New York Review of Books*, πού φαίνεται πρᾶγματι νὰ τὸν ἀδίκησαν, γίνονται στὸ ὄνομα ἀρχῶν καὶ αἰτημάτων μὲ ἀξίωση ἀντικειμενικοῦ κύρους (Ντερριντά, *Points... Interviews 1974-1994, op.cit.* 426-29, 446-9 καὶ *passim*.)

Δὲν θὰ συνεχίσω τὴν ἀνάλυση. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ συναγάγει τὰ συμπεράσματά του. Σὲ ὅ, τι ἀφορᾷ τὶς φιλοσοφικῆς θέσεις ἐντὸς εἰσαγωγικῶν, περιθωρίων, παρακειμένων καὶ συνκειμένων τοῦ Γιώργου Βέλτσου, ὁμολογῶ ὅτι ἀδυνατῶ νὰ διεξαγάγω σοβαρὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση μὲ κάποιον ὁ ὁποῖος περηφανεύεται δημόσια ὅτι «ὁ λόγος του εἶναι ἀδιάδροχος, ἢ κριτικὴ γλιστράει πάντα του καὶ πέφτει». Ἀρκοῦμαι νὰ παραπέμψω στὸ ἐξαιρετικὸ σχόλιο τῆς Βούλας Τσινορέμα σὲ πρόσφατη ἀνακοίνωσή του.² Ὅσο γιὰ τὰ «συναισθηματικὰ τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας» (*sic*) πού τὸν διακατέχουν, πρὶν ἢ καὶ μετὰ τὴν ψυχανάλυσή του μὲ ἀφήνουν ἀδιάφορο.

1. Θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν φίλο Ἀριστείδη Μπαλτὰ πού μου ἐπέσημανε τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς ἐμπειριστατωμένης ἀπάντησης τοῦ Ντερριντά.

2. Δὲς Γιώργου Βέλτσου, «Ἡ φιλοσοφία σήμερα, Προοπτικῆς», καὶ Βούλας Τσινορέμα «Ἡ φιλοσοφία ὡς μεταφορὰ; Ἡ φιλοσοφία σήμερα. Προοπτικῆς» ἢ ἀντίλογος στὸ ἐπιχείρημα ἐνός παρωδοῦ τῆς φιλοσοφίας», *Δευκαλίων*, 14/2-3 (Φεβρουάριος-Ἰούνιος 1996), σσ. 193-211.

ΝΙΚΟΣ ΡΟΤΖΩΚΟΣ

«Έπανάσταση και Έμφύλιος στό Είκοσιένα»

Εκδόσεις Πλέθρον/Δοκιμές, Αθήνα 1997, σελ. 208

του Νίκου Θεοτοκά

Κυκλοφόρησε πρόσφατα από τις εκδόσεις Πλέθρον και τό περιοδικό *Δοκιμές* τό βιβλίο του Νίκου Ροτζώκου *Έπανάσταση και Έμφύλιος στό Είκοσιένα*. Ο συγγραφέας καταπιάστηκε μέ τό νά μās ιστορήσει γεγονότα πού δέν μνημονεύονται παρά μόνο στό περιθώριο του «έθνικου έπους»: εκείνα, δηλαδή, τά συμβάντα πού, μεσούσης τής Έπανάστασης, οδήγησαν στίς έμφύλιες συγκρούσεις και σέ όσα διαδραματίστηκαν κατα τή διάρκειά τους. Γεγονότα πού, κατά περίπτωση, έχουν χρησιμοποιηθεί από τήν ιδεολογικά στρατευμένη ιστοριογραφία ώστε νά «δικαστούν» αναδρομικά (και προβολικά δεβαίως) τά φαντάσματα πού στοιχειώνουν ακόμα τίς μορφές των πρωταγωνιστών του Είκοσιένα.

Μέριμνα του Ροτζώκου είναι ή αφήγηση, από τή σκοπιά του ιστορικού, όσων συντελέστηκαν κατά τίς έμφύλιες συγκρούσεις. Θέτει έρωτήματα και καταθέτει απαντήσεις, προτείνει έρμηνείες αποφεύγοντας, όμως, τίς αποφθεγματικές διατυπώσεις. Ξεδιπλώνει τά γεγονότα μέ τέτοιο τρόπο, ώστε τό ύλικό νά οργανώνεται δίνοντας τήν αίσθηση του άναγλύφου, αναδεικνύοντας τήν πολυπλοκότητα των καταστάσεων πού περιγράφονται. Η γραφή είναι ταυτόχρονα άπλή και σύνθετη. Άπλή, καθώς παρασύρει τόν αναγνώστη και τόν οδηγεί στην άκολουθία των γεγονότων. Σύνθετη, επειδή εισάγει διαρκώς τά έπίπεδα τής έρμηνείας. Στην περιγραφή τής συγκυρίας αναγνωρίζονται οί δομές, τά φαινόμενα τής μέσης διάρκειας, τό βάρος και τό βάθος των νοσημάτων. Και μέ τόν τρόπο αυτόν αναδεικνύονται οί περιορισμοί αλλά και οί έλευθερίες υπό τίς όποιες οί έπαναστάτες, οί πραγματικοί άνθρωποι μέ σάρκα και όστά, διαχειρίστηκαν τά πράγματα του πολέμου, τό ζήτημα τής έθνικης ή τής τοπικής έξουσίας, τίς φιλοδοξίες ή τούς φόβους τους, τίς μεταξύ τους σχέσεις.

Οί άνθρωποι μέσα στην ιστορία. Στίς σελίδες του βιβλίου ζωντανεύει ένας μικρόκοσμος, ζωογονημένος από τό πρόταγμα τής έρμηνείας. Ένας μικρόκοσμος προβεβλημένος στό στερεοσκόπιο. Βλέπουμε τούς ανθρώπους νά απαντούν στίς προκλήσεις τής συγκυρίας, νά έκστομίζουν λόγια ως τότε άδιανόητα, νά αναιρούν τήν τάξη του κόσμου τους, κι έπειτα ν' αναδιπλώνονται, νά διαχειρίζονται μέ φρόνηση ή μέ άπελπισία πατροπαράδοτες άρχές. Βλέ-

πουμε, μέσα από τίς άποκρίσεις τους, τίς άμηχανίες τους, τό βάρος των δεδομένων του ύλικου πολιτισμού, τό βάρος των κληρονομιών σέ αναφορά πρós τίς όποιες μορφοποιούνται οί ασυνέχειες και συγκροτείται ή ιστορικότητα του νεωτερικού, του έθνικου συστήματος κυριαρχίας: εκείνων των σχέσεων πού θά παραγάγουν τήν ιστορική πραγματικότητα του υπό συγκρότηση έλληνικού κράτους.

Τό 1821 συντελέστηκε ή άνατροπή τής «άπό Θεού τεταγμένης, κραταιάς και άηττήτου βασιλείας» των Όθωμανών μά και των όρων τής καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Η κληροδοτημένη τάξη του κόσμου βρέθηκε στή δίνη τής καταστροφής. Οί παραδοσιακές δεσμεύσεις και ιεραρχίες, οί «άείποτε» ισχύουσες αθέτητες ή οί κληρονομημένες από τή Θεία Πρόνοια κοσμικές δουλείες τέθηκαν σέ πρωτοφανή δοκιμασία. Η Έπανάσταση παρήγαγε και χειραφέτησε τά πιό έτερόκλητα κίνητρα — πού όμως, όλα τους, επενδύθηκαν (μέ τόν έναν ή τόν άλλο τρόπο) στό πρόταγμα τής «Ανάστασης» του Έθνους και τής «σύν Θεώ» νικηφόρας έκδοσης του πολέμου τής Άνεξαρτησίας. «*Η δυναμική τής Έπανάστασης παρήγαγε πρωτόγνωρες έντάσεις [...]. Η άποδέσμευση προσώπων και ομάδων από τίς παραδοσιακά δεδομένες θέσεις τους στό πλαίσιο του όθωμανικού συστήματος δημιούργησε νέες παραστάσεις σχετικά μέ τίς καινούργιες προοπτικές και τίς δυνατότητες πού έφερε ό πόλεμος τής Άνεξαρτησίας. Οί προσδοκίες των πρωταγωνιστών του Είκοσιένα, όσον άφορά τίς συντελούμενες αλλαγές, θεματοποιήθηκαν σέ άξιώσεις και διεκδικήσεις πού, μέ τή σειρά τους, κατέληξαν σέ ανταγωνισμούς και συγκρούσεις. Οί έμφύλιοι υπήρξαν προϊόντα τής ίδιας τής Έπανάστασης*».

Οί άνθρωποι τής Έπανάστασης θέσμισαν μία καινούργια πραγματικότητα, ένα καινούργιο πρόταγμα μέλλοντος, για τό όποιο πολέμησαν, γέμισαν πληγές, άναμετρήθηκαν μέ τό θάνατό, τήν καταστροφή, τόν πόνο. Μία πραγματικότητα μέσα στην όποία συνταιριάζτηκαν οί πιό διαφορετικές — μέχρι και άλληλοαποκλειόμενες — προσμονές. «Όλοι, «ξενόφερτοι» και «έντόπιοι», παλιές και νέες αθέτητες, άρχόντοι και ύποτακτικοί έφτιαξαν μία καινούργια Πατρίδα. Η δυναμική του Είκοσιένα έδωσε καινούργιο

νόημα στόν κόσμο. Μέ τούς νέους θεσμούς συγκροτήθηκαν νέες ταυτότητες, τά κληροδοτήματα τής μακράς ιστορίας πήραν νέες πολιτικές σημασίες. Οί αντιπαλότητες κωδικοποιήθηκαν δάσει ενός καινούργιου λεκτικού πού, στίς νέες συνθήκες, επέτρεψε στους ανθρώπους νά αναγνωρίζουν τόν έαυτό τους και νά διακρίνουν τούς άλλους. Οί συνέχειες, οί αδράνειες, οί αντιστάσεις αλλά και ή έμπέδωση τού γεγονότος τής αλλαγής πού σήμανε ή «Ανάσταση τών Έλλήνων» έπενδύθηκαν στους νεωτερικούς κώδικες πού έδωσαν μορφή στό νέο πολιτικό πεδίο. Έτσι, μέσα στόν πόλεμο γιά τήν αποκατάσταση τών «δικαίων τού Έθνους» συγκροτήθηκαν νέα «δίκαια» πού αναδιατύπωσαν τίς διεκδικήσεις τής Έπανάστασης και όδήγησαν σέ καινούργιες αντιπαλότητες σέ πολέμους μέσα στόν πόλεμο μά και σέ πρωτόγνωρες συνθέσεις. «Οί ίδιοι οί άνθρωποι ύφίστανται και διώνουν — μέ δραματικό, πολλές φορές, τρόπο — κατά στάσεις, στίς απόδλεπτες εξελίξεις τών όποιών έχουν και οί ίδιοι συνεργήσει ή και προταγωνιστήσει [...], πολλές φορές πέρα από τίς φιλοδοξίες και τίς επιδιώξεις τους».

Από τό πρώτο κιόλας φυλλομέτρημα τού διδλίου, αναγνωρίζει κανείς τήν έμμομή τού συγγραφέα νά δοκιμάζει τά νοητικά έργαλεία πού αποκόμισε χτίζοντας τίς πολυσηχίδεις του άνησυχίες σέ στέρεα θεωρητική δάση και σέ πειθαρχίες πού κατόρθωσε νά κεφαλαιοποιήσει. Αυτό τό κεφάλαιο παρήγαγε τή ματιά τού νέου ιστορικού πού κατατίθεται στό διδλίο γιά τό όποιο συζητάμε. Υπάρχει και κάτι άκόμα, πολύ σπουδαίο. Κρίτοι άνήκει σέ μιά γενιά πού, κατά τεκμήριο, πασχίζει άκόμα νά βρει τίς δικές της άρχές σύλλογικότητας, ό Ν. Ροτζώκος είναι άνθρωπος τής κοινότητας τών ιστορικών. Έχει τήν άγώνα νά διαλέγεται μέ τούς όμοτέχνους, νά μαθητεύει στήν ιστοριογραφία. Έχει μάθει, δηλαδή, ότι ή έπιστήμη του, ή ιστορία έν προκειμένω, είναι μιά υπόθεση πού, έν τέλει, υπερβαίνει τά πρόσωπα. Είναι υπόθεση πού άσφικτιά στά κλειστά κυκλώματα πού τήν ύπονομεύει ή λογική άναπαραγωγής τών ομάδων, οί άποκλεισμοί, οί αΐταρέσκεις, οί αΐτάρκειες πού νομιμοποιούν τόν έκλεκτικισμό.

Τελειώνοντας τούτη τή σύντομη παρουσίαση, άς έπιστρέψουμε στό άξιόλογο αυτό διδλίο, παραθέτοντας τίς σκέψεις πού κατατίθενται στήν κατακλείδα του:

«Η Έπανάσταση έρχεται, έτσι κι άλλιώς, νά διαρρηξει τίς παραδοσιακές, κατεστημένες κοινωνικοπολιτικές σχέσεις και ίσορροπίες — και όλοι γνωρίζουν, από ένα σημείο κι έπειτα, ότι δεν γίνεται άλλιώς. Στή διαδικασία αυτή έμπλέκονται πολιτικά ύποκείμενα πού αντιμετωπίζουν μέ διαφορετικό τρόπο τό ζήτημα τής έξουσίας, αλλά, κυρίως, τούς προσανατολισμούς τής κοινωνίας κατά τή διάρκεια τού πολέμου αλλά και μετά από αυτόν. Ο καθένας άντιλαμβάνεται μέ τόν δικό του, ιδιαίτερο και διαφορετικό τρόπο τό ρόλο του και τήν παρουσία του στό νέο κοινωνικοπολιτικό και θεσμικό πλαίσιο πού συγκροτείται στή διάρκεια τής Έπανάστασης, δηλαδή τό "δίκιο" του πού αναπληρώνει τήν άπόσχιση του από τίς σταθερότητες και τίς ίσορροπίες τής όθωμανικής κατάκτησης και προβάλλεται στά "δίκαια τού έθνους".

Στήν κατεΐθνηση αυτή μοιροούν νά κατανοηθούν και νά έρμηνευθούν κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές, όπως έπίσης και έμπλοκές στίς σχέσεις τών ανθρώπων και τών ομάδων πού δεξιώνονται και διαχειρίζονται τήν υπόθεση τού

άγωνα, χωρίς νά άναγονται σέ μεταγενέστερα πολιτικά διακυβεύματα και χωρίς νά καταδικάζονται μέ άξιολογήσεις έν τών ύστέρων και μέ δάση τό άποτέλεσμα πού παρήγαγε ή διαδικασία συγκρότησης τού έλληνικού κράτους».

ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ

Πιθανόν ή είδηση αυτή να σας αφορά. Υπάρχει ένα περιοδικό που λέγεται ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ και εκδίδεται από τον ΕΞΑΝΤΑ. Μέχρι τώρα έχουν κυκλοφορήσει 10 τεύχη. Τα ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ δημοσιεύουν κείμενα από το χώρο της θεωρίας και επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών και της φιλοσοφίας. Το περιοδικό αυτό είναι άποτέλεσμα συνεργασίας πανεπιστημιακών από όλα τα Α.Ε.Ι. της Ελλάδας, καθώς και ξένων θεωρητικών. Τα ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ προωθούν τήν κριτική σκέψη και τον προβληματισμό πάνω στις αξίες του σύγχρονου κόσμου και θέτουν ερωτήματα που αφορούν τή σχέση επιστημονικής σκέψης και πολιτικής ευθύνης. Στα τεύχη που έχουν κυκλοφορήσει μέχρι τώρα συμπεριλαμβάνονται άρθρα για τήν κριτική φιλοσοφία του Διαφωτισμού (Smith, Kant), τον μαρξισμό, τήν κριτική στο σύγχρονο σχετικισμό, αξιολογικά προβλήματα τής πολιτικής οικονομίας, τα θεμέλια τής σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας (Hobbes, Spinoza), προβλήματα ιστορισμού και κανονιστικότητας στη σύγχρονη θεωρία, προβλήματα μιας κριτικής επιστημολογίας για τήν εποχή μας, κ.α. Τα ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ απευθύνονται στον πανεπιστημιακό, στον κοινωνικό επιστήμονα, στον φοιτητή των κοινωνικών επιστημών και τής φιλοσοφίας, καθώς και στον καλλιεργημένο και κριτικά προσανατολισμένο αναγνώστη. Αν έχετε σίπιτι σας και τα 10 τεύχη των ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΩΝ, θεωρήστε ότε ή είδηση αυτή δεν σας αφορά.

Το τεύχος 10 των ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΩΝ, που μόλις κυκλοφόρησε, περιλαμβάνει:

- Γ. Φαράκλας: Σκέψη και επανάσταση στον Hegel
- Μ. Κονδύλη: Κοινωνική γλωσσολογία και σχετικισμός
- Γ. Βαρουφάκης: Κριτική τής εξελικτικής θεωρίας των παιγνίων
- Χ. Πιτέλης: Μεθοδολογικές προσεγγίσεις στο κράτος
- Θ. Γκιούρας: Ίδιοκτησία και ελευθερία (Möser/Rousseau)
- Γ. Χάλαρης: Παγκοσμιοποίηση, κράτος, χρήμα

ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.

Διδότου 59 - 106 81 ΑΘΗΝΑ - Τηλ.. 3804885 - Fax 3813065

Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ, Ο ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ, Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Με άφορμή ένα βιβλίο

του Κώστα Βούλγαρη

Πρόσφυγες, ρεμπέτες, Μπάγκειοι και Μαῦρος Γάτος. Βενιζέλος και ἄθεοι κομμουνιστές. Ἰδιώνυμο, καπνεργάτες και αἰμοπτύσεις. Δελφοί, Σικελιανός, Κονδύλης και μεταξικές παρελάσεις. Παλαμάς, Βάρναλης, Ρίτσος και Σεφέρης. Πείνα, πλήξη, χασίσι παράνομο και κοκαΐνη. Μπωντλαίρ, Μπαρμπύς, Γκόρκυ και Ἴστράτι. Δημοτικιστές, κοινωνιολόγοι και σουρρεαλιστές. Καζαντζάκης, Γληνός, Πουλιόπουλος και Ζαχαριάδης. Καθαρή ποίηση, προλεταριακή λογοτεχνία και Δρομοκαϊτείο. Καδάφης, Ἀλεξάνδρεια και Σμύρνη.
Ἡ πεδιάς και τό νεκροταφεῖο (πίναξ ἡμιτελής)...

*(Ὁραῖο, φριχτό και ἀπέριττο τοπίο!
Ἐλαιογραφία μεγάλου διδασκάλου.
Ἀλλά τοῦ λείπει μιά σειρά ἐρειπίων
κι ἡ ἐπίσημος ἀγχόνη τοῦ Παγκάλου.)*

Ἐπί τῆς Ἀριστερᾶς

Ἡ σχέση Καρυωτάκη και Ἀριστερᾶς εἶναι ἀνύπαρκτη μέ βάση τά τυπικά κριτήρια ἔνταξης, συνεργασίας ἢ κατάταξης. Καί ὅμως, ὑπάρχει μιά φόρτιση πού διατρέχει ἐβδομήντα χρόνια και δέν ἐξηγεῖται, ἀλλά σημαίνει. Κάποιες φορές, μάλιστα, ἐκδηλώνεται μέ ἀσυνήθιστη ἔνταση. Αἴφνης ὁ Βάρναλης, ἐν μέσω «ὀργῆς λαοῦ», ὁμολογεῖ: ζηλεύω τό θάρρος σου, Καρυωτάκη... Ἡ, σέ μιά ἄλλη στιγμή, ὁ Κοτζιούλας δηλώνει πώς αὐτός δέν θά κάνει τήν «κουτουράδα» του. Τό 1955 ἀνοίγει μιά δλόκληρη συζήτηση στήν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* γιά τόν Καρυωτάκη και ἄλλους «παρακμαικούς», πού θά παραγάγει και μιά δεύτερη γιά τήν «ἀντικειμενικότητα τοῦ ἔργου τέχνης». Συζήτηση πού θά συνεχιστεῖ γιά τήν «ποίηση τῆς ἥττας» (δεκαετία τοῦ '60), μέ τίς «Θέσεις γιά τόν Καρυωτάκη» τοῦ Βύρωνα Λεοντάρη (1973) και, μέ ἄλλους ὄρους, φθάνει μέχρι σήμερα. Τό ἴδιο ἀπόρροια, ὁ Γιάννης Ρίτσος (*Τερατώδες ἀριστοῦργημα*, 1977) μᾶς θυμίζει πώς τό 1934 περνᾶ τό κατώφλι τῆς ποίησης σάν καρυωτακικός ποιητής ἐπαναστατικῶν προθέσεων...

Ὅλες οἱ ἀπόπειρες νά περιγραφεῖ αὐτό τό φαινόμενο ἔχουν ἀποφέρει πενιχρά ἀποτελέσματα. Προτείνω νά κρατήσουμε μιά διαπίστωση, παρ' ὅλο πού μοιάζει μέ «θέση» και μάλιστα τυπικά ἀναπόδεικτη: Ὁ Καρυωτάκης (φαίνεται νά) εἶναι «ἐξακολουθητικά παρών» γιά τήν Ἀριστερά και τούς ἀριστερούς κάθε ἐποχῆς και μέχρι σήμερα. Λειτουργεῖ. Μέ τρόπους διάφορους και ἀντιφατικούς (μεταξύ τους ἢ ἐν γένει). Μέσω τῆς «ὑπεράσπισης» (σπανίως) ἢ τῆς «ἀπόθησης» (συνήθως). Μέσα ἀπό ποιήματα, ἄρθρα, νύξεις ἢ τή σιωπή. Προκλητικά ἐνδιαφέρονσα γιά κάθε μελετητή ἢ διερεύνηση αὐτῆς τῆς σχέσης. Οὐσιαστική πρόκληση γιά ὄσους ἀριστερούς νιώθουν νά τούς καθορίζει ἢ νά τούς ἀγγίζει τό «φάσμα Καρυωτάκη».

Ἄς περιοριστοῦμε στόν Μεσοπόλεμο. Προτίθεμαι νά συζητήσω κάποια ἀπό τά στοιχεῖα πού περιγράφουν αὐτή τή σχέση, Ἀριστερᾶς και Καρυωτάκη, σέ συνάρτηση μέ ὅσα καταθέτει ἡ Χριστίνα Ντουινᾶ στό βιβλίο τῆς *Λογοτεχνία και πολιτική. Τά λογοτεχνικά περιοδικά τῆς Ἀριστερᾶς στό μεσοπόλεμο* (Ἐκδόσεις Καστανιώτη, 1996) πού κυκλοφόρησε στίς ἀρχές τοῦ τρέχοντος ἔτους. Θά συμπεριλάβω και τά ἄρθρα τῆς Ντουινᾶ «Ὁ Καρυωτάκης και ἡ Ἀριστερά». Ἀπό τήν *Νέα Ἐπιθεώρηση* στήν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* (περ. *Μανδραγόρας*, τχ. 6-7, 1995) και «Ὁ Καρυωτάκης και οἱ ἀπεγνωσμένοι τῆς αἰσιοδοξίας. Ρίτσος - Βάρναλης Ἐμπειρικός - Ἐγγονόπουλος» (περ. *Ἀντί*, τχ. 623, 1996). μᾶς και τά στοιχεῖα τῶν δύο ἄρθρων ἀντλοῦνται ἀπό τό βιβλίο και τά συμπεράσματά τους ἀποτελοῦν προέκταση τῶν ὄσων ὑποστηρίζονται ἐκεῖ.

*Μόνο μπορεῖ νά μείνουνε κατόπι μας οἱ σίχοι.
Δέκα μονάχα σίχοι μας νά μείνουνε, καθώς
τά περιστέρια πού σκορποῦν οἱ ναυαγοί στήν τίχη.
κι ὅταν φέρουν τό μήνυμα δέν εἶναι πιά καιρός.*

Ἐπί τῆς διαδικασίας

Ὁ Γ.Π. Σαββίδης, στήν εἰσαγωγή του στό *Ποιήματα και Πεζά τοῦ Κ.Γ. Καρυωτάκη* (1972), διατύπωνε ἕνα «λογο

κό» αίτημα, πού, όμως, είκοσι πέντε χρόνια μετά παραμένει άνικανοποίητο:

«[...] καιρός είναι νά πάψει νά μās άπασχολεί ή σπειροχάιτη του Καρυωτάκη (όπως δέν μās άπασχολεί του Νίτσε ή του Βιζυηνού) και άκόμα λιγότερο ή αυτοκτονία του (όπως δέν μās άπασχολεί της Σύλβιας Πλάθ ή του Περικλή Γιαννόπουλου) και νά στραφούμε προς τά ποιήματα και τά πεζογραφήματά του —σάν νά τόν είχε κόψει τό πράσινο τράμι δίπλα στό πατρικό του σπίτι στην όδόν Πειραιώς ή σάν νά είχε μείνει στόν τόπο από έγκεφαλική συμφόρηση όταν πήγε έκδρομή στη Λευκάδα [...]. Και πάλι τό έργο του θά μπορούσε νά διαβαστεί σάν τίσ “έντυπώσεις ένός πνιγμένου”, τίς όποιες δήθεν μās ύποσχέθηκε στην ύστατη λογοτεχνική χειρονομία του (έννοώ, φυσικά, τό ύστερόγραφο στό σημείωμα της 21ης Ίουλίου 1928, όχι την άπόπειρα ή την πράξη της αυτοκτονίας του)».

Έκτοτε, σπανίως οι μελετητές του Καρυωτάκη διαχώρισαν πλήρως τά του βίου του από τά έργα του — άκόμα και ό ίδιος ό Σαββίδης για μία στιγμή δέν άντιστάθηκε στόν πειρασμό... Η σχετική έρευνα και ή αναλόφεικτη παραφιλολογία συνεχίζουν νά προσθέτουν ύλη στόν ήδη όγκώδη «φάκελο Καρυωτάκη», νά προσκομίζουν στοιχεία και νά κατασκευάζουν ύποθέσεις. Οι ένστάσεις επαναλαμβάνονται και τό θέμα επανέρχεται στη γνωστή άφετηρία του, δηλαδή στη σύνδεση ή την άποσύνδεση ζωής και έργου. Και κάθε φορά, μέσα από τίς διαμετρικά άντίθετες επιχειρηματολογίες, προβάλλει ή ιδιαιτερότητα της «περίπτωσης Καρυωτάκη» και διαπιστώνεται ή σχετικότητα των επιχειρημάτων. Τά πράγματα περιπλέκονται άκόμη περισσότερο όταν προσπαθήσουμε νά άνιχνεύσουμε την επίδραση του Καρυωτάκη. Έδώ, ή αυτοκτονία έχει τόν πρώτο λόγο.

Έχει σκιάσει τό έργο; Τό επισφραγίζει; Τό δυσφημεί; Τό προεκτείνει; Σίγουρα, δέν μπορούμε νά την καταργήσουμε. Ίσως, μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις, νά βοηθήσει την άναγνωσιμότητά του ή, άλλοτε, νά έβλαψε τίς άναγνώσεις του. Η λειτουργικότητα πάντως (του Καρυωτάκη) τά περιλαμβάνει όλα: τή ζωή και τό έργο, την αυτοκτονία και τόν συνδικαλισμό, τά Έλεγεία και τίς Σάτιρες, τίς μελέτες και τά ρομάντζα, τόν Έγγονόπουλο και την Άριστερά... Πέρα από τό άν αυτό είναι καλό ή κακό, άν βλάπτει και τί, επαναφέρει τό πρόβλημα της «ιδιαιτερότητας» μέσα από άλλους δρόμους, δύσβατους για «συνήθεις» ποιητές.

*Ήταν ώραία ως σύνολο τά επιστημονικά
διδλία. οι αίματόχρωμες εικόνες τους, ή φίλη
πού άμφίβολα κοιτάζοντας έγέλα μυστικά.
ώραίο κι ό,τι μās έδιναν τά φευγαλέα της χειλή.*

Άς αρχίσουμε, λοιπόν: την περιπλάνησή μας στις άτραυτους της Άριστεράς του Μεσοπολέμου.

Μαρξισμός ή χριστιανισμός:

Μέχρι τώρα γνωρίζουμε δεκαεννιά κριτικές ή σημειώματα για τό έργο του Καρυωτάκη πού δημοσιεύθηκαν έν όσω ζούσε ό ποιητής. Η κριτική, όμως, του Βασίλη Ρώτα (1928) είχε την τύχη νά σχολιαστεί με άπαντητική έπιστολή του ίδιου του Καρυωτάκη, με συνέπεια νά σκιαστούν οι

ύπόλοιπες και ιδιαίτερα οι κρίσεις του Κλέωνος Παράσχου (1 για τά *Νηπενθή*, τό 1921, και 3 για τά *Έλεγεία και Σάτιρες*, τό 1928 — από τά πιο σημαντικά κείμενα πού έχουν γραφεί για τόν Καρυωτάκη). Μιά δεύτερη παρενέργεια, με άποτελέσματα πιο σύνθετα και άπρόβλεπτα, ήταν πώς μέσα από τά δύο κείμενα —του διαλόγου Ρώτα και Καρυωτάκη— δημιουργήθηκε ή έντύπωση ότι εκείνη τή στιγμή ό κριτικός εξέφραζε «έπίσημα» την άποψη της Άριστεράς και ό ποιητής άπαντούσε σ' αυτήν («ή κοινωνιολογική άποψη δέ με άφορά»). Αυτή ή έντύπωση μετεβλήθη σε πεποίθηση από τή συνεργασία του Ρώτα με έντυπα της Άριστεράς στα άμέσως επόμενα χρόνια και την άνάδειξη του σ' έναν από τούς πιο γνωστούς άριστερούς διανοούμενους από την περίοδο της Κατοχής και μετά. Τό πρόβλημα έντάθηκε, με τόν τρόπο πού ό Γ.Π. Σαββίδης καταχώρισε, ως έπιμελητής, την κριτική του Ρώτα:

«Η όποία, παραδόξως, προαναγγέλλει σχεδόν όλες τίς “κοινωνικές” επιφυλάξεις πού διατυπώθηκαν αργότερα από στενή ιστορικοϋλιστική σκοπιά». Άς άγνοήσουμε, προς στιγμήν, αυτό τό «παραδόξως» και άς δούμε τίς συνέπειες των ύπολοίπων. Όλοι οι μελετητές του Καρυωτάκη, πού «πέρασαν» από αυτό τό σημείο, θεώρησαν πώς ό Ρώτας μιλά «άπό άριστερά» και πώς ό Καρυωτάκης προς τά «εκεί» άπευθύνει τά έρωτήματα της άπαντητικής του έπιστολής. Περισσότερο ρητή ή άνάγνωση του Ζήσιμου Λορεντζάτου (1988): «|Ο Καρυωτάκης| ρωτάει, λόγου χάρι, έναν κριτικό της σχολής των Κ. Μάρξ - Φ. Έγκελς...».

«Παραδόξως», λοιπόν, ή κριτική του Ρώτα δημοσιεύεται στο περιοδικό *Έλληνικά Γράμματα*. Έτσι, ή Χριστίνα Ντουνια καταλήγει στο συμπέρασμα πώς «δέν εκφράζει, όπωσ κάποτε πιστεύεται, την άποψη της άριστερής παράταξης εκείνη τή χρονική στιγμή», άφου τό περιοδικό «διευθύνεται από τόν Κωστή Μπαστιά και κινείται μέσα στα πλαίσια της έλληνορθόδοξης παράδοσης [...] και είναι ιδεολογικός αντίποδας των άριστερών περιοδικών». Η πληροφορία είναι όντως σημαντική και εκθέτει όσους δέν την έχουν συμπεριλάβει στα κείμενά τους (μεταξύ αυτών και ό γράφων). Θά ήταν εύκολο και όπωσδήποτε τίμιο νά παραδεχθούμε την πλάνη μας (έστω και με εισαγωγικά) και τό ζήτημα νά κλείσει εδώ. Δέν κλείσει όμως, και μάλιστα ή πληροφορία έμπλέκει τά πράγματα άκόμα περισσότερο.

*Χωρίς πίστη κι άγάπη, χωρίς έρμα,
έγίναμε τό λάφυρο του άνέμου
πού άναστρέφει τό πέλαγος. Θά βρούμε
τουλάχιστον τό θυθό της άδύσσου:*

Κατ' αρχήν, άς δούμε τό περιοδικό. Τά *Έλληνικά Γράμματα* έχουν συγκεκριμένα σημεία άναφοράς, όπως φαίνονται από τά κύρια άρθρα και αρκετά κείμενα συνεργατών τους, και μπορούμε νά τά κατατάξουμε στα «ιδεαλιστικά» περιοδικά. Μέσα στις σελίδες τους κάνει την εμφάνισή του τό ρεύμα του «νεοχριστιανισμού» (Άγγελος Έλεφάντης, *Η έπαγγελία της άδύνατης επανάστασης*, 1976). Μά δέν πρόκειται για «όργανο», δέν έχουμε νά κάνουμε με ξεκαθαρισμένες και «συνολικές» άπόψεις. Μιά ματιά στα δηγήματά πού δημοσιεύονται στο περιοδικό είναι άρκετή:

από Γκόρκυ μέχρι Λόντον (μετάφραση Κοτζιούλα) — και μιλάμε, βέβαια, εν έτει 1929. Οί ίδιοι οί άρθρογράφοι είναι δέκτες ποικιλόμορφων και αντιθετικών επιδράσεων πού διαπερνούν τά κείμενά τους. Σχήματα επί σχημάτων, ἀφελή (μέ τά σημερινά δεδομένα) ἐρωτήματα, μεγαλόπνοα σχέδια και, πάνω απ' όλα, ή εμφανής ανάγκη νά καλυφθῆ τό κενό πού ἄφησε ή κατάρρευση τῶν μεγαλοϊδεατικῶν ὁραμάτων. Κενό πού ή πολιτική παρουσία τῆς Ἀριστερᾶς, φορτισμένη μέ τήν αἴγλη τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης, τό ὑπενθυμίζει και τό διευρύνει.

Ἐνδεικτική είναι ή προσπάθεια τοῦ Βασίλη Ρῶτα νά ἐκφράσει τό δικό του στίγμα, στό κείμενό του «Ἡ κοινωνία και τό θέατρο» (Β', τ.Β', τχ. 1-2, Δεκ. 1927-Ἰαν. 1928):

«Μιά ὄψη παίρνει ἔτσι ή ζωή, ἅμα ὁ παράδεισός μας τοποθετηθεῖ δόλοτελα ἔξω ἀπό τόν κόσμο τοῦτο. [...] Ὁ πολιτισμός μας είναι ή θρησκεία. Μπροστά μας πάει ὁ προφήτης.

Μιάν ἄλλη ὄψη παίρνει ή ζωή ἅμα ὁ παράδεισός μας τοποθετηθεῖ στή γῆ ἐτούτη. [...] Ὁ πολιτισμός μας είναι ή τέχνη. Μπροστά μας πάει ὁ ποιητής.

Μιάν τρίτη ὄψη παίρνει ή ζωή ἅμα πνίξουμε τή φωνή τῆς φαντασίας και δέν πιστέψουμε καθόλου σέ παράδεισο. [...] Πολιτισμός μας είναι ὁ ἐπιστημονικός φιληδονισμός».

Ἡ κατάφαση τοῦ Ρῶτα στή δεύτερη ἐκδοχή ἐξηγεῖ και τήν ἀποψή του γιά τόν ρόλο τοῦ ποιητή, ὅπως τήν καταθέτει τόν ἐπόμενο μήνα στήν κριτική του γιά τόν Καρυωτάκη (Β', τ.Β', τχ. 5, 16.2.1928). Μετά τά περι «μελαγχολίας», κάνει τόν ἀπαραίτητο συγχετισμό «Ἐκεῖνος ὁ ἄθλιος ὁ Καδάφης ζουζουνίζει ἐπίμονα στ' αὐτιά μου» και καταλήγει:

«Ἐχω τήν ἰδέα πῶς οἱ ἄνθρωποι είναι πολύ περισσότερο παιδιά ἀπό ἕναν ποιητή. Ἀλίμονο ἂν ὁ ποιητής δέν πονέσει τούς ἄνθρώπους. Ποῖός τότε θά τούς πονέσει; Και τί ποιητής είναι αὐτός πού ἔχει ανάγκη νά χαϊδολογηθεῖ ἀπό τούς ἄνθρώπους; Ἄς κρατήσῃ λοιπόν πεισματικά "σκήπτρο και λύρα", και ἄς τούς δρίζει γιατί δέ νιώθουν, γιατί δέν ἔχουν τό χάρισμα νά ἐκφράσουν τόν πόνο τους κι αὐτοί, γιατί δέν ἔχουν δύναμη νά σκεφθοῦν, γιατί ἀγωνίζονται γιά τή ζωή πολεμώντας ὅσο και ὅπως τούς κόβει. Ἀμή ἄς τούς ἀνοίγει τά μάτια ὁ ποιητής. Γιατί γι' αὐτό είναι ποιητής: ἀνοιχτομάτης αὐτός μέσα στούς τυφλούς, ὁδηγός στούς παραστρατισμένους, παρηγορητής στούς θλιμμένους, δάσκαλος και καλοκαρδιστής, κι ὄχι στενόκαρδος κι ἐγώπαθος. Κι ἂν είναι οἱ ἄνθρωποι κακοί, φταίει αὐτός πρῶτος μέ τήν ἐγώπαθειά του».

*Ὅταν ἔχεις μιά παιδική καρδιά
και δέν ἔχεις ἕνα φίλο,
πήγαινε δάλε βέρα στά κλαδιά,
στή μπουτονιέρα σου φύλλο.*

Ὁ ποιητής, ὁ λιποτάχτης, ή ζωή...

Ἄς δοῦμε, τώρα, τί «παραδόξως προαναγγέλλει» ή κριτική τοῦ Ρῶτα. Ὁ Βάσος Βαρίκας διαμορφώνεται στίς ἀντιπολιτευτικές πρὸς τό ΚΚΕ ἀριστερές ομάδες και μαζί μέ τόν Νίκο Καλαμάρη και τόν Αἰμίλιο Χουρμούζιο (μέ ἀντί-

στοιχες πολιτικές περιπέτειες και αὐτοί) είναι ἐκφραστῆς τῶν πιό προωθημένων ἀπόψεων γιά τή λογοτεχνία πού ἔχει νά παρουσιάσει ὁ χώρος τῆς Ἀριστερᾶς στόν Μεσοπόλεμο. Τό 1938 ἐκδίδεται ή μελέτη τοῦ Βαρίκα Κ.Γ. *Καρυωτάκης: τό δράμα μιᾶς γενιάς*. Στό πρῶτο μέρος, «Ὁ ἄνθρωπος και ή ἐποχή», προσπαθεῖ νά σκιαγραφήσει τή διαδρομή τῆς «μεταπολεμικῆς γενιάς» τοῦ Καρυωτάκη, νά διαγνώσει τίς ἐπιβαρύνσεις της και τίς ἰδιαιτερότητες της και νά τήν τοποθετήσῃ μέσα στό «ἱστορικό πλαίσιο». Στή συνέχεια, προσεγγίζει «Τό ἔργο» τοῦ ποιητή, μέ τήν ἐπικουρία και τῆς ψυχανάλυσης, ἐπικεντρώνοντας στά «τρία κύρια χαρακτηριστικά τῆς ποίησης τοῦ Καρυωτάκη, τόν ἐγωκεντρισμό, τήν ἀπαισιοδοξία και τήν μισανθρωπία», συναντώντας (μᾶλλον προεκτείνοντας) τήν κριτική τοῦ Ρῶτα. Μά ὅταν ὁ Βαρίκας, στό τελευταῖο μέρος τῆς μελέτης, ἐπιχειρήσει νά ἀντιμετωπίσει τή «δλαβερή ἐπίδραση» και τήν «ὑπερεκτίμηση» τοῦ Καρυωτάκη και, ἄκόμα, νά δώσει τή «διέξοδο», φθάνει σέ μιά ἐντυπωσιακή ταύτιση μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Ρῶτα:

«Ἡ ἔννοια τοῦ ποιητή σήμερα δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἔξω ἀπό κείνη τοῦ ὁδηγοῦ και τοῦ προφήτη. Αὐτός μέ τό ἔργο του είναι ὑποχρεωμένος νά προδιαγράψῃ τίς πιθανές κατευθύνσεις, νά δημιουργήσῃ και νά ἐπιβάλλῃ τά σύμβολα τῶν ἠθικῶν ἀξιών, πού θ' ἀποτελέσουν τή βάση τοῦ νέου πολιτισμοῦ. Οἱ ὑλικές προϋποθέσεις τοῦ τελευταίου ἀπό χρόνια ἔχουν συμπληρωθεῖ. Ἐλειψε ὁμως ή ἀναγκαία ἠθική δικαίωση. Δέν κατορθώσαμε νά τίς πληρώσουμε μέ τό ἀναγκαῖο ψυχικό περιεχόμενο. Ἡ ἐπιστήμη κι ή φιλοσοφία ἐξετέλεσαν τό καθήκον τους. Ἡ τέχνη ὁμως οὔτε κἀν τό ὑποπεύθηκε ἀκόμη».

Ὅλοι μαζί...

*Ὅλοι μαζί κινούμε, στροφετός,
γυρεύοντας ὁμοιοκαταληξία.
Μιά τόσο εὐγενικιά φιλοδοξία
ἔγινε τῆς ζωῆς μας ὁ σκοπός.*

*Μόνο γιά μᾶς ὑπάρχουν τοῦ Θεοῦ
τά πλάσματα και, βέβαια, ὅλη ή φύσις.
Στή Γῆ γιά νά στέλνουμε ἀνταποκρίσεις,
ἀνεβήκαμε στ' ἄστρα τ' οὐρανοῦ.*

*Κι ἂν πειναλέοι γυρνᾶμε ὄλημερίς,
κι ἂν ξενυχτοῦμε κάτου ἀπ' τά γεφύρια,
ἐπέσαμε θύματα ἐξίλαστήρια
τοῦ «περιβάλλοντος», τῆς «ἐποχῆς».*

Ἄν ή μελέτη τοῦ Βαρίκα είναι ή πλέον προωθημένη και χρονικά ἀπομακρυσμένη, τό σημείωμα τοῦ Νίκου Καλαμάρη (Μ. Σπιέρος, Ν. Ράντος, Ν. Κάλας) μέ τόν εὐγλωττο τίτλο «Οἱ Λιποτάχτες τῆς Ζωῆς» (*Φοιτητική Συντροφιά*, περ. Β', χρ. Α', τχ. 3, 1.3.1929), πού είναι και τό πρῶτο γνωστό κριτικό του κείμενο, είναι πιό κοντά στήν τρέχουσα ζύμωση τῆς Ἀριστερᾶς τοῦ Μεσοπολέμου και ἐμφανῶς φορτισμένο ἀπό τήν αὐτοκτονία τοῦ ποιητή. Ὁ Καλαμάρης, παρ' ὅτι δέν διαχωρίζεται ἀπό τίς ἀπόψεις τοῦ Ρῶτα

τό αντίθετο μάλιστα), επιδίδεται σ' έναν περιέργο προγραμματικό διμέτωπο απέναντι στον Καρυωτάκη και τὰ Ἑλληνικά Γράμματα:

«Όχι! Δέν μπορεῖ, δέν πρέπει ἐμεῖς πού ἔχουμε αἰσιόδοξα ἰδανικά, νά μᾶς συγκινεῖ μιά ἀρρωστιάριχη ἐκκεντρική ποίηση. Ἐμεῖς πού πιστεύουμε στή ζωὴ πρέπει ν' ἀντιδράσουμε!

Γυρεύουμε τάχα καινούρια θρησκεία; Οὔτε πάλι αὐτό. Χαρίζουμε στό Μπαστιά, μιμητὴ τῶν Μασί καί Μαριτέν, τό νεοχριστιανισμό του, δέν θέλουμε τό μετακομμουνιστικό πιστεύω τοῦ Καζαντζάκη, δέ θ' ἀντικαταστήσουμε τὴ μορφήν μέ τό "ὄπιο τῆς ψυχῆς", μέ μιά κούφια μεταφυσική».

*Οἱ Δόν Κιχῶτες πᾶνε ὀμπρός καί βλέπουνε ὡς τὴν ἄκρη
τοῦ κονταριοῦ πού ἐκρέμασαν σημαία τους τὴν
Ἰδέα.*

*Κοντόφθαλμοι ὄραματιστές, ἕνα δέν ἔχουν δάκρυ
γιὰ νά δεχθοῦν ἀνθρώπινα κάθε θρῆσιν χυδαία.*

Τό «παράδοξο» λοιπόν εἶναι πὼς ἡ κριτικὴ τοῦ Ρῶτα προαναγγέλλει, καί σ' ἕνα βαθμὸ ἐμπεριέχει, τίς ἀπόψεις ἀριστερῶν τοῦ Μεσοπολέμου πού ἀσχολήθηκαν μέ τὸν Καρυωτάκη (καί ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τὰ σημεῖα ἐκκίνησης γιὰ τὴ συζήτηση τοῦ 1955). Μέ τὴν πληροφορία πού καταθέτει ἡ Χ. Ντουνιά ἐκτίθενται (καί καλῶς) ὅσοι πέρασαν ἀπὸ αὐτὸ τό σημεῖο καί δέν ἀξιολόγησαν τὴ σημασία καί τὸν χαρακτήρα τοῦ περιοδικοῦ ὅπου δημοσιεύεται ἡ κριτικὴ τοῦ Ρῶτα. Φοβᾶμαι, ὅμως, πὼς ἡ πληροφορία δέν αἰτιολογεῖ τό συμπέρασμα πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀβασάνιστα διατυπώνεται. Περισσότερο ἀφορᾷ τὴ διερεύνηση τῆς διαμόρφωσης τῶν ἰδεολογικῶν δεδομένων καί αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων τῆς Ἀριστερᾶς τοῦ Μεσοπολέμου. Καί ἐδῶ, τὰ κείμενα τῶν «ἐν πλάνῃ» μελετητῶν τοῦ Καρυωτάκη ξαναφωτίζονται καί, ἴσως, ἔχουν ἀρκετὰ νά προσφέρουν στὴ σχετικὴ συζήτηση

Ἡ ἀμφισβήτηση τῶν ἀστικῶν ἀξιών

Γιὰ τελευταῖα χρόνια, ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία πλουτιστικὴ μέ δύο σημειώματα τοῦ Ἀνδρέα Ζευγᾶ, πού εἶναι τό ψευδώνυμο τοῦ Αἰμίλιου Χουρμούζιου τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὁ Χουρμούζιος εἶναι διευθυντὴς τῆς Νέας Ἐπιθεώρησης, ἡ ὁποία στὴν πρώτη περίοδό της (1928-1929) εἶναι ἡμεπίσημο περιοδικὸ τοῦ ΚΚΕ. Τό πρῶτο ἀπὸ τὰ σημειώματα παρουσιάστηκε στὴ *Χρονογραφία Κ.Γ. Καρυωτάκη* (1989) καί εἶναι μιά βιβλιοκρισία γιὰ τὰ *Ἐλεγεία καί Σάτιρες*, δημοσιευμένη πρὶν ἀπὸ τό θάνατο τοῦ ποιητῆ (*Νέα Ἐπιθεώρηση*, τχ. 3, 1928). Ἡ δευτέρη «εὐχάριστη ἐκπληξη» εἶναι μιά νεκρολογία τοῦ ποιητῆ (τχ. 8, 1928) ἀπ' τὴν ὁποία ἡ Χ. Ντουνιά παραθέτει ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα στό ἄρθρο της στόν *Μανδραγόρα* καί στό βιβλίο της (θά πρέπει νά παρατηρήσουμε πὼς ἐκκρεμεῖ ἡ παρουσίαση ὁλόκληρου τοῦ σημειώματος τοῦ Χουρμούζιου καί, ἐν παρόδῳ, ὅτι παραλείπει σάν καί αὐτὴ ἀδικοῦν μιά μακρόχρονη καί συστηματικὴ ἐργασία...).

Θά διαφωνήσω μέ τό συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγει

ἡ Χ. Ντουνιά, μέ βάση τό πρῶτο ἀπὸ τὰ ἐν λόγω σημειώματα: «Στίς ἀρχές τοῦ 1928, ἡ κριτικὴ τῆς Ἀριστερᾶς, μέσα ἀπὸ τό πρίσμα τῆς ἀμφισβήτησης τῶν ἀστικῶν ἀξιών, ἀξιολογεῖ θετικά τὰ *Ἐλεγεία καί Σάτιρες*». Ἄς ξεπεράσουμε πρὸν στιγμὴν τὴ γενίκευση «ἡ κριτικὴ τῆς Ἀριστερᾶς» καί ἄς δοῦμε τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ὁ Χουρμούζιος προσεγγίζει τὴν ποίηση τοῦ Καρυωτάκη. Κατ' ἀρχὴν, ξεκαθαρίζει πὼς «εἶναι ἀναμφισβήτητα ποιητὴς μέ ταλέντο». Ἀμέσως μετὰ, ὅμως, διαχωρίζει τὰ *Ἐλεγεία* ἀπὸ τίς *Σάτιρες* καί σημειώνει:

«Βέβαια, τὰ *Ἐλεγεία* του δέν ἔχουν τὴν ἀξίωση πὼς ἀντανακλοῦνε κάτι καινούριο ἀπὸ τό περιβάλλον πού ζεῖ ὁ ποιητὴς. Εἶναι, τό ἐναντίο, μιά ἀδιάσπαστη συνέχεια ἐνὸς τόνου μελαγχολικοῦ πού χρωματίζει τὰ μικροαισθήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἴσως νά ἰσχυριστῆ κανένας πὼς ὁ Κ. μοιρολογεῖ ὠραία [...]. Μά ἄδικα θά προσπαθῆσει ὁ ἀναγνώστης νά ξεδιαλύνει ἀπὸ μέσα στο πρῶτο μέρος τῆς συλλογῆς (ἐνοῶ τὰ «Ἐλεγεία») τὴ σταθερὴ καί βασικὴ αἰτία τῆς λύπης αὐτῆς. Θαρρεῖς πὼς κάθε τραγούδι εἶναι καί μιά στιγμιαία ἐντύπωση, χρωματισμένη μέ πένθιμο τόνο, γιὰ τὸ ἐπὶ τοῦ γουστάρει τοῦ ποιητῆ. [...] Ἐκεῖ ὅμως πού ὁ Καρυωτάκης πετυχαίνει πλέρια καί πού δείχνει πὼς ὅταν θέλει μπορεῖ νά 'χει κάθε προτέρημα πού τοῦ λείπει στὰ *Ἐλεγεία*, εἶναι οἱ *Σάτιρες* του».

Ἀπὸ τίς *Σάτιρες*, τώρα, ἐπισημαίνει τό «Στὸ ἀγαλμα...» καί παραθέτει τό πρῶτο [...] μέρος του. Καί, ἀκόμα, τὴν «ὠραία κοροΐδια τῆς Ἐἰς Ἀνδρέα Κάλβον ὠδῆς», τὰ «Ἀποστροφή» καί «Ὅλοι μαζί...» καί δέχεται πὼς «ὅταν θελήσει νά κυττάξει τὴ ζωὴ μέ ἄ ν θ ρ ὠ π ι ν ο μάτι, μᾶς δίνει πραγματικὲς εἰκόνες καί ὄχι ἀσθενικὲς φαντασίες, πού θά σθῆσουν μέ τό πρῶτο μετροφύλλημα...». Καί ὁ Χουρμούζιος τελειώνει τό σημείωμα παραθέτοντας ὁλόκληρο τὸν «Μιχαλιό», τό «ἀναμφισβήτητα καλύτερο τραγούδι τῆς συλλογῆς», καί παραθεῖ πὼς «ἡ χρησιμοποίησι κάποιου τύπου τῆς καθαρῆς ζημιῶνι περισσότερο τὴν αἰσθητικὴ τῶν ποιημάτων του παρά ἡ ἐξεζητημένη ρίμα».

Ὅπωςδήποτε, ἡ προσέγγιση τοῦ Χουρμούζιου δέν εἶναι «ἐχθρική». Ἀπέχει, ὅμως, ἀπὸ τὸ νά «ἀξιολογεῖ θετικά τὰ *Ἐλεγεία καί Σάτιρες*». Θετικά, μά καί οὐσιαστικά, τὰ ἔκρινε (τὴν ἴδια στιγμὴ) ὁ Κλέων Παράσχος καί λίγο ἀργότερα ὁ Τέλλος Ἄγρας. Παρ' ὅλ' αὐτὰ, εἶναι μάταιο νά ἐπιμείνουμε σέ αὐτὰ πού «δέν εἶδε» ὁ Χουρμούζιος καί εἶναι προτιμότερο νά ἀρκεστοῦμε σέ ὅσα κατέθεσε. Ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο ὁ Χουρμούζιος προσεγγίζει τὴν ποίηση τοῦ Καρυωτάκη εἰσάγει τὸν τεμαχισμό της καί προαναγγέλλει τίς μετέπειτα ἀπονευρωτικὲς διακρίσεις ὅπως «ὁ ἄλλος Καρυωτάκης» (Τάσος Βουρνᾶς, 1955) καί «ὁ πολιτικὸς Καρυωτάκης». Χαρακτηριστικὴ εἶναι καί ἡ ἀμχανία πού προκαλεῖ στόν Χουρμούζιο ἡ αὐτοκτονία τοῦ ποιητῆ, ὅπως καταγράφεται στὴ νεκρολογία του: «μέ μιά τραγικὴ ἀποφασιστικὴ, κάπως ἀτοίριαστη μέ τὸν μελαγχολικὸν τύπο τοῦ καθημερινοῦ ἰδανικοῦ αὐτόχειρα»...

*Αἰσθάνομαι τὴν πραγματικότητα μέ σωματικὸ πόνο.
Γύρω δέν ὑπάρχει ἀτμόσφαιρα, ἀλλὰ τεῖχη πού στε-*

νεύουν διαρκώς περισσότερο, τέλματα στά όποια θυθίζομαι όλοένα. Άναρχούμαι από τις αισθήσεις μου.

Ή παραμικρότερη ύπόθεση γίνεται τώρα σωστή περιπέτεια. Για νά πώ μιά κοινή φράση, πρέπει νά τήν διανοηθώ σέ όλη της τήν έκταση, στήν ιστορική της θέση, στίς αιτίες και τά αποτελέσματά της. Άλγεδρικές έξιιώσεις τά δήματά μου.

Ένας αντιπροσωπευτικός λυρικός...

Άς έρθουμε τώρα στό χώρο τών «συνοδοιόρων», όσων, δηλαδή, κατά καιρούς συνεργάστηκαν (ώς διανοούμενοι) μέ τό ΚΚΕ, κάποτε και μέ τά «ορθόδοξα» έντυπά του, και οί περισσότεροι ύπήρξαν συνεργάτες του σοσιαλιστικού περιοδικού *Σήμερα*. Έδώ ό κατάλογος είναι μακρύς και περιλαμβάνει σημαντικούς διανοουμένους (Κλ. Παράσχος, Φ. Μιχαλόπουλος, Άδ. Παπαδήμας, Π. Ταγκόπουλος, Ρ. Γκόλφης, Θρ. Καστανάκης...). Τά παράδοξα αρχίζουν νά πολλαπλασιάζονται μέ βάση τήν προηγούμενη ή μεταγενέστερη πολιτική τους ένταξη, τό είδος της σχέσης τους μέ τήν Άριστερά και τή διάρκειά της, τό πότε ακριβώς και για ποιά από τις συλλογές του Καρυωτάκη γράφηκε τό κάθε κείμενο, τό έντυπο στό όποιο δημοσιεύθηκε... Συνεχίζοντας, θά συναντήσουμε τό «άξεπέραστο παράδοξο» πού συνητά ή μελέτη του Τέλλου Άγρα (1933), ό όποίος, άπροσδόκητα, καταθέτει και πολιτικές παρατηρήσεις οί όποίες ξεπερνούν πολλούς άπ' τούς άριστερούς της έποχής, μά και μεταγενέστερους. Ένδιαφέρον έχει και ό τρόπος μέ τόν όποίο ό Άγρας άπαντά στήν παρέμβαση του Ν. Γιαννιού, πού είχε τόν ένδεικτικό τίτλο «Άυτοκτονίες από φιλολογία» (*Νέα Έστία*, τχ. 19-43, 1.10.1928, και στό έπόμενο τεύχος οί άπαντήσεις του Άγρα και του Κλ. Παράσχου).

Σ' αυτόν τό «χώρο» διανοουμένων έχουμε άρνητικές προσεγγίσεις πού κινούνται στή «γραμμή» του Ράτα (ό «ιστορικός σοσιαλιστής» Ν. Γιαννιός τήν τροποποιεί επί τό έλληνοπρεπέστερον), άδιάφορα ή τυπικά σημειώματα, μιά πλήρως αντιφατική —άλλά επί της ούσίας— κριτική του Φάνη Μιχαλόπουλου και, τέλος, τά κείμενα του Κλέωνος Παράσχου. Ό κριτικός μάς έχει ειδοποιήσει ήδη από τό 1921, όταν γράφει για τά *Νηπενθή* (ούσιαστικά ή πρώτη ένασχόληση της κριτικής μέ τόν Καρυωτάκη).

Οί νύξεις του ήταν όξύτερες και διορατικές τόσο για τήν «ούσία» («ποιητής “άνεξάρτητος”, κατορθώσας ν' άποφύγει τελείως σχεδόν [...] και αυτήν άκόμη, τήν όχι γόνιμον κατά τή γνώμη μας παλαμικήν επίδρασιν [...] είναι ποιητής “προσωπικός”»), όσο και για τή «μορφή». Έτσι, όταν καταπιάνεται μέ τά *Έλεγεία και Σάτιρες*, λίγο μετά τήν έκδοσή τους (*Κυριακή του Έλεύθερου Βήματος*, 15.1.1928), μάς δίνει ένα από τά πιο έγκυρα κείμενα πού έχουν γραφεί για τόν Καρυωτάκη. Μεσολαβεί ή κριτική του Ράτα και ό Παράσχος άπαντά από τή *Νέα Έστία* (Β', 30, 15.3.1928): «Ό Καρυωτάκης δέν είναι μόνο ό καλύτερος ποιητής της γενιάς του, άλλ' από τούς τρεις τέσσερις καλύτερους πού έχουμε [...] μερικά ποιήματα της νεόφαντης συλλογής του δέν συναντώνται συχνά όχι μόνον στή δική μας αλλά και σέ όποιαδήποτε ξένη ποίηση». Και ό Παράσχος συνεχίζει βάλλοντας εϊθέως κατά του Ράτα και του περιοδικού *Έλληνικά Γράμματα*:

«Νιχιλισμός λοιπόν; Έμιά βέβαια. Μόνον τά βρέφη και οί παλιμπαιδες είναι αισιόδοξοι. Σέ όση άφθονία κι άν πουλούν όρισμένα πρατήρια ιδεαλιστικών περιοδικών τήν αισιοδοξία [...]. Ό Καρυωτάκης είναι ένας άπελπισμένος νιχιλιστής. Ένας άπελπισμένος σάν όλους όσους αντίκρισαν στήν ούσία της τή ζωή, και δέ θέλουν (ή δέ μπορούν) νά ξεγελούν τόν έαυτό τους».

Τί νά σου πώ φθινόπωρο, πού πνέεις από τά φώτα της πολιτείας και φτάνεις ως τά νέφη τ' ούρανού; Έγμνοι, σύμβολα, ποιητικές, όλα γνωστά από

πρώτα, φυλλοροούν στήν κόμμη σου τά ψυχρά άνθη του νοϋ.

Ή άποψη «της Άριστεράς»

Ύπαινιχθηκα ήδη πώς διαφωνώ και μέ τόν τρόπο μέ τόν όποίο ή Χριστίνα Ντουνια άξιολογεί τά δύο σημειώματα του Χουρμούζιου, ως τήν «κριτική της Άριστεράς» (του 1928 και, έμμέσως, ως τήν πιο έγκυρη για όλο τόν Μεσοπόλεμο). Ή πρώτη μου ένσταση άφορά τήν εύκολία μέ τήν όποία ξεπερνιώνται τά κείμενα τών υπόλοιπων άριστερών ή «συνοδοιόρων». Ή δεύτερη άφορά τό εύρος της «εκπροσώπησης» πού συνεπάγεται τό γεγονός πώς ό Χουρμούζιος είναι διεθυντής της *Νέας Επιθεώρησης*. Ή βαρύτητα της άποψής του είναι δεδομένη, αλλά νομίζω πώς δέν δικαιολογεί μιά άπλουστευτική άναγωγή. Οί «άπόψεις της Άριστεράς» σέ μικρό βαθμό ταυτίζονται μέ τά (συνήθως) βραχυδία έντυπά της και, ακόμα πιο λίγο, μέ τις άπόψεις τών μελών τών συντακτικών τους επιτροπών, τά όποια άλλάζουν κάτω από τις γνωστές συνθήκες. Άλλωστε, και ό ίδιος ό Χουρμούζιος, λίγο μετά, θά θεωρηθεί ένας από τούς κυριότερους «έχθρους» τών *Νέων Πρωτοπόρων* (έπίσημο περιοδικό του ΚΚΕ στή δεκαετία του '30).

Μέ όλ' αυτά δέν θέλω νά σχετικοποιήσω κάθε ένδειξη και νά ίσοπεδώσω μεγέθη και πρόσωπα. Άπλως προσπαθώ νά διαχωριστώ από τήν αντίληψη (τήν όποία δέν χρεώνω στή Χ. Ντουνια, άν και κάποτε δείχνει νά φλερτάρει μαζί της) ότι προϋπήρχε «άποψη της Άριστεράς» τήν όποία διεμήνευαν οί εκάστοτε «ύπεύθυνοι». Και άν αυτό παύει νά ισχύει (τουλάχιστον στά βασικά) για τό ΚΚΕ μετά τό 1931, τήν ίδια έποχή έχουμε τήν περιπέτεια τών τροτσικιστικών όργανώσεων και ή γενίκευση συναντά νέα προβλήματα.

Άν, παρ' όλ' αυτά, χρειάζεται νά «βρούμε» τήν άποψη της Άριστεράς του Μεσοπολέμου άπέναντι στον Καρυωτάκη —έν είδει μέσου όρου— θά πρότεινα τό κείμενο του Τεύχρου Άνθία (έφ. *Ύπαλληλική*, επίσημο όργανο της «Συνομοσπονδίας Δημοσίων Ύπαλλήλων Έλλάδος», από 7.9.1928 σέ πέντε συνέχειες). Ό κυπριακής καταγωγής ποιητής είναι «στρατευμένος» αλλά όχι «επίσημος διανοούμενος», χάρει ιδιαίτερης εκτίμησης άνάμεσα στους άριστερούς της έποχής και μάλιστα ύπήρξε ταυτόχρονα συνεργάτης τών *Νέων Πρωτοπόρων* και του *Λυτρωμού* (τροτσικιστικών άποκλίσεων) άπολαμβάνοντας μιά ιδιότυπη άσυλία. Τό κείμενό του έμπεριέχει κάποιες από τις σταθερές πού διαπερνούν τις άπόψεις όλων τών τάσεων της Άριστεράς (έργατισμός...), χρονικά τοποθετείται στό μέσο

της περιόδου και είναι γραμμένο μετά την αυτοκτονία του Καρυωτάκη. Ο λόγος του βρίσκεται κοντά στον κομματικό, αλλά δεν διαθέτει τη γνωστή αυτοβεβαιωτική του «επάρκεια», με αποτέλεσμα, μέσα από τις εμφανείς ρωγμές του, να εισβάλλει ή πίκρα για την «ματαιώση» της γόνιμης συνάντησης. Ο Άνθις προσπαθεί να μιλήσει, ταυτόχρονα, ως άριστερός της εποχής και ως «εκπρόσωπος»:

«Ο Καρ. με την τέττα του διαπαιδαγώγηση και νοοτροπία, δέ μας χρειαζότανε, μ' όλο πού ελπίζαμε σιγά-σιγά να τον δούμε σε μιά άλλη στρατά, τή στρατά της σημερινής Έπαναστατικής Τέχνης, πού προχωρεί με τό γέλιο για τον άγώνα και την αναγέννηση [...]. Άλλά πέστε μου, σās παρακαλώ, ή ποίηση του Κ., με την πεσσιμιστική, τή νιχιλιστική και σκεπτικιστική της μορφή, τί ώθηση μπορούσε να δώσει; Νά μās ξεκάνει όλους μιά και καλή, να μās κάνει σκιές κινούμενες μέσα στη ζωή [...]. Δεν μπορεί ν' άρνηθεί κανείς πώς ό Κ. [...] πονούσε καθώς αισθανότανε την καταπίεση και τό μαρτύριο της σάπιας κοινωνίας μας. [...] Δεν του άρεσε νάνε "γραφιάς". Γιατί δεν έπαναστάτησε; Γιατί δεν έγινε εργάτης, τέλος πάντων, ένώνοντας την τύχη του με τούς άλλους προλετάριους; Μήπως φοβότανε την δυστυχία; Ο Πικρός, ό Φίτσος, ό Νικολαΐδης, ό Κορδάτος, ό Πουλόπουλος κτλ., δεν είναι λιγότερο διανοούμενοι».

Σύμβολα εμείναμε καιρών πού άπάνω μας βαρύνουν.
 άλλτοι γρίφοι πού μιλούν μονάχα στον έαντό τους,
 τάφοι πού πάντα με άνοιχτή χρονολογία προσμένουν.
 γράμματα πού δεν έφτασαν ποτέ στον προορισμό τους.

Μετά τον αντιδογματισμό...

Όπως σωστά έπισημαίνει ή Χριστίνα Ντουινά, άν στη δεκαετία του '20 τό ιδεολογικό πλαίσιο του ΚΚΕ (άσαφές, αντιφατικό, αλλά σ' έναν μεγάλο βαθμό άνοιχτό και, όπωσδήποτε, υπό διαμόρφωση) έπιτρέπει στον Χουρμούζιο να αξιολογήσει (όριακά βέβαια...) την ποίηση του Καρυωτάκη, μέσα από ένα σχήμα «άμφισβήτησης των άστικών αξιών», με την έκδοση των περιοδικών *Πρωτοπόροι* (1930-1931) και *Νέοι Πρωτοπόροι* (1932-1936) ή ίσοπεδωτική (πλέον) προβολή των «θετικών αξιών» και ή έπιτακτική αναζήτηση του «Πλαστουργού» (πού θα τίς ενσάρκωνε) ύπονομεύει τίς (ύπαρκτές) δυνατότητες για «γόνιμες συναντήσεις». Η «έπαγγελία» (της άδύνατης επανάστασης...) θα μετατραπεί σε «άπαγγελία» και κάθε «άπόκλιση» θα ταυτιστεί με τά φαινόμενα «παρακμής» (του κόσμου πού πεθαίνει...). Έξαιρέσεις ύπήρξαν αλλά δεν εύδοκίμησαν και οι όποιες έστίες αντίστασης δεν απέκτησαν αξιόλογα έρείσματα, με αποτέλεσμα να μήν μπορούμε να μιλήσουμε για μιά άλλη, έναλλακτική, έκδοχή της Άριστεράς του Μεσοπολέμου.

Αυτή ή εικόνα είναι γνωστή σε γενικές γραμμές και σχεδόν κοινά άποδεκτή, παρά τίς επί μέρους διαφωνίες. Τό βιβλίο της Χ. Ντουινά έρχεται να τή φωτίσει και να την εμπλουτίσει με ένδιαφέροντα και πολλές φορές άποκαλυπτικά στοιχεία. Άναμφισβήτητα, προσθέτει, σίς ήδη ύπάρχουσες, μιά έργασία με σημαντικό όγκο και βάρος. Η έκδοση μάλιστα και του δεύτερου τόμου με τή διβλιογραφική καταγραφή της ύλης των λογοτεχνικών περιοδικών της Άριστεράς του Μεσοπολέμου θα ολοκληρώσει έναν κύκλο έρευνας.

Κατά τή γνώμη μου, κάπου εδώ θα πρέπει να κλείσει και ένας κύκλος συζήτησης. Κύκλος, πού, για να τό πώ σχηματικά, είχε ως κέντρο του την Άλεξάνδρα Άλαφούζου («έπίσημος» κριτικός των *Νέων Πρωτοπόρων* και «εισηγήτρια» του σοσιαλιστικού ρεαλισμού), τίς συνέπειες των άπόψεων πού ανέλαβε να εφαρμόσει και τά άδιέξοδά τους. Σήμερα, πού ό (έτεροκαθοριζόμενος...) αντιδογματισμός έχει υπερβεί κατά πολύ τά όρια της «άναγκαίας φάσης», ή έπιμονή στο «ξετίναγμα» των γνωστών δογματικών άπόψεων παύει να είναι «πολλαπλώς άποδοτική» και, κάποτε, καταντά ύπεκφυγή. Νομίζω πώς περιττεύει ή επανάληψη και του «διδασκικού» ερωτήματος: «Ποίος θυμάται την Άλεξάνδρα Άλαφούζου;» Ένδιαφέρον θα είχε να αναρωτηθούμε γιατί δεν θυμόμαστε τον Φιλύρα, τον Ζάρο και τον Στέρη ή τον Λαπαθιώτη, την Πολυδούρη και τον Καΐσαρα Έμμανουήλ. Με άλλα λόγια, άρκει ή περιγραφή της θριαμβευτικής εισόδου της «γενιάς του '30» και, ταυτόχρονα, της άμνησίας, της καθυστέρησης, του βολονταρισμού και της άδιαλλαξίας της Άριστεράς. Η διερεύνηση της καμπής πού συνιστά τό πέρασμα από τή δεκαετία του '20 στην έπόμενη προβάλλει περισσότερο αναγκαία και ώριμη. Υπενθυμίζω μερικά από τά τόσα σημαντικά γεγονότα πού συσσωρεύονται σ' αυτή τή χρονική στιγμή: τέλος του κινήματος του δημοτικισμού, Έλεγγεια και Σάτιρες και αυτοκτονία του Καρυωτάκη, Έλεύθερο Πνεύμα του Θεοτοκά και Στροφή του Σεφέρη, έγκατάσταση της ζαχαριαδικής ήγερσίας, άπομάκρυνση των «παράδοσιακών» στελεχών και διανοουμένων του ΚΚΕ και συγκρότηση των ομάδων της άριστερής αντιπολίτευσης. Η Χ. Ντουινά έπισημαίνει τον μεταβατικό χαρακτήρα της περιόδου αυτής και διακινδυνεύει μιά (συζητήσιμη) θέση:

«Μετά την αυτοκτονία του Καρυωτάκη ή καθαίρεση του Πικρού κομματικός ύπεύθυνος των *Πρωτοπόρων* - τέλος 1931| ύπογραμμίζει τό όριστικό κλείσιμο της δεκαετίας του '20. Τήν πικρή και άπαισιόδοξη κριτική ματιά του αυτόχειρα ποιητή και των πεζογράφων του περιωρού έρχεται να αντικαταστήσει ή προγραμματική αισιοδοξία και ή επαναστατική ρητορική του θετικού ήρωα».

Έκτοτε, πολλά μεσολάβησαν, ένας μεγάλος κύκλος της Άριστεράς έκλεισε και μιά μεγάλη «γενιά», αυτή του '30, ολοκλήρωσε τή (φυσική τουλάχιστον) διαδρομή της. Φθάσαμε, ήδη, στην πλημμυρίδα του σύγχρονου (και θετικού...) άντι-ήρωα.

Κύριε, Κύριε, και τό τέρραϊν του Παραδείσου
 όπου θα παίζουν cricket οι όπαδοί Σου.

ΣΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΤΑΚΗ ΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

του Δημήτρη Πλατανίτη

Ἡ ἔνταξή του

Ἡ ποιητική παραγωγή τοῦ Τάκη Σινόπουλου ἐκτείνεται σέ διάστημα περίπου τριάντα χρόνων, ἀπό τό 1951 ὡς τό 1982,¹ ἔτος ἐκδοσης, μετά τό θάνατό του, τῆς ποιητικῆς του σύνθεσης *Τό γκριζο φῶς*. Μέ μιά τομή τό 1964, ὅποτε ἐκδόθηκε *Ἡ Ποίηση τῆς Ποίησης*, διακρίνουμε δύο περιόδους μέ διακριτικό κριτήριο τόν ἐντονότερο προβληματισμό τοῦ ποιητῆ γιά τήν ποιητική γραφή κατά τή δεύτερη περίοδο.

Χρονολογικά ἐντάσσεται στους ποιητές τῆς πρώτης μεταπολεμικῆς γενιάς. Ἀπό θεματική ὁμως ἀποψη — ἀλλά καί ἀπό αἰσθητική ἐν μέρει — παρουσιάζει ἰδιομορφίες καί διαφορές. Τό κοινωνικό καί πολιτικό κλίμα μέσα στό ὁποῖο κινεῖται ἡ ποίηση τῶν περισσότερων ἐκπροσώπων τῆς γενιάς αὐτῆς, ἀρχικά μέ τίς ἐξάρσεις καί τίς ἐλπίδες γιά κοινωνική ἀλλαγὴ καί πρόοδο καί στή συνέχεια μέ τήν ἀπογοήτευση, δέν μπορούμε νά ποῦμε ὅτι εἶναι πολύ οἰκείο στόν Τάκη Σινόπουλο. Ὡστόσο καί ἀπό τήν ποίηση τοῦ Σινόπουλου δέν λείπουν ἐντελῶς οἱ κοινωνικοπολιτικές αἰχμές. Ἀλλά τό γνώρισμα αὐτό εἶναι περιστασιακό καί ἀνήκει σέ κλίμακα γενικότερη, πράγμα πού τοῦ ἀφαιρεῖ τήν ἀμεσότητα καί τήν ὀξυτήτα τῆς σαφοῦς ἰδεολογικῆς τοποθέτησης. Παρά τήν ἐπιφυλακτικότητα καί τήν ἀποστασιοποίηση, ὅσον ἀφορᾷ τή σαφή πολιτική τοποθέτηση στήν ποίησή του, δονεῖται συχνά ἀπό ἀνθρωπιστικές ἀνησυχίες καί ὑποβάλλει τίς σχετικές ἀξίες ἐγκαταμεγνύοντάς τες μέσα σέ γενικότερο πλαίσιο, ὅπου κυριαρχεῖ σχεδόν ἀποκλειστικά τό θέμα τοῦ ἔρωτα, τῆς μοναξιάς καί τοῦ θανάτου.

Ἄν, λοιπόν, ὁ ποιητής εἶναι ἐπιφυλακτικός καί συγκρατημένος στίς πολιτικές καί ἰδεολογικές ἀναφορές τίς σχετικές μέ τό κλίμα τῆς μετεμφυλιακῆς περιόδου, δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἀπολιτικός. Καί στά ποιήματα τῆς πρώτης περιόδου — ἡ πρώτη του ποιητική συλλογή *Μεταίχιμο* (1951) ἔχει ἐμφανῆ τά σημάδια τῆς τραγωδίας τῆς Κατοχῆς — ἀλλά καί στά ἐπόμενα ἔργα του ὁ ποιητής συ-

κινεῖται ἀπό τά πολιτικοκοινωνικά συμφραζόμενα τῆς ἐποχῆς του. Μόνο πού αὐτά τά ἀνάγει σέ σφαῖρα περισσότερο ἀνθρωπιστική, λιγότερο πολιτική, ἀλλά ἰδιαίτερα συναισθηματική. Ὁ ἀνθρωπισμός του στέκεται στό περιθώριο τῶν πολιτικῶν ἰδεολογιῶν, ἀφήνοντας ἔτσι τόν ἀναγνώστη νά κάνει τούς προσωπικούς του συσχετισμούς. Τέτοια ποιήματα εἶναι π.χ. «Ἐκεῖνος ὁ Φίλιππος», «Ὁ καιόμενος», «Ὁ ἐπιζών», «Ἐνα τετράδιο τοῦ 1944», «Σκουπίδια ἀπό μιά κατάθεση», «Νυχτερινός μονόλογος», «Ἄσκημος καιρός»² κ. ἄ. Σέ ἓνα μόνο συνθετικό του ποίημα, *Τό χρονικό* (1975), ξεσπάει ὀρμητικά καί ἀσυγκράτητα — ἀλλά πάντοτε συγκαλυμμένα γιά λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητας³ — σέ ἠχηρά πολιτικά καί ἀντιδικτατορικά ραπίσματα μέ τίς ἀποδοκιμασίες καί τή γελοιοποίηση τῆς ἀνθρωποφαγικῆς νοστοροπίας τῶν δικτατόρων. Ὅπως ἴσως, ὁμως, καί στό εὐρύτερο σῶμα τῆς ποίησης τοῦ Σινόπουλου συχνά διακρίνονται ψήγματα ἀνθρωπισμοῦ, πού μόνο σέ ἓνα ὑπερπολιτικό κοινωνικό ἰδεῶδες θά μπορούσαν νά ἐνταχθοῦν.

Σέ πολύ γενικές γραμμές οἱ ἀνθρωπιστικές ἀξίες πού δηλώνονται ρητά ἢ ὑπαινικτικά εἶναι τό δικαίωμα τῆς ζωῆς, τῆς ἐλευθερίας, τοῦ ἔρωτα, ἡ ἀπόλαυση τῆς φύσης, ἡ ἐπικοινωνία, ἡ συναδέλφωση, ἡ συντροφικότητα κ. ἄ. Αὐτά διασχίζουν τήν ποίησή του σάν ρεύματα ἄλλοτε ἐπιφανειακά καί ἄλλοτε ὑπόγεια. Ἐκτός ἀπό τόν ἔρωτα καί τή χαρά τῆς ζωῆς σπάνια τά παραπάνω ἀποτελοῦν πηγές ἐμπνεύσης καί ποιητικά κέντρα. Ὡστόσο ἀρδεύουν τήν ποίησή του.

Ἐτσι, μπορούμε νά σημειώσουμε ὅτι ἡ ποίηση τοῦ Τ. Σινόπουλου τοποθετεῖται μέσα στό κλίμα τῆς πρώτης μεταπολεμικῆς γενιάς, ἀλλά ὁ κοινωνικός της χαρακτήρας εἶναι συγκρατημένος.

Οἱ ἐσωτερικές, καθαρά ποιητικές διαφορές του ἀπό τούς ἄλλους ποιητές τῆς γενιάς ἐντοπίζονται στά γενικά χαρακτηριστικά πού ἀποδίδει στή γενιά αὐτή ἡ Σόνια Ἰλίνσκαγια: στήν ποίηση τοῦ Τ. Σινόπουλου δέν παρατηροῦμε «τήν ἀμεσότητα καί τήν ὀξυτήτα στίς ἀντιδράσεις, [...] τίς διαρκῶς ἐναλλασσόμενες ἐμπειρίες μιᾶς ἐξαιρετικά ἐντο-

νης και τραχιᾶς ιστορίας». ⁴ Καί μάλιστα, κατά τήν Ἰλίνσκαγια, ἡ ποιητική αὐτή γενιά «δέν ἀναπλάθει ἀπλῶς τήν ιστορική ἀτμόσφαιρα, διεισδύει, μ' ἕναν τρόπο, πού πολύ τήν ξεχωρίζει, στόν ψυχικό κόσμο, στίς πηγές τῶν ψυχικῶν ἐρεθισμῶν». ⁵ Ἀσφαλῶς δέν μπορούμε νά ἰσχυριστοῦμε κάτι τέτοιο γιά τήν ποίηση τοῦ Σινόπουλου, ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις. Ἡ ποίησή του διαγράφει διαφορετικό βεληνεκές καί στοχεύει ἄλλους στόχους — πάντοτε μέ τίς ἐπιφυλάξεις πού ἀναφέραμε.

Ἄλλά ἡ ποίηση τοῦ Σινόπουλου ἀντιδιαστέλλεται καί ἀπό μιᾶ ἄλλη ἄποψη: ἡ τεχνική του διαφέρει ὡς πρός τούς νεωτερισμούς καί τίς διαρκεῖς ἀναζητήσεις νέων τρόπων ἔκφρασης. Καί αὐτό τό τελευταῖο ἀποτελεῖ ἀσίγαστη μέριμνα καί ἀγωνία τοῦ Σινόπουλου, πού διακρίνεται καθαρά στήν ποίησή του καί ὁμολογεῖται ρητά μέσα σ' αὐτή. Καί γίνεται μάλιστα συχνά, αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἀγωνία τῆς ποιητικῆς γραφῆς, ποίηση. ⁶ Ἀντίθετα, γιά τήν ποίηση γενικότερα τῆς πρώτης μεταπολεμικῆς γενιάς ἡ Σόνια Ἰλίνσκαγια παρατηρεῖ ὅτι ἐπιδιώκει «ὄχι τόσο παράτολμες ἀναζητήσεις νέων ποιητικῶν τρόπων», ἀλλά ἐκμεταλλεῖται ἤδη γνωστές, δοκιμασμένες μορφές. ⁷ Πρέπει ὅμως νά συμπληρώσουμε — πρός ἀποφυγήν παρεξήγησης — ὅτι καί οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἄλλους ποιητές τῆς ἴδιας γενιάς ἀναζητοῦν στή συνέχεια νέους τρόπους ἔκφρασης καί ἐξελίσσονται καί ἀπό αὐτή τήν ἄποψη — χωρίς βέβαια αὐτό νά γίνει ἡ κύρια καί ἀγωνιώδης μέριμνά τους, ὅπως στόν Σινόπουλο.

Ὁ ὑπαρξισμός, ὡς κοσμοθεωρία καί στάση ζωῆς, ἀλλά καί ὡς συναισθηματική τάση, καθῶς καί ὁ ὑπερρεαλισμός μπολιάζουν τά κατοπινά χρόνια τήν ποίηση ὅλης τῆς γενιάς, δίνοντας σ' αὐτή γνωρίσματα κοινά ὡς πρός τά θέματα (: μοναξιά, ἄλλοτριώση, αἴσθηση τῆς ἀτομικῆς ἀδυναμίας, παραλογισμός τῆς σύντομης ἀνθρώπινης ζωῆς κλπ.) καί ὡς πρός τά κυρίαρχα συναισθήματα (: θλίψη, πίκρα, ἀπελπισία, ἀπόγνωση). Ἀπό αὐτά προκύπτει καί ἡ ιδιόρρυθμη στάση ζωῆς, πού ἐκλύεται ἀπό τήν ποίηση αὐτή: ἀδεδαιωτότητα, ἀπάθεια καί ἀποξένωση. ⁸ Χαρακτηριστικοί ἔκπρόσωποι: Μ. Σαχτούρης, Γιάννης Ρίτσος, Τίτος Πατρικίος, Γιάννης Δάλλας, Τάσος Λειβαδίτης, Ἄρης Ἀλεξάνδρου, Μηνᾶς Δημάκης, Ἄρης Δικταῖος, Τάσων Ἰωαννίδης, Τάκης Σινόπουλος κ. ἄ.

Οἱ χαρακτηριστές τῆς ποίησής του

Ἐρωτας, μοναξιά, θάνατος

Ἡ ποιητική παραγωγή τοῦ Σινόπουλου ἀπηχέει μέ τόν δικό της τρόπο τόν ἐλληνοϊταλικό πόλεμο, τήν Κατοχή, τή μεταπολεμική καί μετεμφυλιακή Ἑλλάδα καί τήν περίοδο τῆς δικτατορίας. Τά ιστορικά ἔχνη εἶναι ἐμφανέστερα στίς πρώτες καί στίς τελευταῖες δημιουργίες του.

Τά γενικά θεματικά κέντρα ἀπ' ὅπου ἐκπέμπεται ἡ ποίησή του εἶναι τρία: ὁ ἔρωτας, ἡ μοναξιά καί ὁ θάνατος. Ἄν καί αὐτά ἀποτελοῦν κοινούς τόπους τῆς ποίησης γενικά, στήν περίπτωση τοῦ Σινόπουλου διαποτίζουν ὅλη τήν ἔκταση τῆς ποίησής του, κυριαρχοῦν δυναστικά καί ὁ πρωταγωνιστικός ρόλος τους ὑποβαθμίζει τά λοιπά στοιχεῖα. Δέ θά ἦταν ὑπερβολή νά πούμε ὅτι πολλά ποιήματά του (καί συνθετικά, ὅπως ὁ *Νεκρόδειπνος*) μπορούν νά χαρακτηριστοῦν μικρές τελετές θανάτου καί μαζί μοναξιάς καί ἔρωτα. Γιατί καί τά τρία αὐτά κέντρα συμπορεύονται καί

ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ποιητική μελέτη καί ἀνάλυση θανάτου, ἔρωτα καί μοναξιάς ἔρχονται καί ἐπανερχονται. Καί αὐτά τά στοιχεῖα-κέντρα ἰσορροποῦν μέ ἀξιοθαύμαστο τρόπο, ἀλληλοδιεισδύουν καί εἶναι δύσκολο νά διακρίνει κανεῖς ποῖο ἀποτελεῖ πηγή γιά τά ἄλλα κάθε φορά, ποιά ἀπορρέουν ἀπό ποῖο.

Ὁ θάνατος στόν Σινόπουλο δέν εἶναι τρομακτικός. Οἱ ἀναφορές γίνονται λιτά καί ἐπικεντρώνεται ἡ προσοχή σέ στοιχεῖα πού περιβάλλουν τό γεγονός τοῦ θανάτου. Μέ ἄλλα λόγια, ὅ,τι ὑποβάλλει τό θάνατο ψυχολογικά, ὅ,τι τόν ἐξυπονοεῖ, ὅ,τι τόν συμβολίζει καί τόν συνδέει καί τόν θυμίζει σκηνογραφεῖται λιτά καί ὑπαινικτικά. Δέν περιγράφεται αὐτούσια καί ἄμεσα.

Ἄλλά ὁ Σινόπουλος δέν εἶναι πεισιθάνατος. Δέν γοητεύεται ἀπό τήν εἰκόνα τοῦ θανάτου. Ἀγαπά μέ πάθος τή ζωῆ καί γι' αὐτό τήν ἀντιπαρθέτει διαρκῶς στό θάνατο: γιά νά ἀναδείξει ἀντιστικτικά τήν ὁμορφιά τῆς πρώτης καί τήν ἀσχήμια τοῦ δεύτερου. Ἀναντίρρητα ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου τόν ἀπασχολεῖ τυραννικά καί ἡ τυραννία αὐτή κάθε φορά ἐκπορεύεται ἀπό συγκεκριμένο γεγονός, πού μετουσιώνεται ποιητικά μέσα σ' ἕναν χώρο πού περιβάλλεται ἀπό τό θαῦμα τῆς ζωῆς.

Ἐπειδή ὁ θάνατος εἶναι τίς περισσότερες φορές ὑπαινικτικός, δέν εἶναι οὔτε μονοσήμαντος οὔτε μονοδιάστατος. Ἀλλάζει διαρκῶς προσωπεῖα, πού ἔχουν κοινά χαρακτηριστικά τῆς τέρησης, τήν ἄρνηση ἢ τήν ἔλλειψη τῆς ζωῆς ἢ τό τέλος τοῦ ἔρωτα. Ὁ θάνατος τοῦ ἔρωτα μάλιστα εἶναι ἡ πιό ὀδυνηρή ἀπ' ὅλες τίς μορφές τοῦ θανάτου. Ἀπό τά πολυάριθμα πρόσωπα-σύμβολα τοῦ θανάτου σημειώνουμε μερικά πού ἐπανερχονται συχνότερα: ξερά, ἄνυδρα καί βραχῶδη τοπία, σπασμένα ἀντικείμενα, ἀκρωτηριασμένα σώματα, εἰκόνας φυσικῆς καταστροφῆς, ἡ δίψα, κάθε ἔλλειψη, ἡ ἐρωτική ἀπογοήτευση, σιωπηλά καί ἀκίνητα πρόσωπα, φθαρμένα καί καμένα ἀντικείμενα, ὀδυνηρές ἀναμνήσεις, τό φῶς τοῦ Σεπτεμβρίου κ. ἄ.

Ἡ μοναξιά τυλίγει ὄχι μόνο ἄξενους χώρους, ἀλλά καί πολυπύρσωνες σκηνές, προπάντων ὅταν τίς προκαλεῖ ἡ ἀνάμνηση καί ἡ νοσταλγία ἀγαπημένων προσώπων. Τά πρόσωπα περνοῦν σιωπηλά, σέ μιᾶ μονόκλωνη σειρᾶ, χωρίς νά ἐπικοινωνοῦν. Μέ τίς ἀναμνήσεις χαμένων προσώ-

1. Ἀναφερόμαστε στίς χρονολογίες ἐκδόσης τοῦ πρώτου καί τοῦ τελευταίου ποιητικοῦ βιβλίου του.

2. Δές *Συλλογή I*, ἐκδ. Ἐρμῆς, 1976, σ. 27, 107, 187, 235, γιά τά τέσσερα πρώτα ἀντιστοιχῶς, καί *Συλλογή II*, ἐκδ. Ἐρμῆς, 1980, σ. 32, 34, 36 γιά τά τρία τελευταῖα.

3. Ὁ ποιητής ἀναφέρεται στήν ἀπανθρωπιά τῆς δικτατορίας τῆς 21ης Ἀπριλίου καί προσπαθεῖ νά παρακάμψει τίς Συμπληγάδες τῆς λογοκρισίας.

4. Σόνια Ἰλίνσκαγια, *Ἡμοῖρα μιᾶς γενιάς, Συμβολή στή μελέτη τῆς μεταπολεμικῆς πολιτικῆς ποίησης στήν Ἑλλάδα, μεταφραστική ἐπιμέλεια Μήτσος Ἀλεξάνδρου*, ἐκδ. Κέδρος, 1976, σ. 10.

5. Ὁ.π. σ. 10-11.

6. Δές π.χ. *Ἡ ποίηση τῆς Ποίησης*. Περισσότερα δές στό Δημήτρης Πλατανίτης, *Τρία Δοκίμια γιά τόν Τάκη Σινόπουλο*, ἐκδ. Σμίλη, 1989, τό δοκίμιο «Ἡ ἀγωνία τῆς ποιητικῆς γραφῆς».

7. Σόνια Ἰλίνσκαγια, ὁ.π. σ. 11.

8. Πρὸβλ. Σόνια Ἰλίνσκαγια, ὁ.π. σ. 41 ἐπ.

9. Ὁ.π. σ. 118 ἐπ.

πων ὁ ποιητής ἐπιζητεῖ νά καταλύσει τή μοναξιά. Τό θάνατο καί τή μοναξιά —πού εἶναι αἰσθησιολογία— πασχίζει νά τούς μετουσιώσει σέ τέχνη, δηλαδή σέ ζωή καί διάρκειά. Ἀλλά ἡ ἀμφιβολία γιά τό ἀποτέλεσμα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας γεννᾷ στενοχώρια καί κάποτε ἀπελπισία.¹⁰

Ὁ ἔρωτας, ἡ μοναξιά καί ὁ θάνατος λειτουργοῦν μέ πολλαπλές σχέσεις μεταξύ τους. Ὁ ἔρωτας σκοπεύει στήν κατάλυση τῆς μοναξιάς καί τήν ὑπερνίκηση τοῦ θανάτου. Ὁ θάνατος καταργεῖ τόν ἔρωτα καί ἐπιβάλλει ξανά τή μοναξιά. Ἡ μοναξιά, τέλος, προκαλεῖ, ξυπνάει τόν ἔρωτα καί ἀποτελεῖ πρόγερση τοῦ θανάτου —πού εἶναι ὁ θρίαμβος τῆς μοναξιάς.

Οἱ νεκροί

Ὅτι ἡ ποίηση τοῦ Σινόπουλου προέρχεται ἀπό προσωπικά διώματα γίνεται πασιδῆλο ἀπό τίς ἀλλεπάλληλες ἀναφορές ὀνομάτων νεκρῶν συντρόφων τοῦ ποιητῆ στόν ἑλληνοϊταλικό καί στόν ἐμφύλιο πόλεμο. Οἱ ἀναφορές-μνημόσυνα στούς νεκρούς συντρόφους γίνονται λιτά, μέ μόνο τό ὄνομα ἢ μέ μιά σκληρή, ἀποτροπιαστική λέξη-εἰκόνα, ἕνα φριχτό κάθε φορά ἄστραμμα τῆς μνήμης:

— «Κάθε ποίημα συναξάρι νεκρῶν» (Τό Χρονικό, σ. 30).

— «Ποιός ἔμπασε τόν Πορετσάνο ἐδῶ καί τόν;

Τό μούτρο του ἕνας δράχος ξαφνικά» (Τό Χρονικό, σ. 33).

— «Ὁ Κίμωνας πάντα κλειστός τό πρόσωπο ἀπερίγραπτο γεμάτο χαρακιές» (Τό Χρονικό, σ. 35).

— «Τό γόνατο τοῦ Φίλιππου νά τρέμει πάνω στά χώματα καθώς κρατοῦσε ἀπό τήν πλάτη τόν Ἀλέξανδρο — τό πρόσωπο του Φίλιππου ἄσπρο σάν» (Τό Χρονικό, σ. 38).

— «Ἦρθε ὁ Σαρρῆς, ὁ Τσάκωνας, ἦρθε ὁ Φαρμάκης, ὁ Τορέγας, ὁ» (Νεκροδελτιος, σ. 17).

Ὁ ἐφιάλτης τῶν νεκρῶν τόν ἀναγκάζει κάποτε νά ξεσπάσει: «Καί τέλος πάντων πρέπει νά τελειώνω κάποτε μ' αὐτούς τούς νεκρούς ἔτσι πού συνεχῶς ἀξοφᾷνουν κατάντησα αὐτό νεκροταφεῖο» (Τό Χρονικό, σ. 26).

Ἡ λιτανεῖα τῶν νεκρῶν περνᾷ ἀποσπασματικά ἀπ' ὅλα τά ἔργα του.

Ἡ γλώσσα

Ἄν ἡ ποίηση ἀσκειῖται καί λειτουργεῖ μέσα σέ διαρκή ἀμύνα καί ἀναζήτησι, στόν Σινόπουλο ἡ φροντίδα αὐτή γίνεται πάθος καί ἀγωνία. Ἀρχικά καί μέχρι τήν ἐκδοσὴ τοῦ Ἡ Ποίηση τῆς Ποίησης (1964), ἡ γλώσσα του εἶναι ἀπλῶς καλοδουλεμένη, ἀλλά λιτή συνεχῶς, μέ λυρικές ἐξάρσεις καί ὑπερρεαλιστικές ἐκλάμψεις. Ποτέ ὅμως πλήρως ὑποταγμένη στό ὑπερρεαλιστικό κίνημα. Θά μπορούσαμε νά τήν παραλληλίσουμε, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, μέ τή γλώσσα τῶν Προσανατολισμῶν τοῦ Ἑλύτη. Μέ ἐκπληκτικές ὑπερλογικές συζεύξεις λέξεων, λυρικές εἰκόνες, ὑποβλητική ἀτμόσφαιρα, μουσικές παρηχήσεις: γλώσσα ἐντυπωσιακά ποιητική, πού τείνει νά ξεπεράσει τά σύνορα τοῦ κόσμου τούτου. Γιατί ὁ Σινόπουλος μπαίνει ἀπό τήν ἀρχή στόν κόσμον τοῦ ὄνειρου: μέ τό ἕνα πόδι στόν κόσμον τῆς λογικῆς καί μέ τό ἄλλο στόν κόσμον τοῦ παραλόγου. Ἐτσι, προδιαγράφεται πρωταρχικά ἡ ποιητική του μοῖρα καί φυσιογνωμία καί κατὰ συνάφεια ἡ γλώσσα τῆς ποίησής του:

«Καμιά φορά μέσα στό ὄνειρο οἱ λέξεις» (Ἡ Ποίηση τῆς Ποίησης, στό Συλλογή I, σ. 316). Ὁ ποιητής δηλώνει πολλές φορές καθαρά τόν ἀγῶνα του μέ τή γλώσσα: «Μονάχος μέ τή μοναξιά μου καί τίς λέξεις μου ἀγωνίζομαι νά συναρμολογηθῶ νά ἴδω ἕνα πρόσωπο πού νά ταιριάζει μέ τό πρόσωπό μου» (ὁ.π., Συλλογή I, σ. 318-9). Καί πύό κάτω: «Οἱ λέξεις ματωμένες γεννήθηκαν ταιρίαξαν τρέμοντας κοιτάζοντας ἡ μιά τήν ἄλλη. Τότε τὰ σύννεφα ἔφυγαν μεμιάς ἀπ' τό μυαλό» (ὁ.π., σ. 319).

Μετά τήν ὀριακή Ποίηση τῆς Ποίησης, ἡ γλώσσα του ἀρχίζει νά γίνεται περισσότερο ἐπαναστατική καί προβληματική, γιά νά κορυφωθεῖ —σάν ἀγωνία καί προβληματισμός μᾶλλον παρά σάν ποιητικό ἐπίτευγμα— στό Νεκροδελτιο (1972) καί στό Χρονικό (1975). Τό ἀκοίμητο πάθος του ξεσπάει σέ ἀπελπισμένες κραυγές, πού ὑπερβαίνουν τά ὄρια τῆς ποίησης: «Δημιουργώντας/καί ὄχι ἀποπατώντας» (Τό Χρονικό, σ. 19). Οἱ τολμηρές φράσεις ἀποκαλύπτουν ἀγανάκτηση, περιφρόνηση, ἀηδία καί ὀργή γιά κάθε μορφῆ γλωσσικῆς κατάχρησης. «Νά πελεκήσω πέτρες», ἐπαναλαμβάνει δύο φορές στό Χρονικό (σ. 27).

Γλωσσικές ἀπόπειρες γιά ὑπέρβαση τῶν ὀρίων, ἀκατάπανστη δοκιμασία μέ τίς λέξεις, αὐτοαναφορές, αὐτοὑποδείξεις καί αὐτοσυστάσεις —ἄφρονες προπάντων στό Χρονικό— ὑποκρύπτουν αἰσθησιολογία ἀνικανοποίητου, ἀμφιβολία ἐκφρασης, ὑποψία ὅτι πάντοτε θά μένει ἔξω ἀπό τό ποίημα ἕνας τεράστιος χῶρος, πού ὁ ποιητής θά τόν ἤθελε μέσα στό ποίημά του.

Ἀπό ὁμολογίες τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ μαθαίνουμε —εἶναι ἐξάλλου εὐδιάκριτο στήν ποίησή του— ὅτι ἐπηρεάστηκε ἀπό τήν τόλμη τῆς γλώσσας τοῦ Κλώντ Σιμόν (Ὁ Δρόμος τῆς Φλάνδρας), ἀπό τόν Τζ. Τζόυς (Ὁδυσσεύς) καί τόν δικό μας Στρατῆ Τσίρκα (Ἡ Λέσχη).¹¹

Συνοπτικά οἱ γλωσσικές ιδιορρυθμίες στόν Σινόπουλο εἶναι: 1. Ἐλλειπτικές καί ἀτελεῖς φράσεις προκλητικά διακοπτόμενες —π.χ. «Νά ὁμολογήσω πῶς (ἔτσι μεσημεριάτικα). Ἄσε καλύτερα» (Τό Χρονικό, σ. 27). 2. Τολμηρές συζεύξεις λέξεων, πού περιφρονοῦν τή λογική τῆς καθημερινότητας —π.χ. «ὁ φύλακας ἀπό τή μέση καί πάνω χιτίζεται στό ἰσόγειο τῆς νύχτας» (Τό Χρονικό, σ. 75). 3. Ἀσύνδετες φράσεις - προτάσεις. 4. Δυνατές, ἀπροδόκητες ἀντιθέσεις. 5. Ἀπότομες σημασιολογικές μεταπτώσεις —π.χ. «θυμῆσου ὀνόματα καί σπῖτια. Πότε βρεθήκαμε σέ κείνο τό πηγάδι;» (ὁ.π. σ. 49). «Δέν ὑπάρχει ἀπόγευμα θάλασσα» (ὁ.π. σ. 51). — «Παγίδες δόκανα καταπαχτές πού δέν τίς ἤξερες δέντρα καί μισοσκότεινα ἀποσπάσματα ἡ τελευταία ζητωκραυγή» (ὁ.π. σ. 54). 6. Πλαστές λέξεις. 7. Πληθώρα κύριων ὀνομάτων γυναικείων καί ἀνδρικών. 8. Λέξεις - σύμβολα: πόρτα, νύχτα, θάλασσα, δράχος κ.ἄ.π. 9. Πολλές ἐπαναλήψεις. 10. Ἐλλειψη ἢ σπανιότητα σημείων στίξης κλπ.

Τό ὄνειρο

Ἡ αἴσθησι τοῦ ὄνειρου δέν εἶναι σπάνια στήν ποίηση καί μάλιστα στήν ποίηση τῶν νεωτερικῶν ποιητῶν. Χαρακτηριστική καί ἐκτυπη ἡ περίπτωση τοῦ Μίλτου Σαχτούρη, Ἐδῶ, ὅμως, ἀναδύονται ἀνατριχιαστικά ὄνειρα-θρίλερ, μέ

διαμελισμούς σφμάτων: θυμίζουν πίνακες του Πικάσο και του Νταλί. Τό όνειρο γίνεται δηλαδή εφιάλτης. Στόν Σινόπουλο τό όνειρο αποτελεί ατμόσφαιρα μαγείας, μέσα στην όποία τά πράγματα και τά πρόσωπα υπάρχουν άπλως ή μεταλλάσσονται όνειρικά. Δέν λείπουν κάποτε και οι έφιαλτικές σκηνές.

Ό ποιητής συνειδητά επιδιώκει τήν έπίφαση του όνειρου: «...σειρές άπ' όνειρα σε πρόχειρες σημειώσεις...» (Νυχτολόγιο, σ. 12). — «Περνώνας άπό τό ένα όνειρο ό άλλο» (Νυχτολόγιο, σ. 35). — «Καμιά φορά μέσα στ' όνειρο οι λέξεις φωτίζονται άπό ένα παράξενο φως αλλάζουνε ρυθμό και σημασία» (Η Ποίηση τής Ποίησης, Συλλογή I, σ. 316).

Άλλά τό όνειρο στην ποίηση του Σινόπουλου δέν είναι άφηρημένη και γενική αίσθηση χωρίς συγκεκριμένο προσδιορισμό. Υπάρχουν συστατικά πού συνιστούν ειδικές δομές, προσδιορισίμες, μέ έπαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά: τίς όνειρικές δομές. Θά κατονομάσουμε άπλως τίς βασικότερες άπό αυτές, γιατί ή αναλυτική παρουσίασή τους θά επιμήκυνε τό άρθρο αυτό δυσανάλογα.¹² άπότομες μεταλλαγές (αίφνιδιες εμφανίσεις και εξαφανίσεις προσώπων ή πραγμάτων), μεταμορφώσεις ανθρώπων, ζώων και πραγμάτων, σιωπή, άκηνοσία, έρημιά κ.ά.

Μέ τίς όνειρικές δομές επιτελείται άπό τόν ποιητή όνειρική σκηνοθεσία μέ υποβλητικά αισθητικά αποτελέσματα.

Όπως είναι φυσικό, ό δέκτης τής ποίησης αυτής περνάει αυτόματα άπό τό επίπεδο τών σημαινότων (τών λέξεων) στό επίπεδο τών σημαινομένων, όπου λειτουργούν κυρίως όπτικές και άκουστικές εικόνες. Οι εικόνες αυτές συγκροτούν τίς όνειρικές δομές κατά κύριο λόγο.

Ό χρόνος

Στήν όνειρική ψευδαισθηση συμβάλλει περισσότερο ίσως άπό τίς όνειρικές δομές ό όνειρικός χρόνος. Στόν Σινόπουλο παρουσιάζεται σε πολλαπλά επίπεδα, χωρίς τάξη, χωρίς προτεραιότητα. Ό χρόνος τεμαχίζεται και αναδιατάσσεται δηλαδή, χωρίς νά δηλώνεται αυτή ή αναδιάταξη. Χάνει έτσι τή συνοχή του, ίσοπεδώνεται και γίνεται μη χρόνος: δέν υπάρχει πριν και μετά. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Νεκρόδειπνου και του Χρονικού, όπου τά χρονικά επίπεδα περιπλέκονται άκατάπαυστα και ό χρόνος καταργείται ή μεταβάλλεται σε διαρκές παρόν. Η αντίληψη αυτή του καταργημένου ή ίσοπεδωμένου χρόνου είναι πολύ χαρακτηρισική στα όνειρα — και αυτό άποτελει κοινή έμπερία.

Ό χώρος

Οί ποιήλες καταστάσεις και τά ύποτυπώδη άφηγηματικά γεγονότα τής ποίησης του Σινόπουλου τοποθετούνται σε κλειστούς, άγχωτικούς χώρους ή σε τοπία άγωνα, άξενα, βραχώδη και άνυδρα. Όπωσδήποτε υπάρχουν ποιήματα πού αναπτύσσονται σε χώρους ειδυλλιακούς, σε εύλογημένες στιγμές τής φύσης. Παράλληλα, όμως, ή μνήμη έγκατασπείρει στοιχεία άντιθετικά, χώρους ρημαγμένους, βραχώδεις και αίχμηρούς, τά θλιβερά ύπολείμματα τής έγκατάλειψης ή τής άδιαφορίας και τής καταστροφικής μανίας του άνθρώπου. Η ζεύξη αυτή παρατηρείται μόνιμα σχεδόν.

Κατά κανόνα οι χώροι είναι άνώνυμοι, άγνωστοι. Άναφέρονται όμως και πολλά τοπωνύμια τής ιδιαίτερης πατρίδας του ποιητή, πόλεις τής Ελλάδας και συχνά τό Σούνιο. Μέ τήν άνωνημία ό ιδιόμορφος ποιητικός χώρος ξεπερνάει τόν τοπικιστικό χαρακτήρα και γίνεται καθολικός, παγκόσμιος. Ταυτόχρονα άναγνωρίζει ό άναγνώστης τυπικούς χαρακτηριστές τής ελληνικής τοπιογραφίας: ειδυλλιακούς και άγονους, κατάφυτους και βραχώδεις, ζωντανούς και έγκαταλειμμένους χώρους. Μιά πετυχημένη σκηνογραφία για τά ποιητικά δρώμενα μέ πρωταγωνιστή τόν έρωτα, τή μοναξιά και τό θάνατο.

Όλοι οι χαρακτηριστές τής ποίησης του Τάκη Σινόπουλου μπορούν νά άποδοθούν έπιγραμματικά μέ μία δυναμική αντίθεση — σφερικής καταγωγής — όπου (οί χαρακτηριστές αυτοί) συνθέτονται άξεδιάλυτα και λειτουργούν μέ πολλαπλές, άμοιβαίες σχέσεις: «Χρυσό σκοτεινιασμένο φως».¹³

10. Δές π.χ. τά ποιήματα τής συλλογής Έλένη (1957) — τά ίδια και στην Συλλογή I, σ. 141-153.

11. Δές Νυχτολόγιο, έκδ. Κέδρος, 1978, σ. 50 έπ., 99.

12. Λεπτομερής άνάλυση υπάρχει στό Δημήτρης Πλατανίτης, Τρία δοκίμια για τόν Τάκη Σινόπουλο, έκδ. Σμίλη, 1989.

13. Νεκρόδειπνος, σ. 17.

Πλανόδιον

ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 1997

ΧΡ. ΡΟΥΜΕΛΙΟΤΑΚΗΣ: 6 έπι ποιήματα # Σ ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ: Πρωτοεξ έπος # Κ. ΡΙΣΣΕΝΗΣ: 6 έπι ποιήματα # Δ. ΝΑΡΤΟΣ: 6 έπι ποιήματα # Δ. ΤΕΡΣΕ: Πέντε ποιήματα # ΕΑ ΚΑΝΑΝΗ: 6 έπι ποιήματα # Ε. ΚΑΡΑΦΩΤΗΣ: 6 έπι ποιήματα # Κ. ΒΑΛΙΑΝΟΣ: 6 έπι ποιήματα # Γ. ΚΑΡΑΓΕΡΤΙΟΥ: 6 έπι ποιήματα # Γ. ΖΩΓΡΑ: 6 έπι ποιήματα # Τ. ΚΑΠΕΡΝΑΡΟΣ: 6 έπι ποιήματα # Δ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ: 6 έπι ποιήματα # Ν. ΚΑΡΑΒΙΤΗΣ: 6 έπι ποιήματα # Π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ: 6 έπι ποιήματα # ΑΓΝΗ ΣΤΡΟΥΜΠΟΥΛΗ: 6 έπι ποιήματα # ΣΤ. ΚΑΡ

Τ Ο Μ Ε Γ Α Β Α Ν Τ Α Ν Ι Ο Ν

Α Γ Ν Ω Σ Τ Ο Σ

Ήμερολόγιον Έγκλεισμού

ΚΙΑΝΑΚΗΣ: 6 έπι ποιήματα # Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ: 6 έπι ποιήματα # ΑΓΓ. ΚΑΝΟΠΟΥΛΟΣ: 6 έπι ποιήματα # ΕΝ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΙ: 6 έπι ποιήματα # Γ. ΓΟΥΡΟΣ: 6 έπι ποιήματα # Ν. ΛΑΖΑΡΗΣ: 6 έπι ποιήματα # ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥΔΗΣ: 6 έπι ποιήματα # ΛΑΜΠΡΗΣ: 6 έπι ποιήματα # Φ. ΤΕΡΣΕΚΗΣ: 6 έπι ποιήματα # ΠΑ. ΣΤΑΚΑΣ: 6 έπι ποιήματα # CHR. WOLF: 6 έπι ποιήματα # ΧΡ. ΡΟΥΜΕΛΙΟΤΑΚΗΣ: 6 έπι ποιήματα # ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: 6 έπι ποιήματα # ΑΝ. Ν. ΚΕΣΜΕΤΗ: 6 έπι ποιήματα # Δ. ΔΑΛΚΟΣ

* Εφημερίδα - κομπάρσοι: Δ. ΤΕΡΣΕ

25

ΕΚΠΛΗΞΗ ΚΑΙ ΑΡΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ Λ. ΜΑΒΙΛΗ

του Μιχάλη Τσιανίκα

Ας αρχίσουμε με την έννοια της αλήθειας. Ο Μαβίλης τή θεωρεί «πικρή». Τό τονίζει αυτό ιδιαίτερα και στο ποίημα «Sansâra» («τήν πίκρα τής Ἀλήθειας νά θυθίσεις», σ. 136), καθώς επίσης και στο ποίημα «Υπεράνθρωπος» («καί ἄ θρείς πού ὁ πόνος εἶναι ἡ μόνη ἀλήθεια», σ. 147). Παρ' ὄλο πού ἡ ἀναζήτηση τής ἀλήθειας εἶναι πικρή καί ὀδηγεῖ στήν ἐμπειρία τοῦ θανάτου, αὐτό δέν ἐμποδίζει τόν ποιητή νά ἐπιμένει στήν ἀναζήτησή της, ὅπως τό διαβάζουμε διατυπωμένο καί πάλι στόν «Υπεράνθρωπο»: «Τήν ἀλήθεια ἀκατάπανστα ἀναζήτα». Καί γιατί ἀραγε ἡ ἀλήθεια εἶναι πικρή; Γιατί πολλές φορές εἶναι ἡ παρουσία τοῦ πύ ἐφήμερον, αὐτοῦ πού ξεγελά, εἶναι τό ἴδιο «τῆς ἀλήθειας τό σκοτάδι», ἀφού: «Ὁ κόσμος εἶναι πλανερὸ μαγνάδι» («Ἀνεμόμυλος»: 136). Καί ὅταν πρόκειται γιά τίς χαρές τῆς ζωῆς δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό «εἶδωλα», γιατί ἡ πραγματική ζωή εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τοῦ καημοῦ καί «καημός εἶναι ἡ ἀλήθεια» («Εἶδωλα»: 144).

Ἡ σχέση ἀλήθειας-θανάτου διαφαίνεται ἔμμεσα καί στό ὠραῖο ποίημα «Ὀνειρο» (σ. 139), ὅπου γίνεται χρήση τῆς ἀλληγορικήσ παρουσίας τριῶν μαυροφορεμένων, μέσα σέ νυκτωμένο δάσος, μέ ἓνα λυχνάρι. Τό ἐγώ πάντα μᾶς ἔρχεται μέσα ἀπό τή νύχτα. Μόλις πλησιάζουν τόν ποιητή, μιά ἀπό αὐτές σβήνει τό λυχνάρι, ξυπνᾷ ὁ ποιητής γιά νά διαπιστώσει τήν πικρή ἀλήθεια τοῦ θανάτου τοῦ ἀδερφοῦ του: «Τήν ἴδιαν ὠρα ἐσδύστηκε ὁ ἀδερφός μου!».

Αὐτοί εἶναι γενικά κάποιοι στοχασμοί τοῦ ποιητῆ γιά τή σχέση ζωῆς καί ἀλήθειας καί σχετίζονται ἄμεσα καί μέ κάποιες ἤδη γνωστές φιλοσοφικές του ἐπιλογές. Ὁ ποιητής λοιπόν τελικά θρῶσεται συμπιεσμένος ἀνάμεσα σέ δύο ἀμφίδρομες τάσεις τῆς σκέψης, γιά νά μὴν πούμε ἀντιφατικές: Ἀπό τή μιά ὀφείλει νά κυνηγᾷ τήν ἀλήθεια καί ἀπό τήν ἄλλη ἔχει ἀποφασίσει ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ἡ ἀλήθεια αὐτή ὀδηγεῖ στήν πύ πικρή ἐμπειρία τοῦ θανάτου. Ὑστερα ἀπό τή διαπίστωση αὐτή δέν εἶναι καθόλου παράξενο πού ὁ ποιητής ἐπιλέγει τελικά νά θυθιστεῖ στήν κατάσταση ἐκείνη πού ὀδηγεῖ κάπου πέραν τῆς ζωῆς ἢ τῆς ἀλήθειας, κάτι πού τόν ὀδηγεῖ πύ κοντά στό νυρδᾷ-

να, ὅποτε οὔτε ἐπιθυμεῖ οὔτε θέλει κάτι. Αὐτή τήν ἀμελητέα κατάσταση ὁ ἴδιος κάποτε τήν ταυτίζει μέ τήν ἴδια τήν έννοια τοῦ «εἶναι», ὅπως φαίνεται δηλωμένο στό ποίημα «Ἀνεμόμυλος» (σ. 136): «Τοῦ εἶναι μᾶς ἐξύπναες μιά λαχτᾶρα νά γλιτώσουμε ὅλα μας τά πάθια». Στά ἴδια συμπεράσματα καταλήγει ὁ ἴδιος καί ὅταν ἀκόμη πρόκειται γιά τόν ἔρωτα, τόν πραγματικό ἔρωτα, ὁ ὅποιος πρέπει νά μᾶς θυθίζει σχεδόν σέ ἓνα εἶδος ἀνυπαρξίας. Καί αὐτή τήν κατάσταση, τοῦ ὄντως ἔρωτα, ὑποχρεωτικά, τήν ἀντιστρατεύεται βέβαια ὁ πόθος πού «δέν χορταίνει ὅσο κι ἂν φάει» («Ἐρωσ καί Θάνατος»: 135), καί τόν ὅποιο ὁ ποιητής τελικά ἀποστρέφεται.

Καί ἡ φύση; Ὑπάρχει ἀπό μόνη της καί μιᾷ ἀπό μόνη της, ὡς βούληση αὐτόνομη, καί γιά τό λόγο αὐτό ἀνεξάρτητη ἀπό συνθήκες πού θά μπορούσαν νά τή μεταβάλουν ὡς τέτοια. Μέσω τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος «μορφοποιεῖ τίς φιλοσοφικές του θεωρίες» (Ζαρογιάννης: 93). Ὅποτε καί ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση πρέπει νά γίνει «φύση», νά ἐπιστρέψει στήν πύ «ὀργανική» τῆς κατάστασης, σέ ὅ,τι δίνει τέλος στίς φοβερές καί πολύμοχθες ἀντιπαράθεσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς σέ ὅλα τά ἐπίπεδα, ἀπό τά πύ πρακτικά ὡς τά πύ ὑψηλά. Πῶς, ὅμως, θά γίνει αὐτό; Μέ τήν ἀναζήτηση τῆς ἀποκαλυπτικῆς λάμψης μιάς ὀλοκληρωτικῆς ἀπόρριψης καί τελικά μέσα ἀπό τόν ἴδιο τό θάνατο (πού τελικά γιά τόν Μαβίλη σφραγίζεται μέ τόν πύ ἔμπρακτο ἠρωισμό). Ἐκεῖ βέβαια συναντᾷ ὀριστικά ὁ ποιητής τή φύση, γίνεται «φύση» ὁ ἴδιος. Τό σολωμικό πρότυπο τῆς φύσης ἀκολουθεῖ βέβαια τόν Μαβίλη, ἀλλά ἔχουμε γιά μεγάλη διαφορά: Ἡ φύση στόν Σολωμό εἶναι τό ἐπαρκές ἐκείνο πλαίσιο μέσα ἀπό τό ὅποιο συντελοῦνται οἱ πύ συγκλονιστικές συνθέσεις, ἀλλά ὡς συνύπαρξη τῶν ἀντιθέτων («Γιά κοῖτα κεί χάσμα σειμοῦ θαθιά στόν τοῖχο πέρα / Καί βγαίνουν ἄνθια πλουμοστά καί τρέμουν στόν ἄερα», σ. 232). Στόν Μαβίλη τέτοιο ἀντίστοιχο χάσμα (ὡς συνθετική πύλη τῶν ἀντιθέτων) δέν μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτό καί, ἐκτός ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, δέν ἀποδέχεται τήν ὀργανική σύνθεση τῶν πύ ἀντιπάλων καταστάσεων.

Θά μείνει λοιπόν μετέωρος. Καί τοῦτο φυσικά ἀνιχνεύ-

εται «έξανθηματικά» και στίς ίδιες τίς γλωσσικές επιλογές του Μαβίλη. Έτσι, για να δώσουμε εδώ μόνο ένα παράδειγμα, στο ποίημά του «Αμίλητα», αφιερωμένο στην μητέρα του, και σχολιάζοντάς το ο ίδιος σε γράμμα του προς τον Κ. Θεοτόκη, καταλήγει:

«Γιά τούτο μπορώ να σ'α γράψω και να σ'α στείλω μάλιστα, έσ'α που εισάστενε τόσο καλός μαζί μου, ένα σονέτο που έσύνθεσα σιμά στο προσκέφαλό Της μιά νύχτα από τίς φοβερές που άγρυπνούσαμε μαζί. — Άναισθησία ή υπεραισθησία; Δέν ξέρω» (σ. 132).

Είναι παράξενο αλήθεια να άμφιταλαντεύεται στο σημείο αυτό ο ποιητής ανάμεσα στην «άναισθησία» και «υπεραισθησία», όταν, στο πλαίσιο αυτό, και οι δύο παραπάνω λέξεις μάς οδηγούν σε έρμηνευτικές άπορίες. Η χρήση της λέξης άναισθησία ξαφνιάζει εδώ, όταν κανείς διαβάσει το σχετικό ποίημα, όπου γίνεται λόγος για «άγάπη», «δάκρυα», «αίμα», «τρόμου άνατριχίλα» κλπ., δηλαδή για κάθε άλλο παρά άναισθησία πρόκειται. Άλλά και η λέξη «υπεραισθησία» δημιουργεί περισσότερα προβλήματα, γιατί χρησιμοποιείται αντί της υπερευαισθησίας (υπεραισθησία αναφέρεται σε δερματικές κυρίως ευαισθησίες). Έχεινο φυσικά που μάς ενδιαφέρει εδώ είναι η άμφιταλάντευση του ποιητή ανάμεσα στίς πιό άντιπαλες επιλογές και κάποτε ίσως οι άκαταστάλακτες άμβολίες του. Ο Σπύρος Μελάς μίλησε για τίς «μεταπτώσεις» του Μαβίλη (σ. 622). Ο Σωτήρης Σκίτης θεωρεί ότι ο ποιητής «παρασύρεται από τον πειρασμό της φιλοσοφικής γνώσης και μπλέκει μέσα στο Λαβύρινθο της έμπειρικής έπιστήμης», οι όποιες είναι «έκ διαμέτρου ενάντιες άπ' ό,τι άποτελεί την ουσία της ποίησης» (σ. 626). Και δέν θά μπορούσε να ήταν διαφορετικά για κάποιον ποιητή που είναι θυθισμένος στίς πιό δυνατές φιλοσοφικές άνησυχίες, αλλά φροντίζει έπιμελώς να διαφυλάξει την προσωπικότητά του «άρραγή», όπως τό θέτει ο Καραντώνης, και έχει να άφομοιώσει μέ τον πιό συμπαγή τρόπο «τόν ένθουσιώδη έθισμό του Φίχτε» (Καραντώνης: 622), την «ύπακοή» στον ήθικό νόμο του Κάντ και την πίστη προς τον θάνατο και την άνυπαρξία του Σοπενχάουερ (Φουρβίτης: 670).

Σ' αυτή τη «λευκή πολιτεία» έπιμένει να φτάσει ο Μαβίλης, που είναι και τό δύσκολο κνηγή της πιό άκατόρθωτης χίμαιρας, ιδίως μάλιστα όταν — όπως άκράδαντα τό δηλώνει ο ίδιος — αλήθεια, ώραίο και ήθικό πρέπει να συμπέσουν. Πώς θά συμπέσουν όμως, όταν η μεγαλύτερη επένδυση του νεότερου ποιητικού λόγου υπήρξε η πιό σκοτεινή επιχείρηση να διαχωριστούν οι τρείς αυτοί χώροι, έπεξεργαζόμενοι τίς έσωτερικές τους διαφορές ως την πιό άπόλυτη άλληλοάρνησή τους; Σνήθως στο πλαίσιο του μοντερνισμού, όταν κάποιος καλλιτέχνης αρχίζει να μιλά για τό ώραίο, άντιστρατεύεται την αλήθεια, τό ήθικό, τον «νόμο» και φυσικά τον ήθικό νόμο. Κάπως έτσι τό έννοει και ο Μπατάιγ, όταν σημειώνει: «Η όμορφιά που έγείρει τό τραγούδι της είναι η παράβαση του νόμου, η παράβαση της άταγερσης, και αυτή είναι επίσης η ουσία της *souveraineté*» (Bataille: 134). Αυτή λοιπόν την καλλιτεχνική άνύψωση που αυτόματα σχεδόν επικαλείται

και την «ήθική» άνταρσία δέν θά τη συναντήσουμε στην ποίηση του Μαβίλη. Άντίθετα όλα άνυψώνονται, άλλα μέσα στο πλαίσιο του «ήθικού νόμου». Τό διαβάζουμε αυτό διατυπωμένο ξεκάθαρα στο διπλό ποίημα, αφιερωμένο στον φιλόσοφο Κάντ (σ. 150):

Στόν Κάντ

Ζεις Τιθωνός άγέραστος κι όπου φανείς ροδίζει
Μιά Χαραυγή που τέσ ψυχές και τ' Άπειρο φωτίζει.

Στόν ίδιο

Άπάνωθέ σου έχαιρουσουν τον άστρωμένο αϊθέρα
Και μέσ στα φύλλα της καρδιάς τον ήθικό τό νόμο:
Κείνος φανό σε δέχτηκε στον άπειρό του δρόμο,
Σ' έκαμε τούτος για τ' έμάς παντοτεινό πατέρα.

Τούτη η τρομακτική πνοή της «ήθικής τελείωσης» περνά μέσα από τά ποιήματα του Μαβίλη, άλλα τελικά τό πληρώνει ακριβά μιά και τον αφήνει σαν χτυπημένο από παραλυσία, διαποτίζει τό έργο και τη ζωή του μέ τη σταματημένη άβεβαιότητα και τον άναγκάζει στην πιό βασανιστική δυστοκία. Άπό την άποψη αυτή ο θάνατός του είναι και τό πιό ολοκληρωμένο του ποίημα, η πιό έμπρακτη τελική σύνθεση, άλλα ίσως έτσι εξηγείται επίσης και η «πολύκροτος μετριοφροσύνη του», όπως εύστοχα τό έθεσε ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου (σ. 630).

Προτιμά λοιπόν την ενδιάμεση μεταρσίωση, τό «πέταγμα» στην πιό άμελητέα άτμόσφαιρα, γιατί τό νιώθει ότι αυτή είναι η θέση του στην Ιστορία. Δέν είναι θέμα καν έπιλογής και ο ίδιος σχεδόν δέν αισθάνεται πιεσμένος να πάρει κάποια θέση. Είναι ο μοιραίος και μοναδικός μονόδρομος που μόλις σκαπετά προς τη ράχη του αιώνα του, που ολοκληρώνει τον αιώνα του. Και εδώ, στη ράχη πάνω του αιώνα, ο ποιητής στέκεται και ψυχανεμίζεται και κάποτε δέν άποφασίζει.

Η άλλη πλαγιά ίσως είναι πολύ άπτόμη, όταν μάλιστα πίσω σου ξεδιπλώνεται τό μονοπάτι που χάραξε ένας Σολωμός, ενώ μπροστά σου προαναγγέλλονται οι μεγαλύτερες ποιητικές θύελλες, μερικές έχουν ήδη συντελεστεί από καιρό στην Εύρώπη. Και ο Μαβίλης βασανίζεται από την παρουσία του Σολωμού, στα ποιήματά του και έξω από αυτά, η έπιλογή του σονέτου από την άποψη αυτή είναι η καλύτερη άμυνα, γιατί μπορεί να τον πάει πολύ πίσω άλλα και πολύ μπροστά: «Είναι κάτι *primitif* (Dante και σύγχρονοί του) μέσα σε μιά τεχνοτροπία μοντέρνα», δηλώνει συγκεκριμένα, σχολιάζοντας κάποιον στίχο από ένα σονέτο του (σ. 188). Για τό λόγο αυτόν ίσως η καλύτερη κριτική φράση που διατυπώθηκε για τον Μαβίλη μάς έρχεται από τον Παλαμά, όταν τονίζει:

«Έτσι ο Σολωμός γερασμένος πέθανε στο νησί του. Μά γέννησε τό Μαβίλη» (Γιάκος: 653). Μέ την έννοια αυτή η ευθύνη του Μαβίλη δέν είναι μικρή ούτε μικρό τό χρέος του, και ποιητικά θά τό πληρώσει ίσως πανάκριβα. Έμμεσα τό δηλώνει πολλές φορές και ο ίδιος και σε συνδυασμό μέ άλλα παραπλήσια «καθήκοντα», τον οδηγούν στην πιό φοβερή άπραξία: «Κ' έτσι συσσωρεύονται άκατάπανστα τά ήθικά χρέη στο σβέρκο μου άπάνου και μέ πλακώνουν», δηλώνει συγκεκριμένα σε γράμμα του στον

Ἄνδρέα Κεφαληνό (σ. 184). Στέκεται λοιπόν στή ράχη τοῦ τρομεροῦ ποιητικοῦ βουνοῦ καί σάν νά στοχάζεται, σάν νά ξεχνιέται. Αὐτό κάποτε ἔχει φοβερές συνέπειες καί στίς πιό πρακτικές ὥρες τῆς ζωῆς του. Ὁ ποιητής ἴσως τελικά τό πληρώνει καί μέ τήν ἴδια του τή ζωή. Διαβάζουμε συγκεκριμένα αὐτά πού προηγήθηκαν λίγα μόλις λεπτά πρὶν σκοτωθεῖ ὁ ποιητής στό Δρίσκο, ἔτσι ὅπως τὰ διηγήθηκε αὐτόπτης μάρτυς:

«Ἡ μάχη βαστάει ἀκόμα κι αὐτός ξάφνου στάθηκε σύρραχα κι ἀκάλυπτος ἔστριψε κατά τὰ Γιάννενα, πού ἦταν κείνες τίς ὥρες τυλιγμένα μέ παχειά αἰθάλωτή πάχνη. Κάθισε ἐπίμονα, λές κι ἤθελε μέ κάποια δύναμη ἀπόκρυψη νά τή διώξει. [...] Ὁ Μαβίλης ἀφαιρέμενος ἔτσι δά ἀγναντεύει». (Ἀνδριόπουλος: 551)

Αὐτή τελικά ὑπῆρξε ἡ ποιητική ἀλλά καί ἡ βιολογική μοῖρα τοῦ Μαβίλη: ἡ μοιραία ἐξιδανίκευση πού μοιάζει καί μέ παντελή ἀφαίρεση, τό χρέος γιά τήν ἀναζήτηση τῆς πιό ἐξαυλωμένης ὠραιότητας. Καί αὐτό μπορεῖ κανεῖς νά τό διαπιστώσει πιό πολύ ἂν προσπαθήσει νά ἀνιχνεύσει, π.χ., τόν σαρκικό ἠδονισμό τοῦ Μαβίλη. Καί στό σημεῖο αὐτό ἐπίσης ὅλα φαίνονται σάν ξαφνικά σταματημένα, κάποτε λίγο ἀνολοκληρώτα, σέ πείσμα τοῦ Παλαμᾶ πού ὑπερβολικά ἐπέμενε ὅτι:

«Πῶς ρουφήσαμε τούς σπαρταριστούς ἀπό ἐρωτικό μεθύσι στίχους τοῦ "Εἰδυλλίου", πῶς ξαναψιθυρίζαμε τίς λαμπρόηχες δροσοστάλαχτες στροφές τοῦ "Λουτροῦ", ἐμπνευσμένες ἀπό ἕναν πλατωνικό ἠδονισμό, σαπφικῶν ὠραιολάτρη στίχους, χτυπημένον ἀπό Πετράρχη!» (σ. 8)

Διαβάζοντας τὰ ποιήματα τοῦ Μαβίλη διαπιστώνουμε ἀμέσως πόσο «καταπιεσμένη» ὑπῆρξε γιά τόν Μαβίλη ἡ σεξουαλικότητα. Ἡ γυναίκα ἐμφανίζεται πάντα σέ μιά ἀπόσταση, «ἔξω ἀπό τό σῶμα», σάν νά εἶχε χωρίσει τόν ἑαυτό της στά δύο. Καί αὐτό εἶναι πού τόν κάνει νά μιλά τόσο πολύ γιά «ἠθικούς νόμους», γιά «θλίψη», γιά τόν «πόνον» τῆς γνώσης, γιά τήν ἀπόρριψη τοῦ πόθου. Τόσο πολύ καταπιέζει τόν μισό του ἑαυτό καί προσπαθεῖ νά προβάλλει τόν ἄλλο μισό, τόν καλύτερο, ἀλλά αὐτό τόν δυθίζει σέ ἕναν φοβερό φαῦλο κύκλο καί ἔχει ἀκριβῶς ὡς ἄμεση συνέπεια τήν ποιητική ἀφασία. Γιά τοῦτο καί, στό τέλος, ἡ πιό ὑποχρεωτική ἐπιλογή του εἶναι ἡ καταφυγή του στόν πιό ἀνώδυνο κλασικισμό: «Καί στό ναό πού ἄσπρος φαντάζει πέρα — σά νάγιναν κολώνες τοῦ μαρμάρου οἱ ἀρμονίες τοῦ Πινδάρου», ἀπαγγέλλει ὁ ποιητής («Νανούρισμα»: 151). Αὐτή εἶναι ἴσως ἡ μόνη δυνατή ἐπιλογή ἢ καί ἡ μόνη ἐπιτρεπτή ἀρετή, ὅπως, παράδοξα, τό ἀποδέχεται πλήρως καί ὁ Ἄγρας (σ. 60). Πρόκειται λοιπόν γιά τόν πιό ἐπιλεκτικό καί ἐπιβεβλημένο κλασικισμό, τήν πιό ἀμελητέα ἀρχαιότητα. Ξαφνικά ἐμφανίζεται κάποια γυναίκα, π.χ., ἡ Καλλιπάτειρα, ἀλλά κι αὐτή εἶναι ἀνδρογυναίκα. Πού πῆγαν ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ ἐρωτικός Σακράτης, πού εἶναι ὁ Διόνυσος, τόσο τῆς μόδας στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα; Κυριαρχεῖ τελικά μόνος ὁ πιό ἐξωραϊσμένος Ἀπόλλωνας. Αὐτά τὰ στοιχεῖα ὀδηγοῦν τόν Ζαχαρία Παπαντωνίου νά κατατάξει τόν Μαβί-

λη στοῦς «Παρνασιακούς» «εἶναι Παρνασιακός ἐκτάκτου ἠχηρότητας» — θά πεῖ (σ. 631) καί θά ὀλοκληρώσει: «|Ὁ Μαβίλης| ἀπομακρύνεται διαρκῶς ἀπό τήν νέα ποίησιν πού ἀρχίζει νά εἶναι ἀτομιστική, διονυσιακή, ὀρμητική, ἐχθρά τῆς μορφῆς, [...] τότε θά ἀπομείνει ἕνας κλασικός» (σ. 631). Γιά τοῦτο καί ὁ Μαβίλης ἀποφασίζει ὅτι ὁ ἔρωτας εἶναι ἐκεῖνο πού «οὐδέν πεθυμᾷ», γιατί, ἂν πεθυμᾷ, γίνεται πόθος, καί αὐτό μέ τή σειρά του ὀδηγεῖ στήν πιό ὀδυνηρή ἐπιθυμία τοῦ θανάτου.

Ἔτσι ὁ ἔρωτας εἶναι πράγμα «ἅγιο, θεῖο» (σ. 126) καί ἀλλοῦ ὁ ποιητής δηλώνει σχεδόν ἀναγεννησιακά: «καθώς ν' ἀνθοῦσαν τὰ λουλούδια τῆς ἀθανασίας, εἰς τοῦ Ἐρωτός μου τ' ἀγνό μέτωπο πλέγμα». Μερικές φορές ὁ ποιητικός οἶστρος μας ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα καί σέ κάποιο μικρό ἐρωτικό σκανδαλισμό, ἀλλά γρήγορα στομῶνεται ἢ ὅλο πόθο ὀρμή του. Τό διαβάζουμε στό ἀκόλουθο μικρό ποίημα (σ. 15).

Ξάφνου στ' ἄφεγγα γροικιῶ
γκίγκλισμ' ἀπό γέλια,
ἄρπας λάλημα γλυκό
σάν ἀγγέλων γέλια.

Τί ἀπότομο σταμάτημα ἀλήθεια ἀνάμεσα στό ἐρωτικό-τατο σκοτεινό «γκίγκλισμα» καί ἀμέσως μετά τὰ «πτερωτά» γέλια τῶν ἀγγέλων! Ἄλλοῦ ξαναεμφανίζονται οἱ ἄγγελοι, τούτη τή φορά πιό ἐρωτικοί καί τολμηρότεροι, ἀλλά καί πάλι ἀναχαιτισμένοι μέσα ἀπό τήν ἐξουδερευτική παρέμβαση τοῦ «ἀγνώστου»:

Εἶν' ἀγάπη; Δέν εἶναι ὄλο τό μέλι
Πού κρῦβουν μέσ τὰ χεῖλη χίλιες κόρες
Ὅμορφες σάν τοῦ Ραφαήλ οἱ ἀγγέλοι,
Γιά πολλές, πολλές ὥρες
Ἄπό ἕνα στόμ' ἂν τό ρουφοῦσα, ἡ λάβρα
Πού φλόγ' ἀκαταίγιαστη ἔχει ἀνάψει
Μέσα στά φυλλοκάρδια μου τὰ μαῦρα,
Δέ θάθελε, ὄχι, πάψει.
(«Τά μυστικά τοῦ ἀγνώστου»: 122)

Στό ποίημα «Ἐρως καί θάνατος» πάλι ὑπάρχει ἐκεῖνος ὁ ὠραῖος στίχος γιά τόν πόθο: «Σά διψασμένη λυώνεται ἀλαφίνα ἢ ψυχὴ μου» (σ. 135), ἀλλά συμπληρώνεται μέ τή συνακόλουθη ἐμπειρία τοῦ θανάτου: ὄση γλύκα κι ἄρουφάει μάγο, ἀνέσπερο φέγγος τοῦ θανάτου». Ἔτσι ἀναγκάζεται ὁ ποιητής νά στήσει γύρω του ἕνα ὀργανωμένο σύστημα ἀξιών πάνω στό ὁποῖο προσκρούει κάθε ἀνατρεπτικό φούσκωμα τοῦ λόγου καί μάλιστα αὐτό πού ἀναφέρεται στόν ἠδονικό ἐρωτισμό καί εἰδικότερα τή σεξουαλικότητα.

Μέσα ἀπό τό σύστημα αὐτό δέν μᾶς ξαφνιάζει καθόλου ὅταν προβάλλει τόσο ἔντονα καί ἡ μορφή τῆς μητέρας, πού εἶναι σάν νά ὀρίζει τὰ πάντα, κατά τὰ λεγόμενα τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ: «Στό σύστημα ζωῆς πού ἀκολουθοῦσα αὐτή ἐστάθηκε ἡ μόνη μου χαρά. Ὄταν τῆς ἐδιάβαζα ἢ ὅταν συνομιλοῦσα μαζί της ἐλησμονοῦσα ὅλα ὅσα μου λείπουν καί ὅλα ὅσα μέ πειράζουν» (σ. 132). Ἡ μητέρα λοιπόν ἀποτελεῖ τόν ἀποφασιστικότερο παρεμβατικό παράγοντα γιά τόν ποιητή καί φαίνεται ὅτι ἐλέγχει

άποφασιστικά (για νά μήν πούμε ότι λογοκρίνει) τόν ποιητικό λόγο. Είναι ή ίδια «κλασική» ατμόσφαιρα μέσα από τήν όποία προβάλλουν οί μετρημένοι στίχοι, ή συμπιεσμένη άποθέωση του άληθούς, του ιδανικού και του ωραίου.

Η παρουσία τής μητέρας θά σφραγίσει τή ζωή και άλλων διάσημων λογοτεχνών. Άρκετές φορές θά σταθεί εμπόδιο στή περαιτέρω εξέλιξη ενός συγγραφέα, άλλες πάλι θά άπελευθερώσει καινούργιες δημιουργικές δυνάμεις. Διάσημα παραμένουν τά παραδείγματα του Προύστ, του Φλωμπέρ, του Μπωντλαίρ ή και του δικού μας Καβάφη.

Σίγουρα ο Μπωντλαίρ θά μιλήσει μέ τόν δικό του μετριάσμενο τρόπο για τή σεξουαλικότητα, θά παραδώσει όμως σ' αυτή τή ζωή του, άφου πρώτα τής παραδώσει τά λογικά του. Τό ίδιο σχεδόν και ο Φλωμπέρ. Ξέρουμε μέ ποιόν τρόπο θά πλαισιώσει τή σεξουαλικότητα ο Καβάφης. Η περίπτωση του Καρυωτάκη επίσης είναι διαφωτιστική. Ακολουθώντας βασικά τό ίδιο μονοπάτι πού ακολούθησε και ο Μπωντλαίρ, θά τής παραδώσει τή ζωή του λίγο πριν χάσει τά λογικά του. Αυτό δέν θά τό άποφύγει ο Ρώμος Φιλύρας. Άλλά ή σεξουαλικότητα στον Καρυωτάκη κερδίζει πλέον και τή δημόσια μορφολογία της. Ο παράγοντας πλήθος π.χ. εισβάλλει μέ τρόπο πρωτόφαντο στην ποίηση. Γνωστό είναι τό «πεζό» του Καρυωτάκη μέ τόν ένδεικτικό τίτλο «Δεσποινίς Μποδαρύ» (σ. 153), πού αναφέρεται στή νέα αυτή και άνεξέλεγκτη σεξουαλικότητα πού αναδύεται από τό συμπυκνωμένο πλήθος. Ο Μαδύλης κινείται στους αντίποδες. Βρισκόμαστε μακριά από μία τέτοια ατμόσφαιρα (και άς ύπήρχε ήδη ή αντίστοιχη καταλυτική ποιητική εύρωπαϊκή παρέμβαση). Μέ τόν Μαδύλη ακόμα είμαστε στον ουδέτερο χώρο του «λαού», ο όποιος και στομώνει κάθε διάθεση νά άφθεθεί κανείς στην παρορμητική σεξουαλικότητα. Τούτα τά διαισθάνεται ο Μαδύλης και είναι σίγουρο ότι τά γνωρίζει. Κάπου μέσα στον ποιητικό του λόγο σάν νά άνιχνεύονται κάποια ποιητικά ρίγη πού τά ένιωσε δυνατά στην Εύρώπη και ίσως πάλι αυτά τά ρίγη άναστατώνουν τή μνήμη του (ή καταλυτική σκέψη και ή τελική τρέλα του Νίτσε μορούσε νά κανοναρχήσει). *άλλά* ο ίδιος προτιμά τή σιωπή ή τόν μετρημένο ορθολογισμό.

Λίγα χρόνια άργότερα ο Καρυωτάκης θά παραδώσει στην σεξουαλικότητα και στην τρέλα τόν σκεπτόμενο νού του. άφου πρώτα καταζημιώσει κάθε «κλασική» έννοια όμορφιάς, ωραίου, ιδεών κ.λπ.: σάν νά πληρώνει αυτός για τίς προηγούμενες ποιητικές γενιές. Ο Μαδύλης θά δώσει τό σώμα του όχι στην σεξουαλικότητα αλλά στην Πατρίδα (πόση διαφορά, όταν άκούμε τόν Καρυωτάκη νά λέει: «Ρίξε τό όπλο και σωριάσου πρηγής», «Υποθήκαι» 106). Όστούσο μέ τόν Μαδύλη γίνεται ένα δήμα πού θά μάς οδηγήσει στον Καρυωτάκη. Στόν Μαδύλη γίνεται φανερό ότι περνούμε μία έντονη συνειδησιακή κρίση, αλλά φαίνεται σάν σταματημένη, σάν άπορημένη, σάν διστακτική. Καί τούτο γιατί στό τέλος γίνεται προσπάθεια υπέρβασης τής προσωπικής συνείδησης μέ τή μετάδοση σε κάποια άλλη καλύτερη συνείδηση, αλλά αυτή ή δεύτερη συνειδησιακή κατάσταση έρχεται νά έξουδετερώσει σχεδόν κάθε έξωτερικό κραδασμό πού δημιουργήθηκε από τήν πρώτη κρίση. Έτσι μοροεί νά αίτιολογηθεί και ή χρήση τής λέξης «άναισθησία» από τόν ποιητή, όπως ήδη

μάς είχε άπασχολήσει πιο πάνω. Στόν Καρυωτάκη, αντίθετα, ή πρωτογενής συνειδησιακή κρίση όχι μόνον επιδεινώνεται και προμελετημένα άποφεύγεται κάθε μεταστατικός της μετριάσμος, αλλά ή οξύτητα της είναι τέτοια πού συγλονίζει ακόμη και τά ίδια τά πράγματα, αυτά είναι πού «πονούν». Τό δηλώνει εύγλωττα και ή ποιητική ένότητα του Καρυωτάκη μέ τόν τίτλο: «Ο πόνος του άνθρώπου και των πραγμάτων». Δέν έχουμε άπλώς καθήλωση του έγώ στην πιο όδυνηρή του διχοστασία, έχουμε οριστική άποκαθήλωση του έγώ, όταν στην θέση του αρχίζει νά έπισπεύδεται ή κρίση των πραγμάτων. Ο Μαδύλης όσο και άν προσπαθεί νά θέσει υπό άμφισβήτηση αυτό τό έγώ, στό τέλος καταλήγει στό νά τό άποθεώσει ακόμα περισσότερο. Έπρεπε νά περιμένουμε τή θύελλα λοιπόν του Καρυωτάκη για νά συγχρονιστούμε μέ τήν εύρωπαϊκή ποίηση. Μέ τόν Σεφέρη θά γίνει ακόμη ένα πιο άποφασιστικό δήμα: Θά περάσουμε πλέον στην περιοχή του «έκεινου», σε μία τρίτη διάσταση, στον παράγοντα του ca (πού κάποτε είναι και τό τρίτο πρόσωπο), πιο πέρα ακόμα και από τά ίδια τά πράγματα. Γιατί άλήθεια δέν μόρορεσε νά πάει πιο πέρα ο Μαδύλης; Γιατί τέτοια αισθάνθηκε ότι ήταν ή άποστολή του. Γιατί στό έπίπεδο τής αισθητικής άπάντησε μέ τό λόγο τής ήθικης και γιατί επέλεξε στα θέματα της μορφής νά άνταποκριθεί μέ συνταγές περιεχομένου. Σ' αυτό σίγουρα έπαιξαν μεγάλο ρόλο οί συμβάσεις τής εποχής, ή κοινωνική του καταγωγή, τά ένθικά προβλήματα, αλλά και τά ποιητικά άδιέξοδα. Τί του έλειπε για νά δοκιμάσει ένα πιο ριζοσπαστικό δήμα; Η ειρωνεία.

Και όμως έχουμε έπαρκή δείγματα πού μάς πείθουν ότι ο Μαδύλης θά μοροούσε νά καταφύγει σε αυτή τήν άποτελεσματική στρατηγική. Γιατί, κάποτε, άποδεικνύεται λεπτότατος ειρων, ιδίως στό κείμενό του «Απάντησις προς τους κριτάς των άναγνωστικών διβλίων, τους έπικρίναντας τήν έμμετρον μετάφρασιν του κ. Πολυλά» (σ. 165-177). Τί ήταν εκείνο πού έσωσε τελικά τόν Καρυωτάκη και όπωσδήποτε τόν Καβάφη; Η ειρωνεία. Η παλιά αυτή άποτελεσματική συνταγή πού κάνει τήν τέχνη νά κινείται στον ένδιάμεσο χώρο, νά εργάζεται τις πιο έπικαιρες κρίσεις του λόγου και έτσι νά άμφισβητεί. Καί έτσι τελικά δέν πρόκειται για έρωτήματα πού έχουν νά κάνουν μέ τήν κοινωνική άποστολή τής τέχνης, τήν άπαισιόδοξη ή τή στρατευμένη τέχνη και πολλά άλλα τέτοια πού μέ τρόπο φορτικό τέθηκαν κατά καιρούς από τήν εύρύτερη κριτική. Έδώ πρόκειται για τήν άδρότερη αισθητική πληρωμή ή όποια φορτίζεται μέ τήν παρεμβατική χρήση τής πιο λεπτής ειρωνείας, πού δέν γνωρίζει όρια. Ο Καρυωτάκης θά πληρώσει μέ ό,τι πιο άντιπροσωπευτικό χαρακτηρίζει τόν μοντέρνο άνθρωπο, και αυτό είναι ο σκεπτόμενος νούς.

Στήν έξοφληση τέτοιων γραμματιών έχουν προηγηθεί πολλά και διάσημα άτομα: Ο Χαίντερλιγκ, ο Νερβάλ, ο Μπωντλαίρ και άλλοι. Πρόκειται για τό άμεσο μήνυμα πού σχετίζεται μέ τό τέλος μιας μεγάλης εποχής πού τήν κυβερνήσανε οί «μεγάλες ιδέες», τά «λογικά» συστήματα, ή παντοδύναμη λογική, ο «σκεπτόμενος» άνθρωπος. Υπό τήν αιγίδα αυτών των «μεγάλων» ιδεών γνωρίσαμε επαναστάσεις, κοινωνικές προόδους, άνθρώπινα δικαιώματα. Όλ' αυτά δέν φαίνεται νά έχουν πείσει καθόλου τόν Καρυωτάκη. Στήν ποίησή του όλ' αυτά καταλήγουν στην πιο

ριζοσπαστική άρνηση. Άλλά για νά γίνει αυτό έντελώς ξεκάθαρο καλείται νά πληρώσει μέ τό πολυτιμότερο του νόμισμα ό σκεπτόμενος νοϋς.

Ή τελική τραγική χειρονομία του Καρυωτάκη δέν σημαίνει τίποτε άλλο από αυτό. Ό ίδιος, ως μισθοδίατος δημόσιος υπάλληλος (ό «καλός υπάλληλος», σ. 149), θά πληρώσει μέ τό νόμισμα μέ τό όποιο ως τότε τόν είχε ανταμείψει ό «πολιτισμός» μας. Ή ένέργειά του δέν είναι άπλώς προσωπική έπιλογή, είναι προμελετημένη αντίδραση στό «έγκεφαλικό» άδιέξοδο μιās όλόκληρης εποχής. Ό Καρυωτάκης δέν τά βάζει μέ τήν κοινωνία, αλλά μέ τή σκεπτόμενη κοινωνία, τόν σκεπτόμενο έγκέφαλο. Θά τόν τινάξει λοιπόν στόν άέρα. Δέν πρόκειται για αυτοκτονία, πρόκειται για έκτέλεση του πνεύματος έν ψυχρώ. Έτσι ό Καρυωτάκης δέν θά αυτοπυροβοληθεί στην καρδιά, αλλά στό κέντρο του σκεπτόμενου συστήματος. Βάζει τό κεφάλι του στή γραμμή και θά σπρώξει τόν όρθολογισμό στό άκραιο του σημείο, στην άπόλυτη άπελπισία του. Μήν νομίζουμε ότι ό Καρυωτάκης άρνεϊται τόν όρθολογισμό, αντίθετα τόν άποδέχεται ως τίς πιο σκοτεινές έσχατιές του, τόν φορει ώς τό πιο έσωτερικό του είναι. Καί αυτό τό διαπιστώνουμε στό ίδια του τά γραφόμενα, όπου διαβάζουμε, π.χ., τίς ακόλουθες φοβερές διαπιστώσεις:

«Γιά νά πω μιá κοινή φράση, πρέπει νά τή διανοηθώ σ' όλη της τήν έκταση, στην Ιστορική της θέση, στις αιτίες και τά άποτελέσματά της. Άλγεδρικές έξισώσεις τά δήματά μου». «Φυγή»: 155

Βυθίζεται λοιπόν μέσα σ' αυτόν τον ρασιοναλισμό μέχρι τά πιο τρομακτικά του άκρα, όπου συναντά και τό μηδέν, αλλά ταυτόχρονα και τό γυμνό ένστικτό, τήν πιο πρωτόγονη «όρμη», που είναι και ή όρμη του θανάτου. Ό Τόμας Μάν γράφει για τόν ήρωά του Andrien Leverkühn, στό *Docteur Faustus*:

«Ή πιο προηγμένη έγκεφαλικότητα είναι εκείνη που διατρέχει τόν πιο άμεσο κίνδυνο νά βρεθεί ξαφνικά αντιμέτωπη μέ τό γυμνό ένστικτο, αυτή είναι που διατρέχει τό μεγαλύτερο κίνδυνο νά καταντήσει δώρα αυτού του ένστίκτου». (Μαν: 189)

Τελικά λοιπόν εκείνο που φοβίζει είναι ό «τρομοκράτης» σκεπτόμενος νοϋς. Ό Καρυωτάκης πληρώνει μέ τήν έκτέλεση της λογικής. Ό Σεφέρης πολύ νωρίς θά άποφασίσει και θά διαστεί νά μεταθέσει τό θέμα σε μιá βάση καθόλου προσωπική. Ή κίνηση αυτή αντιστοιχεί μέ σχεδόν ένστικτώδη αντίδραση επιβίωσης. Ό Έλύτης παραδίδεται στή γλώσσα, στό «έξω», στόν μετοχικό έρωτισμό, που όσο και αν είναι έλεγχομένος, ίσορροπεί τά πράγματα ανάμεσα λογικού και άλογου. Ή θέση του τελικά είναι διαιτητική, τό ίδιο και ή σιωπή του. Στόχος του είναι ό μέσος καλός όρος, όπως τό δηλώνει προς στιγμήν και στή Μαρία Νεφέλη: «Έχει τή μέση της και ή άκρη-άκρη» (σ. 96). Καί άλλου, έξωραϊζοντας τόν τρομοκράτη, θά πει: «Ό τρομοκράτης είναι ό άξεστος των θανμάτων» (Μαρία Νεφέλη: 43).

Όλ' αυτά άπασχολούν και τόν Μαβίλη, είναι τό ίδιο μονοπάτι που ζαλίζει καθώς τό βλέπει νά σκαπετά πάνω από τό βουνό. Νιώθει μέσα του και γύρω του τίς επικίνδυνες αυτές «άναθυμιάσεις», αλλά τόν σταματά μόνον ίσως τό «χρέος», ή ήρωική πάλη για μιá αλήθεια λουσιμένη στό άνέσπερο φώς, ό λόγος που ντύνεται τήν κατηγορηματική γλώσσα ενός όλόκληρωμένου και κάποτε διαφανούς συστήματος. Καί δέν είναι δωρεάν όλ' αυτά. Ό ίδιος υποφέρει και τό δηλώνει ξεκάθαρα, προσπαθει νά βρει δικαιολογίες, κάνει τελικά τούς άνάλογους άπολογητικούς συμβιβασμούς του:

«Άν δέν είχα ούτε γονείς, ούτε φίλους θά μπορούσα νά πιστεύω μ' έλαφρότερη συνείδηση νά πετάξω τά μυαλά μου... Ώστε όλα τάχω. Τό μόνο που μου λείπει είναι φαίνεται τό θάρρος νά... τελειώσω μιá φορά για πάντα τούτη τήν έλεινή πλήξη. που μου φαρμακώνει κάθε ήδονή και κάθε άπόλαυση». (σ. 185)

Τά λόγια αυτά ειπώθηκαν έτσι και θά μπορούσαν έτσι νά άποδοθούν σε περισσότερους ποιητές εκείνης και κυρίως της έπόμενης γενιάς. Ό Μαβίλης βρίσκει οίγουρα μπροστά σε όλα εκείνα τά φοβερά διλήμματα που συγκλόνιζαν τήν εποχή του. Για διάφορους λόγους, που είδαμε πιο πάνω, θά μείνει άναποφάσιτος. Καί τούτο δέν σημαίνει ότι θά έπρεπε νά τινάξει τά μυαλά του στόν άέρα. Σημαίνει κυρίως ότι θά άναγκαστεί στην πιο δεσμευτική έπιλογή, που είναι ή πιο καθηλωτική συστράτευση αληθούς, ύψηλου και ώραίου: «Όσο μεγαλύτερες είναι αυτές οι ιδέες βέβαια τόσο καλύτερο είναι τό έργο». Θά δηλώσει ό ίδιος χαρακτηριστικά (σ. 186). Θά προτιμήσει λοιπόν τήν ώρα της «Λήθης» ή της γέρινης «Ελιάς». καθώς αυτή ή έπιλογή νομίζει ότι τόν οδηγεί στην αυθεντική ώρα της καλύτερης συνείδησης, που μέ τή σειρά της θά τόν έκτοπίσει στην εύθραυστη ίσορροπία του «τίποτε» και του μεγάλου «κενού».

Τά πάντα θά πρέπει νά οδηγούν στην άπόλυτη στιγμή που λέγεται αυτόρκης ένέργεια, τήν άποθέωση της θέλησης ως άμελητέας άνύψωσης. Έδώ συναντά και τόν Γερμανό Σοπενχάουερ, ό όποιος σαγηνεύει και βολεύει. Όστόσο ό Μαβίλης δέν θά ακολουθήσει μέ συνέπεια τά βαθύτερα διδάγματα του μεγάλου δασκάλου του. Απόδειξη; Ή ριζικά αντίθετή τους στράτευση στή δίνχρονη τους Ιστορία:

«Καθώς τήν άνοιξη του 1812 ή Μεγάλη Γαλλική Στρατιά διέσχιζε τό Βερολίνο, ό Άρθρούρος διαλογιζόταν πάνω στην *Doctrine de la science* του Φίχτε. Όταν έφτασε τό νέο της πυρόλησης της Μόσχας δέν άφησε τό πνεύμα του νά ένοχληθεί από τήν ήρεμη ένατένιση μέσα στην πινακοθήκη της Δρέσδης. Καί Ήταν τά καταρακωμένα άπομεινάρια του [γαλλικού] στρατού φτάνουν στό Βερολίνο. έπισκέπτεται έναν διανοητικά άνάπηρο στό Φιλανθρωπικό Ίδρυμα και του άφιερώνει τή Βίβλο». (Safanski: 186)

Ο Μαβίλης αντίθετα —και όχι μιά φορά— παίρνει τό όπλο του στόν ώμο και πολεμά. Η έπιλογή έδω δέν είναι άπλως πατριωτική, έρχεται κάποτε σέ αντίθεση μέ τό φιλοσοφικό του πιστεύω και τό πιστεύω του μεγάλου δασκάλου του. Γίνεται μέτοχος μιās λογικής πού θεμελιώνεται σέ αξιολογικές κλίμακες, πού βασίζονται σέ «λογικές» έπιλογές. Αυτό κάποτε ύπεισέρχεται και στήν ποιήσή του. Οί ποιητικές του διακηρύξεις έρχονται καμιά φορά αντιμέτωπες μέ μιá άλλη προσέγγιση, ή όποία προτιμά νά επιχειρηματολογεί γιά «αιτιολογική άλυσο στήν τέχνη». Συγκεκριμένα, σέ γράμμα του στόν Κωνσταντίνο Θεοτόκη, τόν Δεκέμβρη του 1899, μέ άφορμή κάποιον σχολιον γιά ένα γράμμα του Καλοσογούρου, έπιμένει:

«Τό π̄αν είναι νά ύπάρχει πάντα αιτιολογία εις όσα συμβαίνουιν στό έργο. [...] Η διαφορά μεταξύ φύσης και τέχνης είναι πού στή φύση δέν φαίνονται τά αίτια [...] ένω στήν τέχνη πρέπει νά φαίνεται καθαρά ή αιτιολογική άλυσος». (σ. 186)

Τό αισθητικό του πιστεύω τό παραθέτει έξάλλον πió ξεκάθαρα και στήν «Απάντησή» του (σ. 165-177), όπου μεταξύ άλλων οδηγούν ό «λαός», ό Σολωμός αλλά και ό πάντα ρυθμιστικός «στοχασμός». Ίδου ποιá είναι ή συνεπής μέθοδος αυτού του αισθητικού του πιστεύω: Βρισκόμενοι μπροστά σέ εικόνα θελκτική τής φύσης, γεννιούνται μέσα μας «βαθμηδόν» ή διαδοχή γλυκέων αισθημάτων πού άνταποκρίνονται στίς «μύριες» διαδηλώσεις του ωραίου. (Δέν έχουν άκόμα όνομα αλλά έχουν κάλλη.) Ο άρμονικός συνδυασμός αισθημάτων-ωραίου άντανακλάται στήν ψυχή μας και αυτή μέ τή σειρά τής γεμίζει ένθουσιασμό. Τότε κάθε «άτομο» του σώματος και του πνεύματος συναισθάνονται σάν «κάτι κρυφό μυστήριο να έστένεψε τή φύση». Αυτό, π.χ., αισθανόμαστε όταν διαβάζουμε κάτι από τά δημιουργήματα του λαού. Έτσι και ό άπλός άνθρωπος (ή τό πλήθος), όταν «στενεύεται» ψυχικά από κάτι παρόμοιο, ή «ψυχική του μέταρσις» φαίνεται πρώτα στό πρόσωπο και τίς χειρονομίες και μετά στήν άναζήτηση των λέξεων και ειδικότερα τής κυριολεξίας. Όταν δέν βρίσκει τήν κατάλληλη λέξη, πλάθει μιá καινούργια, γιά νά εκφράσει «συντόμως» και «συντόνως» αυτό πού αισθάνεται. Γιά τό λόγο αυτόν ό κάθε ποιητής όφείλει νά σκύβει στά λαϊκά μνημεία του λόγου και από εκεί πρέπει νά «άνθολογεί» τόν περιούσιον λόγο του. Εκεί βρίσκει τίς λέξεις, τίς «διατίζει» στήν κολυμβήθρα του αισθήματος τής φαντασίας και του νου και μετά τήν μεταχειρίζεται γιά νά πλάσει τό «ένθεον» καλλιτέχνημα («ένθους» αυτός») τό όποιο πρέπει νά περιέχει τήν «ύψη στην φανέρωσιν του Αληθοῦς, τήν όνομαζόμενην Καίον ιδεώδες» (σ. 170).

Αυτή είναι ή άλυσιδωτη άνυψωση αλλά και ή στενή σχέση αίτιας - αίτιατου, σχεδόν νομοτελειωκή και άπαροόατη, πού, γιά τόν Μαβίλη, καταλήγει μαθηματικά στη σύμπραξη άληθοῦς, ήθικου και ωραίου. Αλλά από τή λογική αυτή νομοτέλεια ως τήν κατάσταση εκείνη που άποροίπτει τήν άλήθεια —όπως διαπιστώσαμε στήν άρχή αυτής τής εργασίας— και κάθε λογική συνάφεια στά θέματα ζωής-τέχνης γιά νά διυθιστεί ό ποιητής στό ινδικο νιοδάνα τό χάσμα είναι τεράστιο. Ο Μαβίλης τό γεμίζει

μέ τό αίμα του. Η επόμενη ποιητική γενιά άρνήθηκε νά έπωμιστεί και νά έκλογικεύσει μιá τόσο φοβερή αισθητική και ήθική ένταση και τήν άπέρριψε ολοκληρωτικά. Είχε έρθει ή ώρα πού ή ποίηση έπρεπε νά κρατήσει τό κεφάλι τής επί πίνακι (όπως ό βαπτιστής Ίωάννης) και νά ντυθεί τά χρώματα ενός παραδοξότερου και άνατρεπτικότερου λόγου.

ΠΗΓΕΣ

- Έλληνική Δημοουργία 91 (1951, Αφιέρωμα στόν Μαβίλη), σσ. 651-652.
 Άγρας Τέλλος, «Τά συνέττα του Μαβίλη», *Κριτικά* (τόμος 2), έπιμ. Κ. Στεριόπουλος, Έρμής, Αθήνα 1981, σ. 60-71.
 Άνδριανόπουλος, Δημήτρης, «Οί τελευταίες ώρες του Μαβίλη», *Έλληνική Δημοουργία*, ό.π., σ. 651-652.
 Bataille George, *La Littérature et le mal*, Gallimard (essais), Paris 1990.
 Γιακος Δημήτρης, «Ο Εύπατριδης», *Έλληνική Δημοουργία*, ό.π., σ. 653-657.
 Έλύτης Όδυσσέας, *Μαρία Νεφέλη*, Ίκαρος, Αθήνα 1979.
 Καρυωτάκης Κώστας, Μαβίλης Λορέντζος, *Άπαντα*, Έκδόσεις Μαρτή, Αθήνα 1967.
 Μελάς Σπύρος, «Λορέντζος Μαβίλης», *Έλληνική Δημοουργία*, ό.π., σ. 621-624.
 Σκίπης Σωτήρης, «Λορέντζος Μαβίλης. Ίεροφάντης τής Έλληνικής Ίδέας», *Έλληνική Δημοουργία*, ό.π., σ. 625-627.
 Καραντώνης Άνδρέας, «Λορέντζος Μαβίλης», *Έλληνική Δημοουργία*, ό.π., σ. 635-642.
 Καρυωτάκης Κώστας, *Ποήματα και πεζά*, Έρμής, Αθήνα 1972.
 Man Thomas, *Le docteur Faustus*, Albin Michel, 1950.
 Παλαμάς Κωστής, «Ο ποιητής», *Άπαντα Μαβίλη*, Πέλλα, Αθήνα, άχρονολόγητο, 7-13.
 Φουριώτης Άγγελος, «Ο έθνισμός του Λορέντζου Μαβίλη», *Έλληνική Δημοουργία*, ό.π., σ. 668-671.
 Παπανωνίου Ζαχαρίας, «Λορέντζος Μαβίλης», *Έλληνική Δημοουργία*, ό.π., σ. 629-631.
 Σολωμός Διονύσιος, «Οί έλεύθεροι πολιορκημένοι», *Ποήματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1986.
 Safranski Rüdiger, *Schopenhauert et les anées folles de la philosophie*, PUF, Paris 1990.
 Ζαρογιάννης Ίωάννης, *Τό τοπίο στήν ποίηση του Μαβίλη*, Αθήνα 1994.

